

Հայկ Ասատրյան

*"Բրբեւ գիտության եւ տեսական խղճմտանքի
մարդ [դոկտ. Հայկ Ասատրյանը] իր խոսքը
ճառայեցրել է ճշմարտության, իսկ փրկարար
ճշմարտությունը իր անհրափված ժողովրդին":*

Գ. Նժդեհ

Բովանդակություն	
Հայկ Ասատրյան (Կենսագրական Համառոտ Ակնարկ) _____	3
Վերանորոգչական Շարժման Սկիզբը (<i>"Խոռվր" - Ի Առաջադրությունները</i>) _____	6
Ուժական Ճշմարտություն _____	10
Ցեղը Եւ Հայրենիքը Իբր Անբանական Ոյժեր _____	13
Նախնական Ծանօթութիւններ Ցեղի Մասին _____	15
Հայկական Բարձրաւանդակի Ընդհանուր Բնութագիրը _____	18
Հայկական Բարձրաւանդակի Կերպատու Գործօնները Եւ Կերպարանը _____	20
Հայկական Բարձրաւանդակի Բնական Սահմանները _____	23
Հայերը Եւ Իրենց Բարձրախանդակը _____	27
Հայկական Բարձրաւանդակի Պայքարը _____	30
Վտանգի Գիծը _____	32
Վտանգ Եւ Ինքնապաշտպանութիւն _____	33
Ցեղը Միայն Կարող Է Փոխել Պատմութեան Ընթացքը _____	34
Հայկական Ոգու Ուժականութիւնը _____	35
Հայոց Գրաւոր Ստեղծագործութեան Էութեան Մասին _____	37
Հայոց Նաւասարդականը _____	42
Տարօնականութիւն, Ցեղակրօնութիւն, Դաշնակցականութիւն _____	45
Տարօնական Աշխարհայեցողութիւն _____	50
Դարձ Դէպի Ոգին _____	54
Ելքի Կամք _____	58
Առաջնորդող Ճշմարտութիւն _____	61
Իրիցուկ Մեռելները Վկայ _____	63
Հայ Եւ Գերման Ոգու Էակցութեան Մասին _____	65
Մոնգոլական Եղեռնաբաղձութիւն _____	68
Գ. Նժդեհի "Ցեղի Ոգու Շարժը" (Մի Փոքրիկ Մեկնաբանութիւն) _	72
Գ. Նժդեհի "Ցեղը Եւ Իր Տականքը" (Խորհրդածութիւններ) _____	75
Մեր Օրերի Տագնապի Պատճառները _____	79

Հայկ Ասատրյան

(կենսագրական համառոտ ակնարկ) (1)

"Իբրև գիտության եւ տեսական խղճմտանքի մարդ՝ [դրկտ. Հայկ Ասատրյանը] իր խոսքը ծառայեցրել է ճշմարտության, իսկ փրկարար ճշմարտությունը՝ իր անհրավժած ժողովրդին "։
Գ. Նժդեհ

Մեր դարի 30-ական թվականների Հայկական ցեղային շարժման գաղափարական գործիչների մեջ, իր հզոր իմացականությամբ եւ վառ արտահայտված անհատականությամբ առանձնանում է Հայկ Ասատրյանը, "Նժդեհի գլխավոր գուցե եւ միակ խորհրդատուն " (2), որին Կարո Գեւորգ-յանը բնորոշում է "գիտական մտապաշարով հարուստ եւ իր փիլիսոփայատիպ խառնվածքով հանրաժանութ..." (3):

Ծնվել է 1900թ. փետրվարի 5-ին, Ալաշկերտում (4): Արմատները Տարոնից են: 8 տարեկանում կորցնում է հորը (հայրը՝ Կիրակոսը, գյուղապետն էր), եւ քրոջ ու եղբոր հետ մնում է մոր ինամբին: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի վարժարանում, որն ավարտելուց հետո մտնում է Հ.Յ.Դ. Աշակերտական միության շարքերը: Այնուհետեւ, ուսումը շարունակում է Երեւանի թեմական դպրոցում: Հայաստանի Հանրապետության օրերին, Հայկ Ասատրյանը՝ որպէս պատգամավոր Աշակերտական կազմակերպությունից, մասնակցում է Հ.Յ.Դ. 9-րդ ընդհանուր ժողովին: 1918-19 թվականներին նրա խմբագրությամբ, Երեւանում լույս է տեսնում Հ.Յ.Դ. Աշակերտական միության օրգան "Շանթ"-ը (5):

Իր մասնակցությունն է բերում 1921թ. փետրվարյան ապստամբությանը, որի ճնշումից հետո, ձերբակալությունից խուսափելու համար, ստիպված, հրաժեշտ տալով հարազատներին, անցնում է Թավրիզ: Շատ չանցած, Թավրիզ է գալիս նաեւ Գ. Նժդեհը եւ միասին անցնում են Եվրոպա: Եվրոպայում նա ընդունվում է Պրագայի համալսարանի փիլիսոփայական բաժինը, որն ավարտում է 1930-ին՝ ստանալով դրկտորի աստիճան: Իր հետ ուսանած Անդրե Ամուրյանը հետագայում հիշում էր. "Հայկ մեծ եռանդով նուիրուեցաւ փիլիսոփայութեան ճիւղին: Կարդալու եւ պարապելու հետաքրքրական եւ ինքնօրինակ կերպ մը ունէր: Նախ՝ վերարկուն երբէք չէր հագներ, այլ՝ կը նետէր ուսերուն: Յաճախ կը նստէր յատակին ու Նիցշէի եւ կամ Կանտի գիրքը առջեւ դրած՝ կը կարդար եղանակով, ճիշտ դերվիշի տպաւորութիւն ձգելով: Արդէն կենցաղով ալ Հայկը դերվիշ էր, աննիւթասէր, կեանքի հաճոյքներուն վրայ քամահրանքով նայող. Կ'ատէր սուտն ու կեղծիքը, շողոքորթութիւնն ու քծնանքը, մարդոց թերութիւնները կ'ըսէր իրենց ճակտին " (6):

Ուշագրավ են Ասատրյանին նվիրված հիշողություններում Բուլղարիայի նրա կուսակիցներից մեկի (որ հանդես է գալիս "Սօսեաց տղան" ծածկանունով) իր իմացականությունը բնորոշող վկայությունները: "Մղուած իր սերէն, ինչպէս եւ նպաստաւորուած իր արտակարգ յիշողութենէն, ան (իմա՝ Հ. Ասատրյանը - Մ. Լ.) ուսումնասիրած էր Հայաստանի աշխարհագրությունը մանրամասնօրէն: Հայերէն թէ օտար լեզուներով գրուած բոլոր գործերը, որոնք կը խօսին մեր երկրի մասին, ծանօթ էին անոր: Նաեւ մեր մատենագրութեան մէջ չկար տող մը, որուն վրայ ան տքնած չըլլար: Նարեկացիէն երկար հատուածներ կ'արտասանէր գոց: Իսկ առհասարակ հայերէն լեզուն ան իրեն համար վերածած էր տեսակ մը մասնագիտութեան: Տեսապէս "կը խուզարկէր" բառերը, կը բաղդատէր օտար բառերու հետ ու չէր հանդարտէր, մինչէն որ չլուծէր անոնց ծագման կամ արմատի հանգոյցը: Սեղմ՝ իր մտածումներուն մէջ եւ ասկէ՝ քիչ մը "թանձր" արտայայտուելու իր ձեւով, Հ. Ասատրեան հարկադրուած էր ըլլար, թէ կը նախասիրէր նոր բառեր կերտել: Իր փոքրայթի գրքերուն եւ բազմաթիւ յօդուածներուն մէջ ունի մեծ թիւով բառեր, որոնք "իրն" են, եւ գորս կ'արժէ "լոյսին բերել", տրուած ըլլալով որ անոնցմէ շատերը արտայայտիչ են, հեշտալուր եւ մեր լեզուին օրէնքներուն համապատասխան: Որովհետեւ այս "տերվիշը" ոչ միայն հասկացողութիւն եւ հմտութիւն, այլե՛ւ ճաշակ ունէր: Ճաշակ՝ ամէն բանի մէջ ու գեղեցկագիտական ըմբռնումով " (7): Այնուհետեւ Հ. Ասատրյանը անցնում է Բուլղարիա, ուր մնում է Գ. Նժդեհի մոտ եւ գործում նրա հետ: Բուլղարիայի հետ է կապված նրա ազգային-քաղաքական գործունեության ամենաբեղուն եւ եռանդուն շրջանը: Հ. Ասատրյանը ուսուցչություն էր անում Սոֆիայի Գեւորգ Մեսրոպ ձեմարանում եւ, միաժամանակ, Հ.Յ.Դ. տեղի ԿԿ քարտուղարն էր:

Հ. Ասատրյանը եղավ Նժդեհի ամենամոտ գործակիցը՝ 30-ական թվականների Հայկական ցեղային շարժումը ծավալելու և հիմնավորելու գործում: "...Հայկը աջ բազուկն էր Նժդեհին, երբ "Ցեղակրթություն" գաղափարաբանությունը կը խմբագրեր" (8): Հ. Ասատրյանը խորապես ընկալեց Նժդեհի ուսմունքը և, մի տեսակ, մեկնիչ (թերևս չգերազանցված) հանդիսացավ նրա գաղափարների: Վերջինիս երկու մենագրությունների - "Ցեղի ոգու շարժը", "Ցեղը և իր տականքը" - վերաբերյալ Հ. Ասատրյանի մեկնաբանություններն ու խորհրդածությունները լավագույնս ա՛յդ են վկայում: 1932թ. Սոֆիայում, նրա նախաձեռնությամբ և խմբագրությամբ լույս է տեսնում "Խռովք" իմաստասիրական - գիտական ամսագիրը, որը, սակայն, կուսակցության կողմից աջակցություն չի ստանում և փակվում է: 1935թ-ից, Բուլղարիայի Հ.Յ.Դ. ԿԿ-ի ներսում ունեցած տարաձայնությունների պատճառով, կուսակցության հետ իր կապերը խզում է: Դրանից հետո, 1936թ., կրկին Սոֆիայում, Ներսես Աստվածատուրյանի (9) հետ լույս են ընծայում "Ցեղ և Հայրենիք" կիսամյան, որը նույնպես երկար կյանք չի ունենում: 1937թ-ին՝ պաշտոնապես, Հ.Յ.Դ. բյուրոյի կողմից, հեռացվել է կուսակցությունից (10): Ի դեպ, Ասատրյանը կուսակցությունից հեռացվել է մի փոքր շուտ, քան Նժդեհը, և ոչ առանց հիմքի՝ "Ամբոցը", իր 1937թ-ի թիվ 20-ի խմբագրականում Հայկին՝ այս կապակցությամբ, համարում էր քավության նոխազ Նժդեհի "մեղքերին": Մեզ հայտնի են 1933թ. Սոֆիայում հրատարակված նրա երկու գրքույկները՝ "Ցեղանենգ շեյթանը" և "Մտածումներ հայկական ճգնաժամի, Հայ հեղափոխության և Մայիս 28-ի մասին": 1995թ-ին Երևանում լույս տեսավ նրա հոդվածների ժողովածուն: 1937թ-ից, Նժդեհի հետ հիմնում և մինչև 1944թ-ը հրատարակում են "Ռազմիկ" քաղաքական-հասարակական կիսաշաբաթաթերթը, որը, փաստօրեն, Բուլղարիայի Ցեղակրոն կազմակերպության թերթն էր: Խմբագիրը Հայկ Ասատրյանն էր: Եղել է Տարոնական շարժման հիմնադիրներից ու գաղափարախոսներից մեկը և 1938-39 թթ-ին, Ն. Աստվածատուրյանի հետ խմբագրել է Սոֆիայում հրատարակվող "Տարօնի Արծիւ"-ը, որը Տարոն-Տուրուբերան հայրենակցական միության պաշտոնաթերթն էր: 1942թ. նա ավարտում է Հայկական հարցին և արժեքներին նվիրված իր "Հայաստան - Արիական նախադիրք Առաջադր Ասիայում" գրքի Ա մասը (գրքի առաջաբանը գրել է Գ. Նժդեհը) և շտապ մեկնում Բեռլին՝ այն գերմաներեն թարգմանել տալու և անմիջապես հրատարակելու համար: Այդ գործի կարեւորությունը պայմանավորված էր նրանով, որ մի շարք եւրոպացի գիտնականներ սխալ տեղեկություններ էին տվել Հայ ցեղի ծագման մասին (կասկածի տակ էր դրվում հայերի արիական ծագումը), և այս ապատեղեկատվության հիման վրա նացիստական կուսակցության մեջ ձեւավորվել էր մի թե՛ Ռոզենբերգի դեկավարությամբ, որն հայերին վերագրում էր սեմական ծագում: Վտանգի տակ էր գերմանական տիրապետության տարածքում բնակվող շուրջ 400 հազ. հայերի գոյությունը, և հետևաբար անհրաժեշտ էր գործնական ու գիտական-քարոզչական միջոցներով վերացնել այդ վտանգը: Կապված Հ. Ասատրյանի Բեռլին մեկնելու հետ, 1943թ-ի սկզբին Գ. Նժդեհի կողմից Բուլղարիա է հրավիրվում Կարո Գեւորգյանը (որը Սալոնիկում 1928-1937թթ-ին խմբագրում էր "Հորիզոն" թերթը ու եղել է տեղի Ցեղակրոն Ուխտերի ղեկավարը), որն առժամանակ խմբագրում է "Ռազմիկը": 1943թ. վերջին Հ. Ասատրյանը վերադառնում է Բուլղարիա և կրկին անցնում "Ռազմիկ" թերթի խմբագրության գործին, ինչպես նաև ավարտում գրքի Բ մասը, որը սակայն լույս չի տեսնում: Երբ 1944թ. համայնավարները գրավեցին Բուլղարիան, իրար ետեւից ձեռքակալվեցին Գ. Նժդեհը, Հ. Ասատրյանը և Ն. Աստվածատուրյանը: Հ. Ասատրյանը նախ ուղարկվում է Քիշինեւի բանտը, այնուհետև՝ Ուրալի բանտը, ուր գտնվում էր նաև Ն. Աստվածատուրյանը: Վերջինս կարճ ժամանակ անց մահանում է: Իր սիրելի ընկերոջ մահվան լուրը Ասատրյանն առնում է անկողնում ծանր հիվանդ պառկած և հազիվ կարողանում է տեսնել միայն նրա դիակը՝ բանտից դուրս հանելիս: Հ. Ասատրյանի ձեռքակալումից հետո հալածվում են նաև նրա ընտանիքի անդամները՝ կինը և երկու աղջիկները, որոնց աքսորում են Պավլիկենի քաղաքը (այստեղ է աքսորվել նաև Նժդեհի ընտանիքը): Նրանց ստիպում են ամեն առավոտ ու երեկո ստորագրություններ տալ՝ ներկայության համար, իսկ տիկնոջը նույնիսկ արգելում են աշխատել: 1947թ. տիկին Ասատրյանը Չեկայի կողմից ստանում է կեղծ երկտող՝ իր ամուսնու մահվան մասին, որից հետո նրան խրատում են ամուսնանալ, քանզի հակառակ դեպքում աշխատանքի իրավունք չի ունենա և կղիտվի որպես հակակառավարական անձ: 1951թ. տիկին Ասատրյանը ամուսնանում է մի բուլղարացու հետ, այդպես փորձելով պահել իր երկու աղջիկներին: 1955թ-ին, ընդհանուր ներման շնորհիվ՝ ազատվելով բանտից, Հ. Ասատրյանը, ծանր հիվանդ վերադառնում է Սոֆիա և ցավով իմանում իր ընտանիքի ու հատկապես կնոջ նկատմամբ՝ Չեկայի

խարդավանքների մասին: Մակայն ստիպված է լինում հաշտվել իրականության հետ եւ մնում է իր մեծ աղջկա՝ Հեղինեի մոտ (ի միջի այլոց, Հեղինեի կնքահայրը եղել է Գ. Նժդեհը): Մարգիս Մարունու վկայությամբ, բանտարկության տարիներին "թերթի լուսանցքներուն վրայ, Հայկ գրած էր ընդարձակ դիւցազներգութիւն մը, որով կու տար հայ ժողովրդին ամբողջ պատմութիւնը, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը" (11), որը ցավոք կորել է: Աքսորի վերջին տարիներին գրված Ասատրյանի անավարտ, "հանգավոր մեկ վեպի" մասին է վկայում նաեւ նրա բանտակից ընկերը (12): 1956թ. հունվ. 13-ին, սրտի կաթվածից, Հ. Ասատրյանը վախճանվում է: Մահվան պահին, երկինք նայելով, երեք անգամ բացականչում է. "Ա՛խ, Հայաստան...": Այսպէս է ընդհատվում ցեղադրոշմ կյանքը հայաշունչ մտավորականի, որի դեռեւս քիչ հայտնի տեսական ժառանգությունը կգա անշուշտ լրացնելու հայ, թերեւս ոչ այնքան հարուստ, ազգային - իմաստասիրական միտքը:

Մուշեղ Լալայան

1. Տեղեկությունների մի մասը քաղել ենք Ավոյի "Տոքթ. Հայկ Ասատրեան " հոդվածից, գետեղված "Յեղափոխական Ալպում"-ի (Բեյրութ) 1971 թ-ի թիվ 11-ում:
2. Ավո, "Նժդեհ", Բեյրութ, 1968 թ., էջ 457
3. "Հայրենիք" օրաթերթ, Բոստոն, 1957թ. օգոստ. 11, էջ 3
4. Ասատրյանի հարցաքննության արձանագրությունից արված քաղվածքում իբրեւ ծննդավայր՝ նշված է Թավրիզը. ԱԱՆ արխիվ, գործ թիվ 11278, հտ. 3
5. Գ. Լեւոնյան, "Հայոց պարբերական մամուլը", Երեւան, 1934թ., էջ 94
6. "Յեղափոխական Ալպում", թիվ 11, 1971թ., էջ 286
7. "Հայրենիք" ամսագիր, Բոստոն, 1958 թ., թիվ 5, էջ 81
8. "Յեղափոխական Ալպում", թիվ 11, 1971թ., էջ 291
9. Ներսես Աստվածատուրյանը 30-ական թվականների Հայկական ցեղային-վերանորոգչական շարժման գործուն մասնակիցներից է, Ցեղակրոն եւ Տարոնական շարժումների սյուններից: Ծնվել է Սկյուտարում (Կ.Պոլիս), ծագումով տարոնցի է: Եղել է Հ.Յ.Դ. անդամ, Հ.Մ.Ը.Մ. Բուլղարիայի շրջանի պատասխանատու գործիչներից: Վարել է առեւտրական լայն գործունեություն՝ նյութական զգալի օժանդակություն բերելով ազգային - հասարակական կյանքին: Նրա մասին Կ. Գեւորգյանը գրում է. "Պուլկարահայ բոլոր խավերէն սիրուած, ազնուական խառնուածքի մարմնացում, անձնուէր ու հայրենասպաշտ..., որի համար իր առեւտրական փայլուն գործէն շատ աւելի կենսական էին մեր ազգային-քաղաքական շահերը եւ որի մօտ այնքան նրբօրէն բյուրեղացած էին հայրենասիրական զգացումներն ու ըմբռնումները" ("Հայրենիք" օրաթերթ, Բոստոն, 1957 թ., օգոստոս 11, էջ 3): Հ. Ասատրյանի հետ, Մոֆիայում խմբագրել ու հրատարակել են "Ցեղ եւ Հայրենիքն" ու "Տարօնի Արծիւը": 1944թ-ին ձերբակալվել է համայնավարների կողմից եւ տարվել Ուրալի բանտ, ուր եւ մահացել է:
Իր մասին մեզ հայտնի շատ թե քիչ խոսուն գրությունը տե՛ս "Հայրենիք" ամսագիր, Բոստոն, 1958 թ., թիվ 7, էջ 107-109:
10. ԱԱՆ արխիվ, գործ թիվ 11278, հտ. 3: Կ. Գեւորգյանը, Հ. Ասատրյանի մահագրության մեջ եւս, նրան հիշատակում է՝ իբրեւ նախկին դաշնակցականի (Կ. Գեւորգյան, "Ամենուն տարեգիրքը", Բեյրութ, 1957թ., էջ 642):
11. "Յեղափոխական Ալպում", թիվ 11, 1971թ., էջ 291
12. "Հայրենիք" ամսագիր, Բոստոն, 1958թ., թիվ 5, էջ 83

Վերանորոգչական Շարժման Սկիզբը *

("Խոռովք" -ի առաջադրությունները)

...զի ոչ սիրեն Հայքս իմաստ կամ գիտություն,
այլ ծոյք են եւ ձանձրացողք:

Անանիա Շիրակացի

Դեռեւս Ե. դարում, հայ մտաւորական ընտրանին անհրաժեշտութիւն զգաց, իր ստեղծագործական ճիգերի մէջ մտնել իմաստասիրական գիծը: Այդ եւ յաջորդ մի քանի դարերի հայ մտաւորականները հպարտանքն ունէին իրենց անւան կցել "փիլոսոփոս" կամ "իմաստասէր" մակդիրը:

Դրանք կարողանում էին ժամանակի գիտական ոգին կայտառ պահել՝ Հայաստանում:

Յետնական դարերում, սակայն, երբ "դպրոցապաշտութեան" (սխոլաստիցիզմ) կապանքներից ազատագրւած եւրոպական մտածումն իմաստասիրութեան մարզում բռնեց նոր եւ վիթխարի նւաճումների ուղին - Հայաստանի պատմութիւնը մեզ պարտադրեց հոգեւոր կեանքի անկման մի շրջան:

Մենք չօգուեցինք Վերածնութեան (Ռենէսանս) եւ լուսաւորութեան դարաշրջանների գիտական ոգորումներից, այլ զարկ տւինք ոչ-գիտական կամ կիսագիտական գրական սեռերին եւ աստիճանաբար խորթացանք իմաստասիրելու արւեստին: Եւ այդ ա՛յն չափով, որ առանց այն էլ վիպապաշտութեան խոր ազդեցութեամբ դրոշմւած, 19-րդ դարում սկսւած մեր վերածնութիւնը, չկարողացաւ յօգուտ գիտական-իմաստասիրական մտածման արդիւնքների որդեգրման մի ուղեփոխութիւն առաջ բերել: Միւս կողմից՝ հենց նոյն վերածնութեան շնորհիւ, ասպարեզից վտարւած գրաբարի հետ, հների ստեղծած արժէքներն էլ դարձան, գրեթէ, մեռեալ տառ:

Նախնեաց մտաւոր արդեանց ստորագնահատման զուգահեռ՝ գերա- գնահատւեց "առօրեան" եւ գործնականում անտեսւեց ա՛յն ճշմարտութիւնը, թէ ժողովուրդների պատմութիւնն ուժական մի առաջընթաց է (դինամիկական մի պրոցես), յորում ամեն "ներկայ" պայմանաւորում է "անցեալ"-ով, ամեն "լինելի" մի "եղեալ"-ով: "Առօրեան" մի դատարկութիւն է որ ուզում է լեցւել պատմագործ "ես"-ի ինքնարձանացմամբ, դառնալ յալիտենարժէք "ներկայ":

Թեպէտեւ, հայ իմաստասիրութիւնը 15 դարու պատմութիւն ունի, բայց այսօր ողբալի է մեր գիտական պաշարը եւ ամօթալիօրէն աղքատ մեր փիլիսոփայական գրականութիւնը:

Պատճառները, որոնց հետեւանքով հայ մտածումն իմաստասիրութեան մարզում, գրեթէ, անպտուղ մնաց, բաժանում են երկու կարգի.

ա) Առարկայական-պատմական.

բ) Ենթակայական-հոգեբանական:

Պատճառների առաջին խմբակցութիւնը պայմանաւորում է Հայաստանի բնութեան ներանջատական նկարագրով եւ մեր քաղաքական ճակատագրով:

Իմաստասիրութիւնը յօրինւածների (սիստեմների) մի գիտութիւն է, իսկ երկրի անմիաձոյլ նկարագիրը, պատմական աղիտաւոր ցնցումները, անկանոն եւ ընդհանրապէս աննպաստ քաղաքական ելեւէջները զրկելով ժողովուրդը սեփական կեանքն յօրինւածաբար կազմակերպելու կարելիութիւնից - նրան անընդունակ պիտի դարձնէին զարգացնել մտածումի այնպիսի բարդ մի հիւսւածք, որպիսին է իմաստասիրութիւնը:

Ինչո՞վ բացատրել, ուրեմն, ա՛յն փաստը, որ Հայկական "ես"-ը չկարողացաւ բնական իրողութիւններն ու պատմական անցքերը պատշաճեցնել իր կենսական շահերին կամ ուրիշ խօսքով, ի՞նչպէս եղաւ, որ մեր գոյութեան կռում, "առարկայական իրականութիւնները" յաղթահարեցին մեզ:

Որո՞նք էին արգելիչ պատճառները - արդե՞օք, միայն թշնամիների քանակական գերազանցութիւնը, միայն երկրի եւ շրջապատի աննպաստ պայմանն էր: Բայց ոյժերի տնտեսութեան օրէ՛նքը - ժողովրդական կամ ազգային կազմակերպեալ կորովի (էներգիա) նպատակայարմարօրէն սակաւ սպառումով շատ արդիւնքներ ձեռք բերելու արւեստը: Մեր բարձրաւանդակի իրաւամբ անառիկ դի ըբը:

Առա՛նց ժխտելու արտաքին ծանր պայմանների եւ գործօնների դերը, չենք կարող (եւ պէտք չէ՛) ուրանալ մեր ենթակայական մեղքերը:

Բարոյական մեղքերը քաւելու համար, քրիստոնէական եկեղեցին յանձնարարում է գոջում: Պատմա - քաղաքական մեղքերը քաւելու համար, գիտութիւնը յանձնարարում է անցեալի աննախապաշար վերագնահատում, այսինքն՝ հին ճշմարտութեանց թօթափում եւ նոր ճշմարտութեանց որդեգրում: Վերագնահատելով մեր անցեալը՝ պիտի խոստովանենք, որ ենթակայական մեր անթիւ մեղքերը սրւեցին, դարձան անյաղթելի չարիք նաեւ այն պատճառով, որ մեր կեանքի ու գործի մեջ գիտականութիւն չմտցրինք:

Եւ չմտցրինք, շնորհիւ, մասամբ ա՛յն թերութեան, որ արդէն 13 դար առաջ, մատնանշում է Շիրակացին. "...զի ո՛չ սիրեն Հայքս իմաստ կամ գիտութիւն, այլ ծոյլք են եւ ձանձրացողք ":

Ցայսօր էլ սրբագրումի փորձ չարեցինք եւ հետեւանքն ա՛յն եղաւ, որ հոգեւոր ծուլութեամբ պայմանաւորուած մտաւոր մակերեսայնութիւնը, ահա՛, խեղդում է մեզ:

* * *

Այսօր, մեր կեանքի ո՛ր կողմն էլ վերցնենք՝ գիտականութեան փոխարէն հանդիպում ենք բանդագուշանքի, մտածումի փոխարէն՝ յոյզի, ձեւի փոխարէն՝ քառսի, կազմակերպութեան փոխարէն՝ անկանոնութեան:

Միայն գաղութներում հրատարակում ենք հարիւրի չափ թերթ-պարբերաթերթեր, որոնց 90 տոկոսը ծառայում է տգիտութեան եւ հոգեւոր պառակտումի գործին: Ունինք հարիւրաւոր "վարժարաններ", բայց հազիւ 1-2 կանոնաւոր դպրոցներ: Ունինք հազարից աւելի "վարժապետներ", բայց մանկավարժութեան սկզբունքներին ծանօթ, հազիւ, 1-2 տասնեակ ուսուցիչներ:

Աւելի՛ն:

Ունինք ահռելիօրէն սրւած գոյութեան կնճիռ-թափառական ժողովուրդ եւ քաղաքականապէս յօշոտուած հայրենիք: Բայց վերակազմական, վերա-նւաճողական համազգային ճի՛գ... Մեր մտաւորականութեան մի մասն է միայն երկնում: Միւսը՝ նստած ռուսական տակառում, երբեքում է հայոց խռովայոյզ լճակի ալիքներին եւ թմբուկ զարկում՝ "աշխարհի մէկ վեցերորդականի" համար: Երբորդը՝ բացել է երախը եւ խօսքի ցեխ է թափում: Չորրորդը՝ փակել է ոգու դուռը եւ սեփական տկարութիւնն է որոճում: Իսկ թուրքը - նա քշում է իր երիվարը հայոց ամայացած դաշտերով, բարձրանում մեր հպարտ լեռները, տորթում նրանց զգայուն կուրծքը եւ մնում... անպատիժ:

"Արթնացի՛ր, Հայաստա՛ն", անհրաժեշտ, բայց տարածամ կոչ, անհրաժեշտ՝ որովհետեւ, ահարկու է մեր կեանքի խռովքը, տարածամ՝ որովհետեւ, ճշմարիտ գիտութեան համար անասելիօրէն խուլ են մեր ականջները եւ զարհուրելիօրէն կոյր՝ մեր աչքերը: Ուրիշ ժողովուրդներ ոտքի են ելնում վտանգից առաջ, մենք՝ մրափում ենք աղէտից յետոյ էլ:

Ինչո՞վ բացատրել այս երեւոյթը. կենսաբանական տկարութեա՞մբ: Բայց ինչե՛ր կարող էր անել իր ճակատագրի խռովքը գիտակցօրէն ապրող 2-3 միլիոնանոց ժողովուրդը:

"Իրապաշտական" սոփեստութիւնները, "առարկայական" փարիսեցիութիւնները չեն անցնում՝ այլեւս:

Երեւոյթը բարոյագիտապէս բացատրում է ա՛յն փաստով, որ հայ մտաւորականութիւնը հակառակ սքանչելի բացառութիւնների, ո՛չ ցեղի ամօթանքն ապրելու առաքինութիւն ունի, ո՛չ էլ ինքնափրկութեան հաւատ:

Եւ չունի մասամբ շնորհիւ հոգեւոր ծուլութիւնից, մտաւոր մակերեսայնութիւնից ծագած չարիքների: Ունի՛նք մի հայրենիք - վեհակառոյց մի բարձրաւանդակ - վերձանէ՛լ ենք նրա բնութեան խորհուրդները:

Ունի՛նք մերթ փառքով օծուած, մերթ մրով ծեփուած մի պատմութիւն. իմաստասիրե՞լ ենք նրա մասին, ծանոթացե՞լ նրա ընթացքի յատկորոշ ելեւէջներին, նրա զարգացման ներքին օրէնքներին, դեկավար սկզբունքներին:

Ունի՛նք կենսական եւ հոգեկան բարձր կարողութիւններով օժտուած մի ժողովուրդ- կենսաբանական ուժականութեան (բիոլոգիական դինամիկա) անսպառ մի շտեմարան - ուսումնասիրե՞լ ենք նրա մարդա-հոգեբանական իրայատուկ գծերը, փորձե՞լ ենք գիտական լոյսի տակ դնել նրա առաքինութիւններն ու մոլութիւնները, սրբագրել նրա հոգեբանական թերիները, մշակել՝ դրական կողմերը:

Ինչո՞ւ զարմանալ, որ չկարողացանք մեր բարձրաւանդակի ռազմագիտական անառիկ կէտերն օգտագործել մեր ինքնապաշտպանութեան համար, կամ՝ մեր ժողովրդի կենսա-հոգեկան կարողութիւնները վերածել դիմադրական եւ ստեղծագործ ոյժի, կամ՝ մեր մտաւորականութեան պարտադրել ազգայնօրէն ձեւակերպեալ մի աշխարհայեցողութիւն, գէթ, համահայկական եւ համահայաստանեան զգացում:

Ինչո՞ւ դժգոհել աշխարհից, երբ ինքներս խորշելով իմաստասիրելու արւեստից՝ զրկեցինք մեր հոգեւոր եւ մարմնական ոյժերը գիտականօրէն կազմակերպելու կարելիութիւնից, դարձանք անոյժ եւ անսկզբունք մի հօտ, խաբւեցինք քաղաքական բոլոր "առեւտուրներ"-ի մէջ եւ ճշմարտօրէն հերոսական մեր պայքարների պատմութիւնը փակեցինք պարտութեամբ:

Ձեռնարկելով այս "փիլիսոփայական-գիտական" ամսագրի հրատարակման՝ ամենից առաջ, պիտի ջանանք դարմանել այս թերիները, այսինքն՝ վերացնել ա՛յն պատճառները, որոնք մեզ պահում էին մտաւոր մակերեսայնութեան շրջագծում:

Դրա համար, հոգեփոխութեան փորձերին զուգահեռ՝ մենք պիտի կատարենք յօրինւածական աշխատանք, ճգնելով իրականացնել հետեւեալ առաջադրութիւնները.

ա) Յօրինւածի (պիստեմ) վերածել հայ մտածման արդիւնքները, այսինքն՝ ցուցահանել հայ փիլիսոփայութեան գծերը, մշակել նրա պատմութեան եւ ներածութեան տարրերը: Ուսումնասիրել նաեւ այժմու հայ կեանքի հոգեւոր խմորումները եւ վերլուծել որոշ աշխարհայեցողութիւն ունեցող հայ հոսանքների գաղափարաբանութիւնը:

բ) Լոյս սփռել հայոց հոգեբանական առանձնայատկութեանց վրայ, միջոցներ առաջարկել մեր հոգեբանական թերիները սրբագրելու եւ առաւելութիւնները համացեղային ստեղծագործ կորովի խթանն ու խարիսխը դարձնելու: Հոգեբանօրէն կազմակերպել մեր ցեղի ինքնապաշտպանութեան եւ վերափրկումի գործը:

գ) Մշակել հայոց պատմութեան փիլիսոփայութիւնը: Գիտական ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնել մեր պատմական կեանքի միջավայրը - Հայկական Բարձրաւանդակը - իր բնական, աշխարհագրական, ցեղագրական, մարդաբանական, տնտեսական, կրօնական եւ այլ առանձնայատկութիւններով:

դ) Լոյս սփռել հայոց պատմական կեանքի, ընկերաբանական կառոյցի եւ սրա հոլովոյթների վրայ: Արժեքաւորել մեր կեանքի հնագոյն եւ նորագոյն յեղափոխութիւնները, գտնել կամ որոնել մեր պատմ. կեանքի զարգացման տրամաբանական կապն ու տարերային ցնցումների շղթայակցութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ մատնանշել մեր քաղաքական-հասարակական վերածնութեան ուղիներն ու կարելիութիւնները: Մակայն, յօրինւածական այս աշխատանքով, մենք ձգտում ենք ո՛չ թէ մեր "արւեստ"-ն ու "մշակոյթ"-ը շքեղագարդելու, այլ մեր կեանքի խռովքը ստեղծագործ ոյժի վերածելու նպատակին:

Ըստ այսմ՝ մենք էլ հայ մամուլի մի քանի ընտիր ներկայացուցիչների հետ՝ պիտի հետապնդենք հիմնական մի նպատակ - մեր ցեղային "ես"-ի յաղթական ինքնարձանացումը՝ հայոց պատմական կեանքի բնամարգում: Միայն թէ խնդիրներին մօտենալու եղանակով, որով մեր առաջարկելիք միջոցներով, մենք պիտի տարբերենք նրանցից:

Մենք էլակէտ ունենք հոգեբանական ա՛յն կենսագործ ճշմարտութիւնը, թէ առա՛նց ինքնայաղթահարման անկարելի է որեւէ այլայաղթահարում: Այս ասել է՝ արտաքին թշնամու պարտութեան էական պայմանը՝ մեր ներքին տկարութեանց ոչնչացումն է: Որով՝ մեր առաջին նշանաբանն է՝ "Մա՛հ ներքին տկարութեան":

Պայքարելով մեր ներքին տկարութեանց դէմ, մենք յոյս ունենք կազմաւորել հոգեբանական ա՛յն նախատեսւնները, որոնք ցեղակամ, ասել է՝ ինքնակամ դարձած զանգւածներին անխուսափելիօրէն պիտի մղեն մեր առաջադրած երկրորդ նշանաբանի հարազատման՝ "Մա՛հ արտաքին թշնամուն": Այս նպատակները նւաճելու համար անհրաժեշտ է.

ա) Շտապեցնել մեր պայքարի վերսկսումը,

բ) Գիտականութիւն մտցնել մեր ընդհանուր գործունէութեան եւ հոգեճանաչութիւն՝ մեր վաղւայ ռազմարւեստի մէջ,

Պահանջներ են սրանք, որոնք առա՛նց հոգեբանելու, առանց իմաստասիրելու կը մնան անիրականանալի բաղձանքներ:

Մովորական փորձառութիւնից գիտենք, որ առա՛նց մեր նպատակներն իմաստաւորելու, նրանք կը մնան՝ աղօտ, իսկ առա՛նց յօրինւածական աշխատանքի՝ մեր ճիգերը կ'անցնեն՝ ապարդիւն: Փիլիսոփայութիւնը ձգտելով աշխարհի իրականութիւնները քննութեան առնող գիտութիւնների արդիւնքներն ընդհանրական յօրինւածի վերածել եւ իմաստաւորել՝ ընձեռում է մեզ կենսագործ եւ ընդհանրարժէք ճշմարտութիւններ:

Այս ճշմարտութիւնները վերացական ըմբռնումներ չեն, այլ կեանքում յաղթանակներ նւաճելու գործնական միջոցներ:

Որդեգրել այս միջոցները - նշանակում է՝ սպառազինել հոգեբանօրէն, իսկ սպառազէն հոգեբանութեամբ պայքարի մտնել - նշանակում է՝ քայլել դէպի յաղթանակ:

Մեզ մնում է... արմատախլել հոգեւոր ծուլութեան եւ մտաւոր մակերեսայնութեան չարիքները, լծել հայ իմաստասիրութեան շէնքը վերա - եւ նորա - կառուցելու աշխատանքին: Ոչի՛նչ կարող է վտանգւած մի ժողովուրդի մտաւորականութեան աւելի՛ բարձր երջանկութիւն պատճառել, քան հոգեբանօրէն կազմակերպւած ներոյժ աշխատանքը՝ նրան, այդ ժողովուրդին ստեղծագործելու եւ յաղթելու արւեստին վարժեցնելու:

Որ իմաստասիրութիւնն այդպիսի մի արւեստ է - այդ գիտէն իրենց գոյութեան պայքարը գիտութեան օրէնքներին եւ զէնքերին պատշաճեցնող մեծ ազգերը, այդ կռահել էին հին դարերի հայ բարձր մտաւորականները, այդ պիտի գիտնանք նաեւ մենք՝ ստեղծագործելու եւ յաղթելու կարօտից տառապողներս:

* - Հոդվածը, որ 1932թ-ին, իբրեւ խմբագրական գրվել է "Խռովք" ամսագրում, որոշ փոփոխումներով, նշված վերնագրով, արտատպվել է "Տարօնի Արծիւ"-ի, 1939 թ-ի թիվ 8-ում:

Ուժական ճշմարտություն *

Նիցշեն իմաստասիրության մեջ մտցրեց կենսագործ ա՛յն ըմբռնումը, թե ճշմարտությունը մի տեսակ մոլորություն է, առա՛նց որի, սակայն, որեւէ էակ անկարող է կենսաբանօրէն նպատակայարմար մի քայլ առնել:

Ելնելով այս վճռից՝ կենսաբան իմաստասերները եւ գործնապաշտության (պրագմատիզմ) հետեւող մտածողները զարգացրին եւ ընդլայնեցին ա՛յն տեսակէտը, թե ճշմարտությունը գործունէության մի միջոց է, աշխատելու եւ նւաճումներ անելու մի եղանակ (մեթոդ):

Ըստ "գործիական ճշմարտության" (ինստրումենտալ ճշմարտություն) այս ըմբռնումի՝ էակները եւ նրանց խմբավորումները ձախողում կամ յաջողում են, շնորհիւ իրենց որդեգրած ճշմարտությանց կենսագործ կամ կենսապան ներքնակ յատկութեան:

Ըստ այսմ՝ մարդիկ եւ մարդկային խմբավորումները - ցեղ, ազգ, ժողովուրդ - ապրում են իրենց կառուցած ճշմարտութեանց ոյժով եւ մեռնում՝ սրանց անուժական, անգործնական նկարագրի հետեւանքով:

Կան առաջատար ճշմարտութիւններ, որոնք դրդում են ենթակային՝ օրհնել անցեալը, սիրել՝ ներկան եւ այսել՝ ապագան, եւ, ընդհակառակն, այնպիսիներ, որոնք անցեալը դարձնում են անէծքի, ներկան՝ ցաւի եւ ապագան՝ սարսափի աղբիւր:

Առաջինները լուստեսութեան, ասել է՝ յաղթանակի հոգեւոր զէնքեր են, երկրորդները՝ յոռետեսութեան, պարտողականութեան նախադրեալներ:

Ամէ՛ն վերելքի կամ անկման մեջ, սակայն, դեր ունեն ո՛չ միայն մեր որդեգրած ճշմարտութեանց բովանդակութիւնները - "ի՛նչ" -ը -այլեւ մեր ըմբռնելակերպը նրանց մասին - "որպէ՛ս" -ը:

Ըստ գործնապաշտ մտածողների - Ջեյմս եւ համախոհներ - "ճշմարտութիւններն ապրում են վարկով", իսկ ամէն "վարկ" նախատեսում է վարկաւորող մի աղբիւր, արժէքաւորող մի "ես":

Ինչպէս որ առա՛նց արժէքաւորման՝ չկայ արժէք, այդպէս էլ՝ առա՛նց ճշմարտագրման՝ չկայ ճշմարտութիւն, իսկ ամէ՛ն ճշմարտագրում արդիւնք է "ես" -ի, ենթակայի, ճշմարտագրողի ներհոգեւոր ոգորումների, դեգերումների, գործունէութեան:

Ճշմարտութիւնը խտացեալ մի յօրինոյթ է, իսկ առա՛նց կառուցումի չկայ յօրինոյթ, որով՝ ճշմարտութիւնը կառուցում է - նա կառոյց է, իսկ ամէն կառոյց հնարաւոր է մի կառուցողի միջոցով:

Ճշմարտագրելիս՝ իւրաքանչիւր ոք վարում է այնպէս, ինչպէս Նարեկացին՝ իր "Ողբերգութեան Մատեան" -ը կազմելիս (Մտացեալ հիմնեցի, կառուցի, կարգեցի, դիզի, բարդեցի, կառուցի, ցուցի):

Ինչպէս ամէ՛ն երկ, այնպէս էլ ամէ՛ն ճշմարտութիւն, նախ մեր էութեան դրսեւորումն է: Բայց երկասիրելիս՝ մենք ազատում ենք ներքին տանջանքից, մինչ ճշմարտագործելիս՝ կապում ենք մեր կռահումների ձեւին եւ բովանդակութեան: Երկասիրելիս՝ մենք թօթափում ենք անցեալը,

ճշմարտագործելիս՝ սպառազինում ենք ապագայի համար:

Մենք ենք ստեղծում, կառուցում մեր ճշմարտութիւնները, ապա՝ դրանք դարձնում մեր գլխին պատուհաս կամ օրհնաբեր նւաճումների միջոց:

Ճշմարտութիւնները մի՛շտ էլ ընդհանրացումներ են, այսինքն՝ բանականութեան ընձեռած բանաձեւումներ: Նրանց ճակատագիրը, սակայն, որոշում է ա՛յն դրդապատճառներով, որոնց ներազդեցութեամբ կամ պարտադրումով բանականութիւնը մղում է վերացման, ընդհանրացման, բանաձեւումի, կարճ՝ ճշմարտագործման:

Ճշմարտութեանց կազմաւորման խնդրում վճռական դեր են խաղում յատկապէս երկու տարբերորակ ազդակներ: Դրանցից մէկը կերպզգացութեան գործօն միտքն է, միւսը՝ գոյզզացութեան զինակիր կամբը: Առաջինով պայմանաւորում է մեր ճշմարտութեանց ձեւական կողմը, երկրորդով՝ բովանդակայինը:

Ըստ այսմ՝ ճշմարտութիւնը մտային եւ կամային որակների փոխադարձ ազդեցութեամբ եւ կապակցութեամբ առաջ եկած մի համադրոյթ է:

Առաջատար եւ կենսագործ են ա՛յն ճշմարտութիւնները, որոնց համադրոյթը տեղի է ունեցած մտային եւ կամային որակների - ձեւի եւ բովանդակութեան - բնաչափ ներգործութեամբ, չափի զգացումով, որոնցում առանց միակողմանի չափազանցումի հաշիւի առնւած են ճշմարտագործ ենթակայի բանական իրաւունքներն եւ կենսաբանական շահերը, եւ վերջապէս՝ որոնք ո՛չ սոսկական մտորոշումներ են, ո՛չ էլ՝ սոսկական կամավճիռներ, այլ վճռորոշումներ:

Նման ճշմարտութիւնները մենք անւանում ենք ամբողջականութեան ճշմարտութիւններ, որովհետեւ նրանցով միա՛յն ենթական հրապարակ է գալիս իբր ամբողջական անձնաւորութիւն, իբր "բանական" եւ "կենսաբանական" էակ, միաժամանակ:

Կենսաբանական մի էակ մի՛շտ էլ շահեր է որոնում, որով՝ նրա ճշմարտություններն անխուսափելիորեն օգտապաշտական (ուտիլիտարիստական) նպատակադրություն ունեն։ Որքան էլ մարդկային մեր բանականությունը յաճախ "գերերկրային"-ի սնապարծութեամբ է համակում մեզ, այնուամենայնիւ, մեր ճշմարտությունների գործնական արժէքը չափորոշում է նրանով, թէ ի՞նչքան եւ ո՞րպէս նրանք ծառայում են մեր կենսաբանական նպատակներին։ Արժէքաւոր է ամէ՛ն ճշմարտութիւն, որ կենսաբանօրէն նպատակայարմար է։ Անարժէք եւ անիմաստ է ամէ՛ն ճշմարտութիւն, որ կենսաբանօրէն նպատակայարմար չէ։ Կենսաբանօրէն նպատակայարմար ճշմարտութեանց ամենացայտուն յատկանիշն ա՛յն է, որ նրանք կրում են բարձր խառնաձօքի (տեմպերամենտ) եւ ներքին ուժականութեան (դինամիկա) դրոշմը։ Ուժական ճշմարտութեանց հեղինակը մի հանճար է, որ ինչպէս Նիցշեն է ասում՝ "դարերի սիրտը բռնում է ձեռքը եւ ճմլում՝ մեղրամոմի պէս"։

Դաւիթ Անյաղթը հերքելով Պիռոհոն "իմաստակ"ի թերհաստությունը՝ յանգեց իմացաբանական լուսատեսութեան - կարելիապաշտութեան։ Ըստ նրա՝ իմաստունը նա է, ո՛վ ընդունում է կարելիութիւնը, այսինքն՝ լուսատեսօրէն ձգտում է հնարաւորի իրականացման։ Դարեր յետոյ՝ Դաւիթ Անյաղթի ժողովուրդը կանգնած իր գոյութեան ահարկւօրէն սրւած կնճիռի առջեւ, այլ մի դատելակերպ որդեգրեց - մեծապէս բացարձակապաշտական։ Այսօր, մեր կեանքի գերագոյն կնճիռը մեր հայրենիքի վերանաճման խնդիրն է։ Բայց ի՞նչ ենք մտածում այդ մասին -

- Մեր ճակատագիրը կախւած է միմիայն Ռուսաստանից, իսկ մեծամասնականների ճակատագիրը՝ կ'որոշւի միմիայն Մոսկւայում։ Ինչո՞ւ։
- Մեր ճակատագիրը կախւած է միմիայն թուրքական եղելոյթներից։ Ինչո՞ւ։

Այս "ինչո՞ւ"-ները կարելոք չեն, որովհետեւ բացարձակապաշտը միակողմանիօրէն կոյր է եւ հասկացողութիւն չունի կարելիութիւնների մասին. նա չի ըմբռնում, որ օրինակ՝ մեծամասնականների բախտը կարող է որոշւել մի աննշան լեբան ստորոտում, մի գետակի ափին, մի լճի եզրին, մի մարդու մահով, աղիտաւոր մի արկածով, ռուսական գիւղում ծայր տւած մի շարժումով, արտաքին մի պատերազմով, իսկ հայկական խնդիրը կարող է լուծւել մեծամասնականների քաղաքականութեան փոփոխմամբ, Թուրքիոյ դէմ պայթող արտաքին մի պատերազմով, հայերի մի ընդվզումով եւ այլն, եւ այլն։

Դրա հանդէպ անչափելիօրէն նշանակալից է խնդրի հոգեբանական կողմը։ Եթէ իրօք, մեր ճակատագիրը կախւած է Ռուսաստանից կամ թուրքական եղելոյթներից, էլ ինչո՞ւմ է մեր հայկական գործօնի դերը։ Ի՞նչ արժէք ունենք մենք իբր պատմագործ ոյժ։ Ոչի՞նչ։ Կամ, եթէ մեծամասնականների ճակատագիրը միմիայն Մոսկւայում պիտի որոշւի, ի՞նչ արժէք ունեն մեր սէրն ու ատելութիւնը, մեր հիացումն ու դժգոհութիւնը՝ նրանց նկատմամբ։ Ոչի՞նչ։

Այս ապրումները ներհոգեւոր բովանդակութիւններ են, իսկ նման ամեն բովանդակութիւն խտացեալ մի ոյժ է եւ հակամէտ պատմական ձեւ ստանալու։ Մակայն, բացարձակապաշտն ասում է, որ այս ձեւը տալիս է մի ուրիշը, անդրզգացական մի ոյժ, բայց ո՛չ ինքը, տառապող, յուսացող ու մարտնչող "ես"-ը։ Ծուլութեան իմաստասիրութիւնն է սա։ Դրա կրողները նրանք են, որոնք օրինակ թուրքական եղելոյթների մասին խորհրդածելիս ասում են.

- Թուրքիան անյաղթահարելի է, մանաւանդ որ բարենորոգումները նրան անհրաժէշտօրէն կազդուրում են։
- կամ՝
- Թուրքիան անխուսափելիօրէն գնում է դէպի կործանում, բարենորոգումներն էլ աւելի պիտի խախտեն նրա դիրքը եւ նա անհրաժէշտօրէն պիտի ենթարկւի քայքայումի։

Ծոյլի մտածումը մի՛շտ էլ նենգ է եւ գիտէ բացարձակապաշտական բանդագուշանքներով ինքնամխիթարւել կամ արդարացնել սեփական "ես"ի տկարութիւնները։ Ո՞վ ասաց, թէ մի ժողովուրդ անյաղթահարելի է, ո՞վ՝ թէ որոշ օրէնքների կիրարկմամբ նա անպայման ուժեղանում է, կամ ո՞վ՝ թէ բնական որոշ օրէնքների պարտադրումով նա անխուսափելիօրէն գնում է դէպի անկում։

Սո՛ւտ է, թէ ծնունդների նւագումը կամ յաւելումը տեւական երեւոյթներ են կամ թէ նրանց հետեւանքով մի ժողովուրդ կարող է սպառել կամ ան- բնականոն չափով աճել, սո՛ւտ է թէ տնտեսական տագնապի կամ փարթամութեան հետեւանքով մի ազգի քաղաքական կառոյցը կարող է իսպառ փլչել

կամ յաւիտենապէս ամրապնդուել, սո՛ւտ է թէ բարենորոգումները կարող են մի երկրի անթիւ բարիքներ տալ եւ ո՛չ մի չարիք կամ անթիւ չարիքներ եւ ո՛չ մի բարիք:

Ճի՛շդ է միայն մի բան - ա՛յն, որ քաղաքականօրէն մենք բացարձակապաշտ ենք, միայն նրա համար, որ գործելու, մարտնչելու տրամադրութիւն չունենք:

- Թուրքիան անհրաժեշտօրէն հզօրանում է:

- Թուրքիան անհրաժեշտօրէն կործանւում է:

Ի՞նչ է այս բանաձեւումների հոգեբանական աստառը - ո՛չ այլ ինչ, քան՝

ա) Եթէ Թուրքիան անհրաժեշտօրէն հզօրանում է - ապա՝ ինչո՞ւ կուել, ինչո՞ւ մաքառել, ինչո՞ւ նորանոր զոհեր տալ, երբ նա անյաղթահարելի պիտի մնայ:

բ) Եթէ Թուրքիան անհրաժեշտօրէն կործանւում է - ապա՝ ինչո՞ւ աճապարել, ինչո՞ւ ատելորդ արիւն թափել, ինչո՞ւ չապասել իրերի բնական ընթացքին, մինչեւ որ նա տրամաբանական օրէնքով բոլորովին կը քայքայի:

Աղաչո՛ւմ ենք, հայրենակիցնե՛ր, խռովքոտ այս օրերին, ձեզ պահէք ձեր իմաստութիւնները եւ եթէ կարող եք. տւէք մեզ երկաթ, վառօդ, ցեղի ցաւից ցնցած վրիժառու ոգիներ, նրա գոյութեան հրամայականով առաջնորդող կամքեր, ինքնափրկումի հաւատով սպառազէն սրտեր եւ մենք կը դառնանք կարօտի սլաք, յաղթանակի նետ, բացարձակապաշտութեան օրէնքները խորտակող ոյժ, պատմութեան անիւր դարձնող գործօն:

* - Հոդվածը, 1932 թ-ին, "Բացարձակապաշտության եւ կարելիականության տեսության գործնական նշանակությունը" վերնագրով՝ ընդարձակ կերպով տպագրվել է "Խռովք" ամսագրում:

Այն, թեեւ բավականին կրճատված, սակայն պահպանելով հիմնական էությունը, 1939 թ-ին՝ "Ուժական ճշմարտություն" վերնագրով, արտատպվել է "Տարօնի Արծիւ" -ում (թիվ 12):

Ցեղը Եւ Հայրենիքը Իբր Անբանական Ոյժեր

Դեռեւս չի զարգացել այն գիտությունը, որ պիտի կոչւի աշխարհիմաստություն (գեոսոֆիա):
Հոգեբանությունն էլ մինչեւ հիմա չկարողացաւ յղկուել իբրեւ հոգեիմաստություն (պսիխոսոֆիա):
Բնագանցությունը սկզբից ցայսօր լծեց գոյութեան հանելուկը մեկնաբանելու գործին, ուզեց հասկանալ
Ես-ի եւ բնութեան, ոգու եւ նիւթի, կեանքի եւ առարկայի իմաստը: Գիտական մի շարք սիստեմներ
ահագին վարկածներ, գործնական նշանակություն ունեցող "ճշմարտություններ" կուտակեցին եւ
սակայն հարցը թէ ի՞նչ է գոյը, ի՞նչ է կեանքը, ի՞նչ է սրանց իմաստը դեռեւս սպասում է իր
պատասխանին:

Ընդհանուր առմամբ ա՛յն գիտությունները, որոնք բնագանցութեան օգնելու յաւակնութեամբ գործի
լծեցին, իրենց պրպտումների ընթացքին պարզեցին մի բան - թէ "ես" -ի եւ "ոչ ես" -ի, ոգու եւ նիւթի
փոխարարբերությունը շատ աւելի բարդ է, քան միարմատական (մոնիստական) մտածողներն
ենթադրում են, թէ սրանց միջեւ եղած կապն ու անկապը շատ աւելի խորհրդաւոր է, քան երբեւէ կարող
է ըմբռնել այսպէս կոչուած "մարդկային առողջ հասկացողությունը", քան կարող են սահմանել
սովորական "ճշգրիտ" գիտությունները:

Աստուածաբանությունը, գաղափարապաշտ մտածողների զարգացրած տիեզերածնությունը
(կոսմոգոնիա), տիեզերաբանությունը (կոսմոլոգիա), բարոյագիտությունը, պատմա-փիլիսոփայությունը
եւն. որոնք այնքան յուզիչ հաւատով հետապնդում էին նպատակի եւ նպատակադրութեան խնդիրը եւ
հոգեբանությունը, որ այնքան խնամոտ կերպով երեւան հանեց իմացութեան բանական եւ զգայական
տարրերի այլազանությունը, անգամ նոր փիտալիստների իր խորութեան մէջ այնքան նշանաւոր
կենսաբանությունը, եւ վերջապէս դրանց հետ ողջ իմաստասիրությունը՝ հանդիպեցին բանապէս
անըմբռնելի եւ անբացատրելի խորհրդաւոր մի ոյժի, բնատարբային մի Մեֆիստոֆելի, որ ոգին եւ
սրա յայտնությունը հանդիսացող պատմությունը յաճախ շեղում է նպատակի գծից:

Այս ոյժը կոչուում է անգիտակցական, տարբերային, անբանական եւ սովորաբար անսպասելիօրէն ազդու
է դառնում պատմականօրէն ճակատագրական վայրկեաններին եւ յաճախ որոշում դէպքերի բախտը,
անկախ մեր իմացական ըմբռնումներից, մեր բարոյագիտական սկզբունքներից եւ բարոյական
զգացումներից:

Դրա շնորհիւ է, որ շատ յաճախ կեանքում անբացատրելի են մնում հետեւեալ տիպի հարցեր.

Ի՞նչպէս է լինում, որ աշխարհում յաճախ անբարոյականը յաղթում է բարոյականին, թգուկը՝ հսկային,
մանրօրէն նենգը՝ ոգու մեծութեան:

Ի՞նչպէս է լինում, որ յաճախ մեր որդեգրած գաղափարները, մեր բանականությունը, մեր զգացումները
դաւաճանում են մեզ:

Ի՞նչպէս է լինում, որ յաճախ բարին ենք կամենում եւ չարը գործում:

Ի՞նչպէս է լինում, որ յաճախ սրտի խորագոյն յուզումով, նւիրումով եւ վճռականութեամբ մեր
նպատակին ձգտելիս՝ հեռանում ենք նրանից:

Ի՞նչպէս է լինում, որ օրինա՛կ Հայաստանում, գրեթէ ամեն քաղաքական աղէտից յետոյ տեղի է
ունենում ե՛ւ երկրաշարժ:

Ի՞նչպէս է լինում, որ օրինա՛կ, մի կին, մի կապիկ, մի այծ, մի ծառ կամ մի քար յաճախ պատճառ են
դառնում, որ "ճակատագիրը" տարբեր մի բան տնօրինի, քան կարող է բանական թալ:

Ի՞նչպէս է լինում, որ միեւնոյն պատճառը յաճախ տարբեր հետեւանքներ է ունենում:

Ի՞նչպէս է լինում, ուր "նպատակ"ը շատ անգամ զոհ է գնում մի "պատահականութեան", մի "արկած
"ի:

Ի՞նչ է այս "նպատակ"ը: Եթէ դա Եսի գոյութեան կռահումն է եւ կարօտը, ապա դա ո՛չ միայն խտացած
միտք է, այլեւ զգացում, ո՛չ միայն "բան", այլեւ զգայական տարբեր: Այդ դէպքում ի՞նչպէս է լինում, որ
ճակատագիրը, պատճառը, հետեւանքը, պատահականությունը, արկածը յաճախ կարողանում են
փոխել Եսի զգայական տարբերով (կամք) եւ բանական կարողություններով (միտք) պայմանաւորած
նպատակների ուղղությունը եւ անգամ բախտը: Ի՞նչ ոյժեր են դրանք - արտաեսայի՞ն, թէ՞ ներեսային,
ոգուն բոլորովին անմատչելի՞, թէ՞ միայն "դեռեւս" մութ ու անծանօթ: Եթէ բոլորովին արտաեսային՝
նրանք չէին կարող ամեն անգամ յայտնուել մեր գործունէութեան եւ մտածումների ճամբին, եթէ միայն
ներեսային՝ նրանք պէտք է որ հպատակւէին մեր կամքին: Նրանք գտնուում են մեր եւ աշխարհի միջեւ,
որով աշխարհի հետ գործ ունենալիս, նախ դրանք է, որ պիտի յաղթահարեն: Հենց սրանում է
ենթակայականի բախտորոշ դերը պատմութեան մարզում: Ե՛րբ է պատմություն ստեղծում - ա՛յն
դէպքում միայն, երբ պատմագործ ոյժը՝ ենթական մի բան յաղթահարում է: Ենթակայօրէն ե՛րբ է այս
յաղթահարումը հնարաւոր - այնժամ միայն, երբ միտքն ու կամքը, Եսի բանական կարողությունները եւ

զգայական տարերքը ներդաշնակեն: Ամբողջական "Ես" ը միայն կարող է գործել "բանականօրէն" եւ իշխել "տարերքին":

Մենք գիտենք նաեւ մի այլ բան- որ մեր "եսը" միանպատակ չէ, որ աշխարհում կայ նպատակների բազմազանութիւն: Այս ասել է՝ որ պատմութեան նպատակներն էլ փոփոխական են, որ պատմութիւնը նպատակի յաւիտենականութիւն ունի, բայց յաւիտենական նոյնանպատակութիւն չունի: Ո՞րն է նպատակի այս յաւիտենականութիւնը. առաջադիմութիւնը: Բայց ո՞վ կը ձգտէր դրան, եթէ դա մի քիչ երջանկութիւն չխոստանար: Պատմութեան մղիչ ոգին ասերջանկութեան զգացումն է եւ երջանկութեան կարօտը: Պատմութիւնը ոգու ինքնափրկումի տենչ է: Եթէ այս տենչը յաւիտենական է - այդ նշանակում է, որ պատմութիւն յղացող ոգու առջեւ կայ անբացատրելիօրէն մութ, անբանական, անգիտակցական մի խոչընդոտ, մի հակաոգի, որ իր հակադրեցութեամբ յաւիտենական է: Ըստ այսմ՝ պատմութեան նպատակի յաւիտենականութիւնը պայմանաւորում է անգիտակցականի յաւիտենականութեամբ:

Ի՞նչ է այս անգիտակցականը: Հոգեբանութիւնը բնագոյների աշխարհը գատելով գուտ բանականութիւնից, նրան սահմանեց "ենթագիտակցական" բառով: Ենթագիտակցականը գիտակցականից տարբերում է նրանով, որ ո՛չ թէ ուսուցում է, այլ ժառագականօրէն փոխանցում, ո՛չ թէ իմացական երեւոյթ է, այլ կենսաբանական, ո՛չ թէ անհատական մտորում է, այլ տեսակի խառնուածք, ո՛չ թէ մտքի ընդունակութիւն է, այլ արիւնի, ո՛չ թէ անցանելի է անհատի հետ, այլ գուգահեռ՝ սեռի յաւիտենականութեան:

Այս "ենթագիտակցականը" աւելի ազգակից է բնութեան, քան բանականութիւնը. նա զգայական որակ է, տարերային գորոյթ. նա բնատարերքի շարունակութիւնն է կենսաբանական էակների մէջ:

Այս կենսաբանական "ենթագիտակցական" ը անօրգանական բնատարերքի հետ կազմում է այն խորհրդաւոր ոյժը, որ կոչւում է անբանական "իբրացիոնալ":

Մարդկային ոգու հզօրանքի գաղտնիքը եւ նրա ճակատագրի ողբերգութիւնը հենց նրանում է, որ նա թէ՛ իր ոյժերն է ստանում անբանականից, թէ՛ չի կարող ազատել նրա տիրապետութիւնից:

Հզօրութեան գաղտնիքը հասկացել են մարդկային այն խմբակցութիւնները, որոնք ճակատագրի դէմ ոգորելիս՝ զգում են, որ պէտք չէ հակասութեան մէջ դնել բանականը եւ բնագոյականը, որոնք գիտեն, թէ նւաճունակ մտքի բուն աղբիւրը առողջ բնագոյն է:

Զուր չէ, որ անգլեզերման մի շարք մտածողներ կամքը համարում են տարերային կոյր տենչանք, իսկ բանականութիւնը՝ նրա գործիքը:

Ո՞րն է կամքի աղբիւրը. այս հարցը էութեան հարց է, իսկ էութիւնները կազմում են ոգուց եւ բնութիւնից:

Եթէ հարց տանք. ո՞րն է կամաստեղծ բնութիւնը, աշխարհիմաստութիւնը պիտի պատասխանի - Հայրենի՛քը:

Եթէ հարց տանք. ո՞րն է կամաստեղծ ոգին, կենսաբանութիւնը պիտի պատասխանի - Յեղը:

Հայրենիք ու ցեղ - դրանք երկուսն էլ անբանական ոյժեր են, որով աւելի՛ յաւիտենական, քան այլ որեւէ բան՝ երկնքի տակ:

Այդ է պատճառը, որ մարդկային պատմութեան բոլոր ոգորումները, վերջին հաշուով դառնում են դրանց շուրջը:

"Յեղ եւ Հայրենիք", 1936թ., թիվ 1

Նախնական Ծանոթություններ Ցեղի Մասին

Ա) **Ցեղի Սահմանումը.** - Ցեղը բնագիտական-մարդաբանական ըմբռնում է: Դրանով մարդաբանության մեջ հասկացում է ժառանգական ընդհանուր ստացածրով օժտված մարդկային որեւէ խմբակցություն: Ժառանգականությունը կենսաբանական զորութենականությամբ պայմանաւորված այն օրէնքն է, որով տեսակները բնօրէն ձգտում են յաւիտենականացնել իրենց գոյությունը: Գոյութեան ինքնայաւիտենականացման այս մղումը օրգանապէս բարդ կառոյց ունեցող էակների մօտ բաւարարություն է ստանում անուղղակի ձեւով: Ո՛չ թէ անհատ էակն է յաւիտենականանում, այլ տեսակը: Այս առաջընթացը տեղի է ունենում սերնդագործման միջոցով: Սերնդագործումն ա՛յն երեւոյթն է, որի մասին մեր իմաստասերներից Օհան Օձնեցի կաթողիկոսն ասում է "...ստուգապէս ծնունդ այնմ ասի, ուր յաւելու անձն, նոյն մնալով բնութիւնն ": Այս "բնութիւն "ը ինքը՝ ցեղն է: Որով՝ ցեղը նախ եւ առաջ բնութեան պահպանման զօրութենականություն է, նկարագիր է եւ խառնածո: Այս պահպանումը հնարաւոր է դառնում անհատների միջոցով, որոնք կրում են տւեալ ցեղը յատկորոշող մարմնական եւ հոգեկան բնածին գծերը: Որով՝ ցեղը առանձնատիպ ոգի է եւ արիւն:

Այս առանձնատիպ ոգու եւ արեան ներդաշնակութեան շնորհիւ մարդկային խմբակցությունները խստօրէն տարբերում են միմեանցից:

Ըստ Հանս Գիւնթերի, մի ցեղ ներկայանում է մարդկային ա՛յն խմբակցութեան մեջ, որ իրեն յատուկ մարմնական նշանակների եւ հոգեկան որպիսությունների միութեամբ տարբերում է մարդկային իւրաքանչիւր այլ խմբակցություններից եւ միշտ իրեն նման է սերնդագործում: Ըստայսմ՝ ցեղը ինքնանմանը սերնդագործելու զօրութենականություն է:

Էապէս տարբեր բան չի ասում Շայդտը, որ ցեղը համարում է "ժառանգական ընտրեալ յատկությունների " խմբաւորում:

Այս յատկությունների բնական ընտրությունը նախատեսում է կենսաբանական նպատակայարմարութեան մի առաջընթաց: Որով՝ ցեղը գոյութեան մարզում կենսաբանօրէն նպատակայարմարը ստեղծելու եւ խնամելու զօրոյթ է: Այդ է պատճառը, որ պատմութեան մարզում ցեղը հանդիսանում է ժողովուրդների գոյութեան պայքարի առաջնորդը եւ զենքը:

Ցեղի ըմբռնումը պէտք է խստօրէն զատել ժողովուրդի ըմբռնումից: Ցեղը գոյութեան ըմբռնում է, ժողովուրդը՝ պատմական-ընկերային: Երբ երկու կամ աւելի ցեղեր ձուլւում են եւ ստեղծում մարդկային նոր մի տիպ - առաջ է գալիս ազգութիւնը: Երբ ազգը ընկերային մի հաւաքականություն է կազմում - առաջ է գալիս ժողովուրդը:

Ժողովուրդների եւ ազգերի կեանքի երեւոյթները սերտօրէն կապւած են իրենց ցեղային բաղկացութեան: Ինչպէս մարդաբան Ֆիշերն է ասում, ժողովուրդների եւ պետութեանց ճակատագիրը ամենաուժեղ է ամենավճռական կերպով գտնւում է իրենց ցեղային բնութեան ազդեցութեան ներքոյ: Ցեղը կենսաբանական ըմբռնում է, ազգութիւնը՝ պատմական, ժողովուրդը՝ ընկերային: Որով՝ ցեղն է ազգութեան եւ ժողովուրդի գոյութեան նախապատճառը եւ հիմքը:

Ցեղը ուժածին գործօն է, ազգութիւնը եւ ժողովուրդը՝ նրա արդիւնքներն են:

Ցեղի ըմբռնման այս սահմանումը մեզ մղում է մի քանի կարճ խորհրդածությունների: Պետություն ստեղծում են այն ազգերը, որոնց ցեղային բաղկացութեան գծերը յանգում են ներդաշնակութեան: Այս ներդաշնակութիւնը հնարաւոր է այն դէպքում, երբ ազգութիւնը բաղկացնող խմբակցություններից մէկը կարողանում է իր ցեղային խառնածոքը պարտադրել եւ հարազատել տալ միւսներին: Հայաստանի ներանջատական բնութեան շնորհիւ այս առաջընթացը մեզանում չափազանց դանդաղ կերպով տեղի ունեցաւ: "Արմեններ "ը չկարողացան իսպառ նւաճել "հայեր "ին: Հայաստանում ապրեցին քաղաքական տարբեր զգացումներ: "Արմեններ "ը մահըր նախընտրեցին ստրկությունից, "հայեր "ը հացի աշխատանքը՝ ազատությունից: Մէկը հետապնդեց ազատութեան իդէալը, միւսը՝ շինարարութեան եւ հենց դրա շնորհիւ էլ հայոց մշակութային եւ քաղաքական "ես "ը մնաց պառակտւած:

Հայաստանում միայն բանապէս եւ ո՛չ թէ զգացումների ողջ խորութեամբ տիրեց ա՛յն համոզումը, թէ ազատութիւնը եւ մշակութային ստեղծագործութիւնը պայմանաւորւում են միմեանցով:

Երբ մի ազգի մէջ ցեղի ոգու բացարձակ տիրապետութիւնը չկայ - նրա առաքինությունները չեն կարող ներդաշնակ լինել: Իսկ ուր չկայ առաքինությունների ներդաշնակութիւն - այնտեղ չկայ ուրախ կեանքի ստեղծագործութիւն, այլ մտային - կամային տագնապ եւ ողբերգութիւն:

Մեքենքը պատմում է, որ Բիւզանդիոնի կայսերապաշտական նպատակներին ծառայող հայրենասէր հայ իշխանները մի անգամ Մօրիկ կայսեր դառնութեամբ յիշեցրել են. թէ պատմութիւնը հայերին երբեք շնորհ չարեց ապրել ու մեռնել իրենց սեփական պետութեան համար:

Հայոց պատմության այս ցառոտ կանչը դեռևս երկար ժամանակ կարող է անարձագանք մնալ, քանի դեռ չի գտել մեր սրտի ճամբան:

Միբոլը՝ դա է գեղի ոգու խառնարանը, որում գործում է ճակատագիրը տնօրինող տարերքը:

Ցեղի ոգին՝ դա հայրենաստեղծության յալիտենական ճիգն է, դա է՛ր հայկականություն է է՛ր արմենականություն է՛ր աշխատանքի կարօտ է՛ր ազատության կոչի:

Բ) Ցեղի Ծագումը. - Գոյություն (ի մասնավոր կենսաբանական) խորհուրդներից մեկն անհատականացման, այսինքն՝ օրգանապետ անբաժանելի ամբողջականությունն դառնալու երեւոյթն է: Գոյություն է անհատականացում իբր ըմբռնումներ անխուսափելիորեն կապւած են միմեանց: Դրանց յարաբերութիւնը աւելի օրգանական է, քան տրամաբանութիւնը սովորական իմաստով սահմանում է "բովանդակութեան եւ ձեւի " աղերսը: Առանց գոյութեան ոչինչ կարող է անհատականանալ, առանց անհատականացման ոչինչ կարող է ըմբռնել իբր գոյութիւն:

Մեր իմաստասեր կաթողիկոսը Յովի. Օձնեցին՝ ճշգրտէն նկատում է. "...ո՛չ գոյ բնութիւն անանձն եւ ո՛չ գոյութիւն առանց դիմաց, վասնզի յանձինս եւ ի դէմն տեսանին գոյութիւն եւ բնութիւն ":

Այո՛, աշխարհում ամենայն ի՛նչ անձնատրուում է, ամենայն ի՛նչ դիմագծում է, ամենայն ի՛նչ

անհատականանում է: Մի բան գոյութիւն է ստանում այն ժամ միայն, երբ նա մտնում է

անհատականանալու առաջընթացում: Գոյացութիւնը, էապէս, անհատականացման առաջընթաց է:

Անհատականացմամբ է պայմանաւորում տեսակաւորումը: Տեսակը ոչ այլ ինչ է, քան

ինքնատպոյթիւնը յաւերժացնելու բնաճիգ: Ցեղի գոյութիւնը նախ եւ առաջ պայմանաւորում է այս

բնաճիգով: Այս բնաճիգը նախատեսում է բազմազանութեանց բնական անհրաժեշտութիւնը: Եթէ

բազմազանութիւնը բնական անհրաժեշտ առաջընթաց չլինէր - բնութեան մեջ չէր կարող գոյութիւն ունենալ ինքնատպոյթիւն, որով է՛ր տեսակ պահելու բնաճիգ:

Մարդկային սերունդների բազմակերպութիւնը, այսինքն՝ ցեղային բազմազանութիւնը Ֆիշերը

բացատրում է "ընտանեցման ազդեցութեամբ ":

Ըստ Շայդտի, ցեղի կազմաւորումը պատկերւում է հետեւեալ կերպով. Ժառանգական տարբեր գծերով

անհատներից կազմւած մի բնակչութիւն ապրում է որոշ մի միջավայրում: Այս միջավայրը մարդիկ

ձեւաւորում են ըստ իրենց ճաշակի (մշակութային աշխատանք): Իւրաքանչիւր անհատ ընտրում է

միջավայրի այն գիծը, որ ամենից շատ պատշաճում է իր էութեան: Ըստ այսմ՝ ցեղը նախ եւ առաջ

պատշաճեցման բնաճիգ է: Ոչնչանալու են դատապարտւած բոլոր այն անհատներն ու

խմբակցութիւնները, որոնք ընդունակ չեն իրենց մշակութային կամքը պարտադրել իրենց միջավայրին:

Սակայն մարդիկն էլ ձեւակերպւում են միջավայրից: Միջավայրի պատճառաւ այս ձեւակերպումները

ժառանգելի չեն, բայց նրանք ոչնչացուցիչ անդրադարձում ունեն այն անհատների եւ

խմբակցութիւնների վրայ, որոնք յարմարւելու ընդունակութիւնից զուրկ են: Յարմարումի այս երկու

կողմերը - ներգործական յարմարում կամ պատշաճեցում՝ մշակութային աշխատանքով եւ

կրաւորական յարմարում՝ միջավայրի ազդեցութեամբ - աստիճանաբար (3-ից մինչեւ 10 եւ 20 սերունդ)

առաջ են բերում կենսաբանօրէն կարելոր ժառանգական տւեալներով օժտւած միացեալ մի

բնակչութիւն:

Ամբողջութիւնը բնական ընտրութեամբ ձեռք բերւած այս ինքնատիպ ունակութիւնների՝ կազմում է

ցեղը:

Կենդանիների, բոյսերի եւ մարդոց բովանդակ ժառանգութիւնը բաղկանում է ցեղային եւ անհատական

յատկանիշներից: Ցեղային յատկանիշները ժառանգական տւեալներ եւ ընդունակութիւններ են, որոնք

փոխանցում են ընտրութեան միեւնոյն եւ որոշ նախընթացին ենթակայ նախորդներից:

Ըստ Ֆրից Լենցի, ցեղը փոփոխութեան ենթակայ մի երեւոյթ է, որովհետեւ ցեղերի զարգացման

ընթացքին մի՛շտ էլ ժառանգօրէն անկանոն զարտուղիութիւններ են հրապարակ գալիս, որոնցից

կենսաբանօրէն յարմարագոյններն ընտրւում են, միւսները՝ ոչնչանում: Անփոփոխելի է միայն

առանձին օրգանիզմների ցեղային յատկութիւնը, բայց ոչ նոյնը՝ մի ժողովրդի:

Այս նշանաւոր մարդաբանների սահմանումները, դեռևս մեզ սպառիչ մի բան չեն ասում ցեղի ծագման

մասին:

Ցեղը միայն "ընտանեցման կերպ " չէ, ինչպէս Ֆիշերն է ասում: Ո՛չ էլ դա միշտ այնպէս է

կազմաւորւում, ինչպէս Շայդտն է ուզում ապացուցանել: Վերջապէս Լենցի մատնանշած

փոփոխութիւնները չեն վերաբերում առանձին օրգանիզմների ցեղային յատկութեան:

Մեր խորին համոզումով "ընտանեցումը ", "պատշաճեցումը " եւ "յարմարումը " ո՛չ թէ ցեղաձագման

պատճառներն են, այլ ցեղային յատկութեան հետեւանքներ:

Ցեղը կենսաբանական երեւոյթ է, բայց նրա ծագումը կապւած է գոյի ընդհանուր խնդրին: Պատճառների

շղթայակցութեամբ նա մեզ տանում է մինչեւ բնագանցութեան մարզը: Ցեղը որքան բնութիւն է, նոյնքան

եւ ոգի: Որով նրա կնճիռը կը լուծի բնագիտութեան եւ պատմութեան տւեալների բնագանցական ընդհանրացումով:

Այս նկատումով էլ ցեղի ծագման մասին դեռեւս ասելիք կայ:

Յեղի ծագման շուրջը արած այս խորհրդածութիւնները կարող են մասամբ լոյս սփռել Հայաստանի ողբերգութեան բնական պատճառների վրայ:

Ապրում են ա՛յն ժողովուրդները, որոնք ցեղորէն օծուած են միջավայրը իրենց պատշաճեցնելու եւ նրան յարմարելու ընդունակութեամբ:

Վարդապետն հայերը պատմական անցեալում նպատակայարմար կերպով լրացնել կենսաբանական այս պահանջները:

Ո՛չ:

Բաֆֆին դառնութեամբ նկատում է, որ մեր ճակատագիրը այլ կը լինէր, եթէ վանքերի փոխարէն հայերը բերդեր շինած լինէին:

Իրականում հայերը վանքերի հետ կառուցել են ե՛ւ բերդեր - ստեղծել են բերդային մի սիստեմ: Եղել են հայեր, որոնք հայրենիքի պաշտպանութիւնը համարել են կրօնական պարտականութիւն, հանդերձեալում աստուածային գթութիւն հայցելու միջոց:

Անի քաղաքի պարիսպների վրայ մենք կարդացել ենք մի արձանագրութիւն, որ մեր ցեղի յաւիտենականութեան ճամբին բոցավառող մի լոյս է:

Հայ մի իշխանուհի (ուրեմն՝ այն էլ մի կին) վերակառուցել եւ ամրացրել է հայրենի քաղաքի պարիսպների մի մասը՝ Աստուծոյ ողորմութեամբ եւ իր հարազատների հոգու փրկութեան համար:

Յեղի ինքնապաշտպանութեան գործը երկնքի ողորմութեան եւ սիրոյ դուռը բացող, աստուածահաճոյ եւ յաւիտենավայել աղօ թք...այո՛, հայկական միջնադարը մեզ թողել է ե՛ւ այս սրտաճմլիկ յիշատակը:

Բայց ինչո՞ւ՝ գուր անցան սերունդների յուզումները, խռովքը, նւիրումը: Ինչո՞ւ հայոց հերոսական չկնքեց յաղթանակով: Արդեօ՞ք, միայն նրա՞ համար, որ հայերն աւելի վանագործ եղան, քան բերդաշէն:

Այդ չէ բուն պատճառը, այլ աւելի խոր մի երեւոյթ:

Հայերը վատ կերպով միայն կարողացան յարմարել իրենց հայրենիքին: Նկատելի է, որ հայոց բերդերի եւ վանքերի հետքերը մեծ մասամբ գտնուում են մինչեւ 2000 մետր բարձրութեան սահմաններում:

Հայերը չեն հասկացել իրենց լեռների խորհուրդը եւ խուսափել են բնականութեան կայաններ հաստատել նրանց ձիւնամերձ բարձունքներում: Իրենց չքնաղ լեռնաշխարհում նրանք յամառօրէն պահել են հովտական ժողովրդի կենցաղ եւ հոգեբանութիւն: Եւ հենց այս պատճառով էլ չեն կարողացել օգտուել իրենց անառիկ լեռների ռազմագիտական արժէքից: Դեռ հնուց ի վեր նրանք թոյլ են տւել, որ իրենց լեռներից օգտուեն օտար վաչկատունները (Ղարաբաղի այժմեան "քոչ"ի երեւոյթը մնացորդն է այդ դրութեան), որոնք աստիճանաբար տիրացել են երկրի այդ բնական բերդերին: Ծանօթ է նոյնպէս, որ հայերն իրենց պատմութեան բախտորոշ ճակատամարտերը տւել են աւելի հովտային մարզերում, քան լեռներում: Հենց դրանով էլ պիտի բացատրել Տիգրան Մեծի պարտութիւնը՝ Տիգրանակերտի դաշտում եւ Վարդան Մամիկոնեանի ողբերգութիւնը՝ Աւարայրում:

Վատ կերպով միայն յարմարելով իրենց միջավայրին՝ հայերը չկարողացան նաեւ դրսեւորել իրենց մշակութային ողջ կորովը: Խուսափելով լեռներից՝ նրանք չկարողացան նաեւ յաղթահարել իրենց գետերը: Երկրի ջրառատութիւնն անհրաժեշտ չդարձրեց ռոտզման սիստեմի զարգացումը, իսկ գետերի կատաղընթացութիւնը խանգարեց որեւէ նաւագնացութիւն: Հայաստանի գետերը ո՛չ թէ հաղորդակցութեան միջոցներ էին, այլ՝ խափանիչներ: Նրանց յաղթահարումը անհնարին համարելով՝ հայերի մէջ չզարգացաւ պատշաճեցումի կամք: Այս կամքի բացակայութիւնը մէկ կողմից պիտի պատճառէր համահայկական կորովի ցրում, որով պիտի ընծայէր տեղական, բեկորային մի մշակոյթի կարելիութիւն, միւս կողմից՝ ժողովուրդը պիտի համակեր ինքնապաշտպանողական եւ ո՛չ թէ յարձակողական հոգեբանութեամբ: Հայոց պատմութիւնն էապէս ինքնապաշտպանութեան մի ճիգ է, իսկ հայոց բերդային սիստեմը՝ այս ճիգի մի արտայայտութիւնը:

Չհասկացանք մեր լեռների խորհուրդը եւ չկարողացանք յաղթահարել մեր գետերի քմահաճոյքը:

Յարմարելու մէջ ապիկար եղանք եւ պատշաճեցումի նւագ կորով յայտնաբերեցինք: Դրա համար էլ թէ՛ հայրենիքը կորցրինք, թէ՛ հայոց հազարամեակների հերոսականի ողբերգական վախճանը տեսանք:

Ի՞նչը կը փրկի մեզ - մեր ցեղային թերութիւնների սրբագրումը, կենսաբանօրէն ասած՝ ցեղային վերաշինութիւնը:

"Յեղ եւ Հայրենիք", 1936 թ., թիվ 1,2

Հայկական Բարձրաանդակի Ընդհանուր Բնութագիրը

Հայկական Բարձրաանդակը Խաղաղականից մինչև Ատլանտեան Ովկիանիոս երկարող եւ ասիական ու եւրասիական մասերի կենտրոնական մարզերն ընդգրկող "Մեծ Սարահարթ" ի իւրաքանչիւր մի հանգույցն է:

Գեոստֆիական, աշխարհագրական եւ մարդաբանական տեսակետներով, հսկայ այս սարահարթը ճակատագրական իր կնիքն է դրել բովանդակ աշխարհի բնութեան եւ պատմութեան վրայ:

Դա է մեր մոլորակի երկրաբանական դինամիկայի ամենահուժկու մարզը - հրաբխային ցնցումների, երկրաշարժների մեծ գիծը:

Դա է Հին Աշխարհի "այրեցեալ" եւ "սառուցեալ" գօտիների բնական բաժանիչը, դա է ընդհանուր իմաստով ինքը՝ "բարեխառն" գօտին:

Դա է բնական օրրանը սպիտակ ցեղի: Դա է ընդհանուր կերպով իրարից բաժանում դեղինների եւ սևերի ցեղաշխարհները:

Այս սարահարթում բացառիկ դիրք է գրաւում մեր երկիրը - Հայոց Աշխարհը:

Երկրաբանական ուժական տեսակետով, Հայկական Բարձրաանդակը Մեծ Սարահարթի կենտրոնական հնոցն է: Նա գտնուում է Մեծ Սարահարթի ծայրամասային հրաբխական երկու մարզերի - Ճաբոնական կղզիների եւ Իսլանդիայի - գրեթէ մէջտեղում:

Երկրաբանօրէն՝ նա աշխարհի ամենաերիտասարդ մի մասն է, որի բնական լինելիութիւնը դեռ շարունակուում է:

Աշխարհագրօրէն՝ նա ընդհանրապէս կենտրոնն է Մեծ Սարահարթի, որի արեւելքից արեւմուտք ձգող լեռնապատերը ծայրամիտելով ու գօղւելով, կազմում են, իրարից գրեթէ հաւասար հեռաւորութեան վրայ ընկած, լեռնային երեք բախիղներ - Կարակորում, Արարատ, Մոն-Բլան:

Դրանցից ամենամեծը - Հինդուկուշ-Պամիրի Կարակորումը - ունի ցայտուն ասիական բնութիւն եւ իր շուրջը համախմբում է Ասիան: Ամենից փոքրը - ալպեան Մոն-Բլանը - մարմնացնում է Եւրոպայի բնութեան առանձնայատկութիւնները եւ ընդհանրապէս ձեւացնում Եւրոպան: Մրանց մէջտեղում կարկառու է հայկական Արարատը - բովանդակ աշխարհի ամենամեծ միագանգ կոնը - ուր մեղմանում են Կարակորումի խիստ եւ շեշտուում են Մոն-Բլանի մեղմ բնագծերը:

Միւս կողմից՝ Հայկական Բարձրաանդակում Մեծ Սարահարթը խաչաձեւում են հիւսիսից հարաւ իջնող ա՛յն լեռները, որոնք որոշում են Եւր-Ասիայի եւ Աֆր-Ասիայի բնութիւնները:

Այս իրողութիւնները, շատ տեսակետներով, կնքում են Արարատի շուրջը տարածող Հայկական Բարձրաանդակի բնակարար, ինչպէս նաեւ պայմանաւորում իրերի տրամաբանութեան ազդեցութիւնը՝ այստեղ արտայայտութիւն ստացած պատմական հոլովոյթների վրայ:

Մեր բարձրաանդակը ներկայացնում է մի բնամարզ, ուր համադրւելով՝ անձանաչելի դառնալու աստիճան կերպարանափոխում են եւ հակադրուելով՝ սպառելու աստիճան աղօտում են զուտ եւրոպական, ասիական կամ Եւր-Ասիական ու Աֆր-Ասիական բնագծերը:

Հայաստանն այս բոլորի նկատմամբ ե՛ր կամուրջ է ե՛ր վիհ: Նա ե՛ր համաձուլում է այս բնագծերը ե՛ր դրանք բաժանում իրարից ե՛ր տարբերում դրանցից:

Իր այստրակ տրոհական, միացուցիչ եւ անջատական դերն ու դիրքը՝ Հայաստանը պահում է նաեւ շրջակայ երկրամասերի նկատմամբ:

Հայաստանն են թափանցում փոքր ասիական եւ իրանական սարահարթերի եւ միջագետեան ու մերձ-կասպեան հարթաշխարհների որոշ բնագծերը: Մեր հայրենիքը մի մարզ է, ուր ինչպէս Լինչն է նկատում "միանում են շրջակայ երկիրների բնական իրականութիւնները":

Աշխարհի չորս կողմերից արշաւող այս "իրականութիւններ" ը մէկ կողմից զիրար խաչաձեւելով կամ միմեանց դէմ մաքառելով երկրին տալիս են խայտանկարային մի պատկեր, միւս կողմից, իրար հակադրելով կամ ենթարկելով Հայաստանի բնութեան իւրայատուկ քմահաճոյքին՝ սերտօրէն համաձուլում են բնականի մի ամբողջականութեան մէջ:

Իր բնութեան ներձուլողական վիթխարի կարողականութեան շնորհիւ՝ մեր երկիրը ինքնարձանանում է իբր հակադիր բազմազանութեանց ներդաշնակումի իւրատիպ մի մարզ: Այս ինքնուրոյն ներդաշնակութիւնը մեր երկրին պարգեւում է ամբողջական ու միացեալ մի նկարագիր:

Արդէն իր յարաբերական բարձրութեամբ - 500-1000 մետր - փոքր-ասիական եւ իրանական սարահարթների նկատմամբ, իր տանիքակերպ կարկառուումով ընդդէմ Միջագետեան եւ մերձ-կասպեան հարթաստանների՝ Հայաստանն երկրաբանօրէն, աշխարհագրօրէն, կլիմայով եւ տնտեսապէս խստօրէն զատորոշուում է իր շրջապատից:

Մեր Բարձրաւանդակը հրաբխային մեծ կոների եւ հանգոյցների, փարթամօրէն ճիւղաւորող զուգընթաց լեռնապարերի եւ աշխոյժ տարհովտումի մի աշխարհ է: Նա զուրկ է մեծ հարթավայրերից եւ ջրային ընդարձակ մակերեսներից: Նրա բնականարը դիմորոշում են չափաւոր մեծութեան բարձրադիր հովիտները, պատշաճաւոր վեհութեան հասնող գագաթները, խոր կիրճերը, մանր լճերի ցանցերը եւ ոչ-հսկայահոս, բայց բազմաթիւ ու կայտառավագ ջրերակները: Երկու բան, յատկապէս, խորհրդաւորում են մեր երկրի բնութիւնը - հրաբխային կոներ եւ աղբիւրը, որոնցից մէկի վեհութիւնը եւ միւսի քաղցրութիւնը միայն Հայաստանում կարելի է տեսնել եւ զգալ:

Խտացնելով ասենք.

ա) Հայկական Բարձրաւանդակը ներկայացնում է Մեծ Սարահարթի երկրաբանական ուժականութեան կենտրոնական մարզը:

բ) Նա գտնուում է մի կողմից եւրոպական եւ ասիական բնութիւնները մարմնացնող Ալպերի եւ Պամիրի, միւս կողմից՝ Աֆր-Ասիան եւ Եւր-Ասիան կերպարանաւորող Եթովպիական Բարձրաւանդակի եւ Ուրալի միջեւ:

գ) Իր բնական առանձնայատկութիւններով՝ նա տարբերում է աշխարհագրական բոլոր այս միջավայրերից:

դ) Արեւելքից արեւմուտք նա իրար է կցում իրանական արիների եւ արմենօիդ-դինարեան-ալպեան ցեղի հայրենիքները, հիւսիսից հարաւ՝ նա միմեանցից բաժանում է զուտ կովկասեան եւ միջերկրականեան ցեղերի, մանաւանդ մոնգոլների եւ սեմական ժողովուրդների աշխարհները: Այս ասել է.

ա) Երկրաբանական իմաստով մեր երկիրը հաւասարապէս պատկանում է ե՛ւ Ասիային ե՛ւ Եւրոպային:

բ) Իր բնութեամբ նա ո՛չ զուտ Ասիա է, ո՛չ Եւրոպա, ո՛չ մանաւանդ Աֆր-Ասիա (ուրիշ եզրով՝ Մերձաւոր Արեւելք), ո՛չ էլ Եւր-Ասիա:

գ) Իր աշխարհագրական դիրքով նա սահմանաւորում է Մերձաւոր Արեւելքը, որ սպառում է Հայկական Տարածքի արտաքին պատերի տակ եւ Եւր-Ասիան, որ վերջանում է Հայկական Կովկասի հիւսիսային լանջերի առջեւ: Միւս կողմից նա իրար է զօղում Մեծ Սարահարթի ասիական եւ եւրոպական մասերը, որով՝ հանդիսանում է այս ցամաքամասերից մէկի ծայրը եւ միւսի՝ սկիզբը: Աշխարհագրական կոպիտ եւ միակողմանի հասկացողութեամբ միայն Հայաստանը կարելի է դասել ասիական երկրների շարքում: Երկրաչափական ըմբռնումով՝ նա ընկնում է Եւր-Ասիական եւ Աֆր-Ասիական գծի վրայ, բնութեամբ՝ նա աւելի Ալպերին է մօտ, քան Պամիրին, աւելի Բալկաններին, քան Իրանական Սարահարթին, Կովկասին, Լիբանանին եւ Միջագետքին:

Հայաստանն որոշ իմաստով միայն Ասիա է եւ որոշ՝ Եւրոպա. իրականում՝ նա ոչ նրան է պատկանում, ո՛չ սրան: Իր բնութեամբ եւ աշխարհագրական դիրքով նա յաւիտենական մի կուսխնձոր է Ասիայի եւ Եւրոպայի միջեւ, բայց նաեւ՝ բնական անհատականութեան ինքնատիպ մի մարզ, ցցած ե՛ւ մէկի ե՛ւ միւսի դէմ:

դ) Հայկական բարձրաւանդակի բնիկները չունեն ուղիղ գծի ցեղակցութիւն շրջակայ երկիրների ժողովուրդների հետ: Նման իրենց երկրի բնութեան, նրանք ցեղային մի գծով կապուում են Եւրոպային, միւսով՝ իրանական արիներին: Հայերը ցեղակիցներ ունեն, ազգակիցներ չունեն: Իբրեւ ազգութիւն մենք էլ մեր բարձրաւանդակի պէս մնացինք ինքնատիպ անհատականութիւն, Եւրոպայի եւ Ասիայի հակամարտ ազդեցութիւնների միջեւ, մերթ ընդվզեցինք երկուսի դէմ՝ միաժամանակ, մերթ նրա հետ եղանք, մերթ սրա, բայց ո՛չ մենք յաջողեցինք դրանց ծունկի բերել, ո՛չ էլ դրանցից մէկն ու մէկը կարողացաւ մեզ կլանել:

Այդ յաւիտենական պայքարը-պայքար աշխարհագրական իրականութիւնների, պայքար ցեղերի, հոգեբանութիւնների - այսօր ընթանում է մեզ համար աննպաստ պայմաններում:

"Տարօնի Արծիւ", 1938թ., թիվ 1

Հայկական Բարձրաանդակի Կերպատու Գործոնները Եւ Կերպարանը

Իրանական եւ Փոքր-Ասիական սարահարթների նկատմամբ բարձրադիր եւ հիւսիսանիստ, Ռիոն-Կուրի հովիտների եւ Միջագետ-Սիրիական հարթաստանների հանդեպ վիթխարակարկատ տանիք, Խորենացու բնորոշումով՝ իրօ՛ք "հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն " մեր բարձրաանդակը, կազմւած է խտորէն խմբւած լեռնածալքերից:

Հայաստանն այնտեղ է, ուր երկրաբանական ահարկու դինամիկան Մեծ Սարահարթի ամենասեղմւած պատերը պարոյկաձեւ մի գալարումով շուր է տւել դէպի հիւսիս եւ ընծայել- համասարահարթային իմաստով՝ մի "լեռնապարանց", առաջաւոր ասիական տեսակետով՝ կիսալուսնակերպ մի "լեռնակղզի":

Լեռնագրօսներու իրար հեծնելու, իրարու վրայ թափւելու մոլուցքը եւ շրջակայ իրականութիւնների - Մեւ ու Կասպից ծովերը, Ռիոնն ու Կուրը իրենց հովիտներով՝ հիւսիսից, Հնդկաց Ովկիանոսի եւ Միջերկրականի ցռուկները եւ սրանց միջեւ ընկած Սիրիական բնութիւնը եւ Միջագետեան հարթաշխարհը՝ հարաւից - ճնշման օղակը, անկասկածօրէն մեր բարձրաանդակը լեռնային վայրի մի բաւիդի կը վերածէին, եթէ ասպարէզ չգար ընդդիմադիր մի ոյժ:

Այդ ոյժը Հայաստանի բնութեան ահարկու հրաբխականութիւնն է: Դա այնպէս է ցնցել իր մարզը, որ այնտեղ երկրաբանական խաւերի կանոնաւոր դասաւորում ի գուր է փնտռել: Իրար են խառնւած իրենց ծագումով երկրաբանական տարբեր ժամանակների պատկանող, իրենց հանքային բաղկացութեամբ անհամասեռ խաւերը:

Յաճախ է պատահում, որ ո՛չ միայն ամբողջական եւ միազանգ մի գօտու հատւածներից, այլեւ սրանց մասերից ոմանք կրում են եռախաւեան շրջանի ծալագծերի կնիքը, ոմանք՝ աւելի հին, ոմանք՝ աւելի նոր: Նոյնա- նման անկանոն յարաբերութիւններն են ներկայացնում նաեւ հանքային շերտաւորումները:

Ահարկուօրէն տարբերախառն է եղել Հայոց Աշխարհի բնայեղափոխութիւնը:

Բարձրաանդակի հուժկու գօտիները, որոնք սկզբնական շրջանում, գրեթէ, համաձոյլ էին, մասնատումի ենթարկւեցին միջախաւեան (միոթենական) մինչեւ նոր ժամանակների հրաբխականութեամբ, նորոգահողեան (պլիոթենական) մինչեւ վերջնագոյն շրջանների կեղեւների շարժմամբ ու կծկումներով:

Երկրաբանական երրորդական խաւի (եռախաւ, տերցիէր) շրջանում յատկապէս, լեռնածալքերը կրկին եւ կրկին խորտակւեցին եւ նրանց կեղեւները՝ ուժգնօրէն նետւեցին այս ու այն կողմ:

Այն ժամանակներում Հայաստանը նման էր վիթխարի մի հնոցի, որում գալարում էին կրակէ սիւներ՝ ո՛չ միայն շարժելով լեռները, այլեւ պայթած ռումբի կտորների նման ցրելով նրանց մասերը:

Հայաստանն ա՛յն աշխարհն է, ուր երկրաբանական դինամիկան լեռներ է շարժել:

Այն տեղերում, ուր փխրում էին երկրի կեղեւի ներքուստ ճնշող մասերը՝ բոլորում էին հրահոսի (լաւա) ահռելիօրէն տիեզերայորդ շատրւաններ, որոնք նախ հրացայտում էին որոտացող գագաթներից վեր, ապա վիշապահոս կրակէ գետերի պէս՝ թափւում ցնցումներից դողացող լեռների լանջերից:

Ահարկու բնայեղափոխութեան վերջի շրջաններում, երբ նւագել էր կրակի մոլեգնութիւնը, որոշ պատուածքներ լեցւելով ջրով՝ ձեւացրեցին բազմաթիւ լճեր, որոնք տակաւին որոտացող հրաբերանների հետ՝ երկրին տւին ճշմարտօրէն "հրոյ եւ ջրոյ" մի աշխարհի նկարագիր:

Նորանոր ցնցումների հետեւանքով - հաւանաբար, ա՛յն ժամանակներում, երբ երկրի ընդերքից սկսեցին արտալիժել հսկայաքանակ հրաբխանիւթեր եւ կարկառել մեր աշխարհի մեծափառ կոները՝ Մասիս, Արագած, Միփան, Սուկաւ, Նեբրովթ, եւն.- այս լճերից շատերի պատերը ճեղքւեցին եւ անդնդախոր պատուածքների միջով, յատկապէս այժմեան մեծ ջրերակներից Արածանի, Եփրատի եւ Արաքսի գծերով, նրանց, այդ լճերի բովանդակութիւնն արտահոսեց երկրից դուրս՝ հեղեղելով Միջագետքն ու մերձ-կասպեան հարթաշխարհը, սրանց պարգեւելով կենսատու ջուր եւ արգասաբեր տիղմ:

Երկրաբանական վերջնախաւի շրջանում միայն, մեր աշխարհը կարողացաւ ստանալ իր այսօրւան կերպարանը՝ պահելով լրած կամ դեռեւս որոտացող վկաները փոթորկալից այն ժամանակների - հրաբխային հսկայ կոներն ու հանգոյցները: Անգամ պատմական մերձաւոր ժամանակներում, մի շարք հրաբերաններ մերթ ընդ մերթ բորբոքում էին: Նշանաւոր մի հնոց - Թոնդրակը - որոտում է դեռ այսօր: Հայկական Բարձրաանդակի երկրաբանական լինելիութիւնը դեռ շարունակւում է: Դեռ հիմա էլ մեր երկրի կուրծքը հսկայական մի ամբար է բնաուժական զօրոյթի: Բայց եւ այնպէս, նա այլեւս հրահոսների մարզ չէ, այլ՝ խաւերի ճնշումներով ու կծկումներով պայմանաւորող երկրաշարժերի: Նոյնինքն զարգանդորոտ Թոնդրակը բաւարարում է ծծմբախառն գոլորշի կամ եռման աստիճանի ցայտաղբիւրներ արտալիժելով:

Հայաստանը - դա հրահոսների եւ երկրաշարժների, երկրաբանական անհուն դինամիկայի ա՛յն աշխարհն է, որի բնութեան բնորոշիչը, իսկական կերպատուն հրաբխային ներքնակ ոյժն է:

Այս գործօնի դերն անելի մեծ է մեր երկրում, քան Նեդոսինը՝ Եգիպտոսում:

Հայաստանը պարզեւն է իր բնութեան հրաբխականութեան:

Դրա պարզեւն է նաեւ Միջագետքը՝ բնական ստեղծարժէք իր գծերով, հին բոլոր իր քաղաքակրթութիւններով:

Հրաբխային զորոյթը - դա զարդանկարեց մեր երկիրը զմայլելի իր խորա - եւ բարձրաքանդակներով, գեղանի հովիտներով եւ վեհափառ գագաթներով:

Ի՞նչ կը լինէր Հայաստանն առանց Արարատեան, Բագրեւանդի, Տարօնի եւ կենսարժէք մշակումների ու բարձր մշակոյթի կարելիութիւն ընծայող միւս դաշտերի ու հովիտների: Իսկ դրանք՝ ցնցումների հետեւանքով երկրից արտահոսած լճերի յատակներ են:

Որքա՛ն աղօտ պիտի լինէր նրա կերպարանը առանց Արարատի, Արագածի, Սուկաւի, Միփանի, Բիրակնի, Նեմրոթի եւ միւս վսեմական կոների ու հանգոյցների: Դրանք սակայն, հրաբխային հսկայական կարկառումներ են, հրաբխանիւթերի ահեղի շեղաւորումներ:

Հովիտների եւ գագաթների հետ՝ երկրի բնանկարը լրացնում են լճային եւ գետային հարուստ ցանցերը: Բայց լճերը, ջրային մեծ արտահոսումի ժամանակ, փրկւեցին շնորհիւ իրենց խոռոչների խորութեան, որոնք հրաբխային խառնարաններ են, հրաբերանային սկաւառակներ: Լեռնային անթիւ աղբիւրներն էլ, որոնք մեծ բնայեղափոխութիւնից յետոյ, փոխարինեցին հրահոսի երակներին՝ վտակներ եւ մանաւանդ գետային ցանցեր կազմելու հնարաւորութիւն գտան, մեծ մասամբ ցնցումների պատճառած պատուածքների շնորհիւ:

Պատկերօրէն՝ մեր բարձրաւանդակը կարելի է նմանեցնել Միջագետքի այլեւոր գլխին ծնկաչոք բազմած եւ բազկատարած մի հսկայի: Հսկան հագել է լայնաթեզանի մի պատմուճան, որի գորշ հիմնագոյնի վրայ փողփողում են մերթ յաւիտենօրէն սպիտակափառ, մերթ կանաչ, մերթ խայտերանգ գոհարներ - մեր աշխարհի հրաբխային վեհաշուք հանգոյցները եւ փառատեսիլ կոները: Մէջքին կապել է քառածալ եւ բազմածոպ մի գօտի - չորս մեծ լեռնապարերը եւ դրանց կայտաօրէն ճիւղաւորուող բազուկները:

Պատմուճանի անհունօրէն երիզող ծայքերից անցնում են արծաթագոյն անթիւ ժապաւեններ - հայաշխարհի լեռներից խուճապահար օձերի պէս իջնող, հովիտներում՝ վիշապօրէն ուռչող եւ կիրճերում՝ կայծակնօրէն ժայթքող փարթօսմ ջրերակները: Ուսերի վրայ եւ լանջքերին խայտում են բազմաթիւ կապոյտ պիտակներ - մեր երկրի անհանգիստ լճակները, որոնցից ոմանց ցամաքակեաց ժողովուրդը արժանացրել է "ծով " տիտղոսին:

Պատմուճանը խնամքով ասեղնագործած է մերթ խայտաբղէտ, մերթ միայն կանաչ նկարներով - մեր երկրի զմայլանքից խենթացնող ծաղկատանները եւ շքեղ մարգերը:

Հսկան գլխին դրել է կանաչ մի պսակ - Գուգարաց անտառը, գողտրիկ Լոռին - որի հիւսկէնները կախում են մինչեւ ուսերը եւ մինչեւ կուրծքը - Մեծրանց հոյափառ անտառը, Միւնեաց ծմակները, Տարոսի պուրակները:

Պատկերն իր ամբողջութեան մէջ ներկայացնում է բնական արարչութեան մի հրաշակերտը: Նրա առանձին դրագներից շատերը, սակայն, անելի՛ են տպաւորիչ: Արարատ լեռը, Մեւանի լիճը, Արածանի գետը, օրինակ, վեհութեան եւ խորհրդաւորութեան յաւիտենական ներշնչարաններ են:

Ամփոփենք.

ա) Հայկական Բարձրաւանդակն իբր բնա-աշխարհագրական իրականութիւն արդիւնք է երկրաբանական դինամիկայի հսկայայոյժ գործունէութեան, բովանդակ աշխարհում բացառիկ թափ ունեցող հրաբխականութեան:

բ) Ներքնակ այս հրաբխականութիւնն է մեր երկրի բնութեան իսկական դիմանկարիչը, նրան իր առանձնատիպ կերպարան տուող գործօնը:

գ) Հայաստանը կերպարանաւորւել է երկրաբանական վերջնախաւի շրջանում - նորածին աշխարհ եւ, թարմ բնութիւն, օժտած լինելիական անհուն կարելիութիւններով:

դ) Իր այս գծի շնորհիւ, մեր երկրի բնութիւնը համակուծ է տիեզերական ապագայատենչութեամբ - նա խորհրդագրու պատկեր է, բնաշունչ իրականութիւն:

Ի՞նչպէս են ազդել այս երեւոյթները մեր ցեղի հոգե-մարմնական կառոյցին վրայ.

ա) Հայը, նախեւառաջ, ոգու մարդ է, օժտած կենսաբանական գերաստիճան դինամիկայով - յղութիւններով հարուստ ցեղ, որի մէջ յայտնութեան ոյժը գործում է զգացումների տարերային պոռթկումով - նա իմացական էակի ցայտուն տիպար չէ, այլ՝ զգացա-իմացական:

բ) Ցեղատիպ հայի մարմնակերպութիւնը կրում է իր երկրի բարձրաւանդակային բնութեան կնիքը - նա տիպար լեռնա-հովտական մարդ է: Իր մարմնական կազմով նա գրեթէ նոյնն է, ինչ ալպեան տիպի մարդը, մի քիչ անելի լայնակուրծ եւ հաստաբուն, մի քիչ անելի դանդաղկոտ, բայց անելի տոկուն:

գ) Նա հին ցեղ չէ. յամենայն դեպս նա իր արեան շաղախը եւ ոգու բնագծումը ստացել է Հայկական Բարձրաւանդակում. ունի լինելիական նկարագիր եւ իր բոլոր մեծ յղացումները կրում են դրա դրոշմը (յիշել Վահագնածնութեան երգը, Սասմայ ծոերը, Նարեկացու "առուղեկան յաւիտենականը", Զիւանու "Ձախորդ օրեր" ը եւն., որոնց բոլորի մէջ լինելիական յաւիտենականի ստեղծագործ կարօտը կայ):

դ) Հովտական ապրումը հային պարզեւել է իդէալիստական ոգե-աշխարհ կիրճերի եւ լեռների զգացումը դրան միացրել է խորհրդապաշտական երանգը: Հայ ոգում իդէալիստական եւ խորհրդապաշտական գծերն այնպէս են խառնուել իրար, ինչպէս մեր աշխարհում միմեանցով պայմանաւորող հովիտը, կիրճը եւ լեռը: Այս հոգեգծերը դեռ խառն են. դեռ չկայ ներդաշնակօրէն համաձուլւած, ներքուստ ամբողջացած հայր: Այստեղից հայ էութեան մէջ ա՛յնքան շեշտուած "երկու ոգիների պայքար" ի պատճառը: Ինչպէս մեր բարձրաւանդակի բնութիւնը, այդպէս էլ մեր ոգին դեռ լինելիութեան մէջ է: Եւ հասկանալի է, թէ ինչո՛ւ հայն ա՛յնքան մեծ զգացում ունի անմահութեան համար: Անմահական "ջրեր" ի եւ "խնձորներ" ի դասական առասպելների աշխարհ է Հայաստանը, եւ զարմանալի չէ, որ նրա մարդը - հայը - ամենից շուտ պիտի կառչէր Յիսուսի "հանդերձեալ" ին: Հայը ներշնչական տիպ է, իսկ անմահութեան զգացումը՝ տիեզերական յաւիտենականի մեծագոյն ներշնչումը:

Գոյութեան ի՛նչ ահաւոր վտանգ, երբ հայը դեռ հոգեգծային ներդաշնակումի յանգած, դեռ "երկու ոգիների պայքար" ի ներքին տազնապի մէջ՝ դուրս նետուց իր բնական միջավայրից, իր լինելիատիպ հայրենիքից, ուր անմահութեան առասպելը կենդանի ապրում էր, ուր բարձրաւանդակային երազկոտ բնութիւնը մարդուն անվերջ խօսեցնել էր տալիս ճակատագրի, երկրի թովչանքի, երկնքի, յաւիտենականութեան զգացումի հետ:

Օտարութեան մէջ ի՞նչը կարող է մեզ փրկել ոգու եւ արիւնի վատասերումից, եթէ չգործէ մեր լինելիական էութիւնը - ցեղը: Եւ ի՞նչը կարող է մեզ կրկին առաջնորդել դէպի երկիր, եթէ չվերայայտնեն այն ոյժերը, որոնք մեր անցեալը դրոշմեցին հերոսականի կնիքով - ցեղը եւ իր հոգեւոր մեխանիզմ տարօնականութիւնը:

"Տարօնի Արծիւ", 1938թ., թիվ 2

Հայկական Բարձրաանդակի Բնական Սահմանները

Հայկական Բարձրաանդակ եւ պատմական Հայաստան - միեւնոյն բաները չեն դրանք: Առաջինը զուտ բնա-աշխարհագրական ըմբռնում է, որով՝ բնօրէն որոշ ու անփոփոխ, երկրորդը՝ պատմա-ազգագրական, որով՝ ենթակայ սեղմումի եւ ընդլայնումի, ինչպէս ինքը՝ կեանքի յարափոփոխ հոլովոյթը:

Անցեալում մեր քաղաքական կեանքն ու ոյժն այնքան անկայուն եւ ելեւէջային են եղել, որ այսօր դժար է առանց վերապահումի մատնանշել պատմական Հայաստանի սահմանները: Ո՛չ միայն օտարներն են յաճախ քաղաքականապէս մասնատել մեր երկիրը, այլեւ հայոց պետական դրօշը մերթ իր ազդեցութիւնը ծաւալելով (օրկ. Տիգրան Մեծի ժամանակ), մերթ վասալային մանրապետութեանց խորհրդանշան դառնալով (Արշակունիների անկումից յետոյ), մերթ տարագրելով (Կիլիկեան շրջան), մերթ իսպառ չքանալով՝ պատճառել է այլազան սահմանագծումներ: Շփոթիչ դեր է խաղում նաեւ հին պատմիչների՝ հայերի Թրակիայից գալու եւ որոշ մարդա-պատմաբանների՝ հայոց փոքր-ասիական ծագման տեսութիւնները, որոնցից հետեւացում է, թէ մեր ազգի նախօրորանը Փոքր-Հայքն է: Հները պատմական Հայաստան ասելով՝ ընդհանրապէս հասկանում են Մեծ-Հայքը եւ Փոքր-Հայքը: Առաջինը մեր երկիրն ուսումնասիրող գերմանացի գիտնականների "Հայկական Բարձրաանդակ " անւանած աշխարհագրական միաւորն է, բնական Հայաստանը, որ ըստ մարդաբանական նորագոյն տեսլանքի, հայ ցեղի եւ ազգութեան կազմաւորման բնական միջավայրն է, այսինքն՝ հայոց յաւիտենական Հայրենիքը:

Բնօրէն սահմանագծած այս բարձրաանդակն է Հայոց պատմութեան գլխաւոր թատերավայրը եւ դա է պատկերում ու զգացում իբր մեր ամբողջական Հայրենիքը՝ անկախ ազգագրական պայմաններից եւ ժամանակների քաղաքական սահմանագծումներից: Այս հայրենըմբռնումն արդիւնք է ոչ միայն մեր ենթակայական տրամադրութիւնների, այլեւ՝ բնական գործօնների առարկայական անդրադարձումի-աշխարհագրորէն ամբողջական երկիրն է պարտադրում օրգանական հայրենասիրութիւն, հայրենիքի յաւիտենական զգացում, հայրենազգացութիւն: Արարատը սրբազան է բոլոր հայերի համար, որովհետեւ դա կենտրոնական բաւիղն է Հայկական Բարձրաանդակը ձեւացնող լեռների, բնական խորհրդանշանը Հայոց Հայրենիքի ամբողջականութեան:

Այսօր, Պարսկաստանն իր թաթարաբնակ Ատրպատականով երկարում է մինչեւ Արարատ: Թուրքիան արդէն ոտքը դրած Արարատեան դաշտում՝ սպառնալից կերպով սեղմել է խորհրդային "բեկոր-Հայաստան "ը: Արաքսի ձախ ափի որոշ կետերում ռուս զինուորն է պահակում: Թուրքիոյ քաղաքական դրօշի տակ՝ Հայկ. Տաւրոսն ազգագրորէն ստացել է զուտ քրտական նկարագիր: Հայկական Պարս ու Ծաղկանցն օրըստօրէ մերկանալով քրտութիւնից՝ նաեւ ազգագրորէն ստանում են թուրք-թաթարական կերպարան: Հայկական Կովկասի այլեւայլ մասերում աչքի են զարկում թաթարական ազդեցիկ գծեր: Մեծրանցը ե՛ւ քաղաքականապէս ե՛ւ ազգագրապէս ստացել է թուրքական դրոշմ: Մեր երկիրը կազմող հինգ լեռնագօտիներից չորսը անցել է թուրքերի ձեռքը, մէկը՝ վիճելի դարձել հայերի եւ թաթարների միջեւ: Թուրքերը տիրում են մեր բարձրաանդակի տարածութեան 4/5-երրորդականին, թաթարները եւ վրացիները՝ 1/10-երրորդականին: Ազգագրորէն՝ Հայկական Բարձրաանդակը հազիւ իր 1/10-երրորդականով պահում է հայկական կերպարան: Այս իրողութիւնները, որքան էլ նշանակալից Առաջաւոր Ասիոյ պատմութեան եւ մանաւանդ Հայաստանի, հայ ազգի գոյութեան, լինել-չլինելու կնճիռի տեսակէտով, այնուամենայնիւ, ի գօրու չեն Հայկական Բարձրաանդակի բնական միութիւնը պատակտել: Հայկական Բարձրաանդակը բնական մի միաւոր է, աշխարհագրական անբաժանելի մի ամբողջականութիւն է:

Ճիշդ է նկատում աշխարհագիր Էվալդ Բանզէն, թէ "աշխարհագրական առանձին բնութեամբ մի Քիւրտիստան գոյութիւն չունի ", այսինքն՝ ոչ միայն այսր, այլեւ՝ անդր-տիգրիսեան լեռնաշխարհը պատկանում է Հայկական Բարձրաանդակին:

Հայաստանն իրանական եւ փոքր-ասիական աւելի ստորանիստ սարահարթների եւ Միջագետքի, Ասորիքի ու Կովկասի դաշտագետիւնների միջեւ տարածած ամենակարկառուն բարձրաանդակն է: Հանրաձանօթ է սահմանային այս ըմբռնումը, բայց շատ ընդհանուր, վերացական, իրական մանրամասնութիւնների մէջ՝ չբարարող: Ո՛ր են վերջանում Իրանը, Փոքր-Ասիան, Կովկասը, Միջագետքը. ո՞ր տեղից են սկսում Հայկական Բարձրաանդակի բնական սահմանները: Անհրաժեշտ է այս մասին յստակ գաղափար կազմել: Կենսաբանօրէն եւ գործնական քաղաքականութեան տեսակէտից անհազին նշանակութիւն ունի լիազգաց հայրենըմբռնումը: Դա ասել է՝ նպատակի առարկայական եւ ամբողջական դիմագծումը: Դա ասել է՝ քաղաքական ուշադրութեան եւ ձգտումների կենտրոնացում: Դա կարող է լոյս սփռել էական այնպիսի հարցերի վրայ, որպիսիք են.

ա) Ո՞րն է բուն մեր Հայրենիքը, որից դուրս այլ "օջախ"ներ որոնելը բանդագուշանք է միայն, անհայրենագգաց քաղաքաբանություն, անստեղծագործ դեզերում, ուշադրութեան եւ կամքի ցրում, անկենսաբանական ցնորք:

բ) Կարո՞ղ է ներկայ Խ. Հայաստանը գոյութեան հաւատ եւ մանաւանդ վտանգի ժամանակ ինքնապաշտպանելու յոյս ներշնչել:

գ) Հնարատ՞ր է Հայաստանից դուրս հոգեւոր հայրենիք ստեղծել, անհող պետություն:

դ) Բնական ինչպիսի՞ սահմաններում հայերը կարող են իբրեւ ազգություն եւ պետություն օրգանապէս զարգանալ, այսինքն՝ տնտեսապէս, քաղաքականապէս, ռազմագիտօրէն յարաբերաբար ապահով դիրք նւաճել:

Հայր նախ ազգակիցներ չունեցող ժողովուրդ է: Եւ հենց դրա համար էլ նա սովորականից աւելի կարիք ունի երկու բանի - ցեղային ներկարողական ոյժերի յարատեւ լարումի եւ բնօրէն ամբողջական հայրենիքի:

Աշխարհագրօրէն ամբողջական որեւէ միջավայրի սահմանները ճշդորոշող հիմնական գործօններն են - երկրաբանական կազմը, լեռնա եւ ջրագրական դրութիւնը, կլիմայական, կենդանական եւ բուսական առանձնայատկութիւնները:

Հայկական Բարձրաւանդակն իր սեպօրէն իջնող կողերով, իր արտակարգօրէն ցնցուած եւ քառսային երկրաբանական խաւերով, խստօրէն կտրտուած եւ բարձրակարկառ լեռնագօտիներով, մերթ հանգուցաւոր, մերթ միագանգ հրաբխային վիթխարի կոներով, բացառապէս հրաբխային ծագման լճային ցանցով, իր բարձրաւանդակային գետերի անմիապաղաղ - առաւելապէս կատաղընթաց - հոսանքով, աստիճանաբար դէպի արեւելք կամ արեւմուտք խոնարհուող ներքին հովիտներով, դէպի հիւսիս կամ հարաւ երկարող կիրճերով եւ եզերական դաշտերով, իր կլիմայական հակադրութիւններով եւ խայտաբղէտ բուսականութեան (յատկապէս ալպեան) փարթամութեամբ ներկայացնում է բնական բազմազանութեանց իւրայատուկ մի ներդաշնակութիւն:

Հայաստանի բնական սահմանները հասնում են մինչեւ այնտեղ, ուր այս բնորոշիչ ներդաշնակութիւնն աչքի է զարկում:

Կան դժուարութիւններ եւ դրանք ծագում են այն տեղերը, ուր այս ներդաշնակութիւնը պայմանաւորող բնագծերը կամ աղօտում են կամ խառնում շրջակայ երկիրների բնութեան երանգներին:

Այդ դժուարութիւնները շեշտում են յատկապէս արեւելքում եւ արեւմուտքում եւ առաջին հերթին պայմանաւորում են ջրային որոշ երակների ընթացքով: Որեւէ բարձրաւանդակի բնական սահմաններն ամենահատու կերպով որոշում են լեռնաշղթաները եւ գետերը: Նշանակալից է, որ մեր երկրի բարձրագոյն սարահարթը եւ գլխաւոր ջրամբարը տեղագրօրէն նոյնանում են Բարձր-Հայքում: Մակայն, այստեղից բղխող Եփրատն ու Արաքսը հակահոս իրենց ընթացքով Բարձրաւանդակի ներքին մարզում պառակտիչ դեր են խաղում, իսկ դրսից՝ լրիւ կերպով չեն եզրաւորում նրա սահմանները:

Աւելի ապերախտ դեր է խաղում նոյն ջրամբարից բղխող ճորոխը, որ Սպերի մօտից աստիճանաբար դէպի հիւսիս հակելելով՝ ի վերջոյ բռնում է շեշտուած հիւսիսընթաց ուղղութիւն եւ դուրս գալիս բարձրաւանդակից, զլանալով Հայաստանի բնական էլք եւ սահմանագծում՝ Մեւ ծովի վրայ: Շփոթ է ստեղծում ե՛ւ Կուրը, որի աղբիւրները նոյնպէս կապ ունեն Բարձր-Հայքի մեծ ջրամբարին հետ:

Հայկական մեծ գետերին յատուկ արեւելեան կամ արեւմտեան ընթացքից շուտ խոտորելով՝ Կուրը շտապում է հակել դէպի հիւսիս եւ Ջաւախքը Հայաստանի ու Վրաստանի միջեւ վիճելի դարձնելով՝ ստանում է զուտ վրացական գետի բնոյթ, ապա թեքելով դէպի հարաւ՝ Խրամն ընդունելու կէտից բռնում է ուղղորոշ արեւելեան ընթացք եւ սկսում բնօրէն սահմանագծել Հայկական Բարձրաւանդակի հիւսիսը:

Ուղղընթաց են Հարաւային Հայաստանի (Տաւրոսի) ջրամբարից սնուող գետերը (Արեւմտեան եւ Արեւելեան Տիգրիսներ): Դրանք էլ, սակայն, լրիւ սահմանագծում չեն ընծայում: Արեւմտ. Տիգրիսը, որ կրում է նաեւ "Արդնի ջուր" անունը, վերին հոսանքում բռնում է հարաւահակ ուղղութիւն եւ երկրի բնական սահմանագծման նպաստելու փոխարէն՝ ներքուստ պառակտում է նրա բնութիւնը:

Տիգրանակերտի հարաւից միայն նա ստանում է արեւելեան ուղղութիւն եւ համեմատաբար յաջող կերպով դառնում եզերական գետ, չնայած որ բարձրաւանդակի բնութեան գծերը թափանցում են նրա աջ ափից այն կողմը: Դրա հանդէպ՝ Արեւլ. Տիգրիսը (Ջերմ, Բոհղան) վայրագ իր ընթացքով եւ ահռելի կիրճերով պարզապէս կտրում է Հայաստանի բնութեան պատկանող Կորդուաց լեռնաշխարհը եւ դիրքութիւն ընծայում Ջաբին եւ սրա օժանդակներին՝ այդ լեռնավայրը կապել Ասորեստանին կամ վիճելի դարձնել Հայաստանի եւ Միջագետքի միջեւ: Հետա- քրքրական է, որ Արեւլ. Տիգրիսին Քսենոփոնը տալիս է "Կենտրիտէս" անունը, որ ըստ Մարքաւարտի, ծագում է հայերէն "կտրիչ" բառից եւ համապատասխանում է այս գետի Հայաստանն ազգագրօրէն "կարդուի" ներքի, որով՝ քիւրտերի աշխարհից կտրող, բաժանող դերին:

Շա՛տ աւելի բարդ է Կապուտան լճի եւ սրա աւազանի պարագան: Մինչ այս լիճը իր երկրաբանական ծագումով պատկանում է Հայաստանին, նրա աւազանի այլեւ այլ մասերում, ինչպէս Աջի գետի հովիտում, յաճախ իրանական բնութեան գծերը շա՛տ աւելի ազդու են: Միւս կողմից նշանակալից է, որ Կապուտանի աւազանի եւ իրանական Ամարդոս գետի (Կըզըլ-Ուզուն) ջրբաժան գոտին կազմող Սոհուն եւ Վազըուշ լեռնաշղթաները միայն բնօրէն յարմար կերպով սահմանագծում են Հայկական Բարձրաւանդակն ընդդէմ Իրանի:

Միւս կողմից իրանական Զագրոսն է իր ցունկը խրում Կապուտանի եւ Հայկ. Տաւրոսի միջեւ, իսկ իրանական հիւսիսային գոտու բազուկները Գիլան-Մազանդարանից երկարելով՝ ձգտում են հարաւից հիւսիս կտրել արեւելեան Ատրպատականը եւ հասնել Արաքսի աւազանը: Հենց այս իրողութիւններն են պատճառը, որ Հայկական Բարձրաւանդակի եւ Իրանական սարահարթի սահմանագծումը ա՛յնքան դժարանում է: Իրականում Ատրպատականը այն մարզն է, ուր Հայկական Բարձրաւանդակի եւ Իրանի բնագծերը զիրար խաչաձեւելով, չեզոքացնում են, եւ իբր փոխանցման գոտի ծառայող այս երկրին՝ ինքնուրոյնութեան քմահաճոյք պատճառում, որքան էլ նրա խարխիւսը կազմող լեռնագոտիներից երկուսը - հարաւից հիւսիս երկարողները - Իրանական սարահարթի երկու պատերի շարունակութիւնն են, իսկ արեւմուտքից արեւելք տարածուող շղթաները՝ հայկական լեռների մասերը: Ինչպէս տեսնում է, ջրագրական իրականութեանց պատճառած դժարութիւններին միանում են՝ լեռնագրականները: Եթէ Ատրպատականում իրանական լեռնագոտու հիւսիսային պատը Հայկ. Կովկասին է զարկում, հարաւայինը՝ Հայկ. Տաւրոսին, ապա ճորոխի ստորին հոսանքի եւ Կուրի ակունքների մարզերում էլ իրար են խառնում Հայկ Կովկասի, Մեծրանցի, Պոնտեան լեռների եւ Ռիոնի հովիտները հարաւից եզերող շղթաների բազուկները, որոնք որքան էլ երկրաբանօրէն Հայկ. Բարձրաւանդակին խորթ չեն, կլիմայական եւ բուսական առանձնայատկութիւններով, սակայն, տարբերում են նրանից: Նոյնանման դժարութիւններ կան նաեւ Եփրատի Փինկեանի ծունկից մինչեւ Ճորոխի ջրջանը, ուր Եփրատի եւ փոքր-ասիական Գայլ գետի (Լիկոս) ջրբաժան գոտիները կազմող, Ճորոխի մարզը Պոնտոսից բաժանող եւ Անտիտաւրոսի, Պոնտեան ու Բարձր-Հայքի լեռներին պատկանող շղթաներն մոլեգնօրէն խաչաձեւում են իրար: Վերջապէս շփոթ կայ Տաւրոսը պատռող Եփրատի եւ Արեւել. Տիգրիսի աւազանի հարաւ-արեւմտեան մասը կազմող մարզի միջեւ, ուր Հայկ. Տաւրոսի հուժկու բազուկները Միջագետքի դռների մօտ՝ տեղի են տալիս լեռնաբլուրների: Շփոթաստեղծ դեր են խաղում ե՛ւ կիրճերը-բարձրաւանդակի ներքին հովիտների եւ եզերական հարթաշխարհների բնական դռները: Եթէ մի կողմից մեծ գետերը բարձրաւանդակի բնութեան գծերը տանում են դէպի ջրջակայ աշխարհները, վերջիններն էլ իրենց նկարագրի որոշ յատկութիւնները հոսանքների հունները կազմող կիրճերի հետ, մխրճում են դէպի երկրի ներքին հովիտները: Տիգրիսի օժանդակների հետ Միջագետքը իրեն յիշեցնել է տալիս մինչեւ Բաղէշի կոնքը եւ անգամ զգալի դառնում Տարօսի դրան մօտ, Գրգուռի ստորոտը: Տիգրանակերտի դաշտում աւելի ցայտուն կերպով աչքի են զարկում միջագետեան որոշ գծեր, որոնք նոյնիսկ յամառում են մօտենալ Արածանու հովիտներին: Արաքսի ատրպատականեան օժանդակների շնորհիւ, իրանական բնութեան մէկ քանի երանգները թափանցում են մինչեւ Արարատի ստորոտը: Բնորոշիչ է մանաւանդ բարձրաւանդակի կենտրոնական հովիտը, այնքան հետաքրքրօրէն Հայաստանի բնութեան երկու ամենայիշատակելի հրաբխային զանգւածների-Մասիս եւ Արագած-միջեւ ընդլայնած Արարատեան դաշտը, ուր Արաքսի ակունք Բարձր-Հայքի սարաւանդային եւ նոյն գետի ստորին հոսանքը կազմող Մուխանքի դաշտային-անապատային բնութեան գծերը իրար են խառնում: Աւելորդ է յիշել Կապուտանի աւազանի մասին, ուր հայաստանեան եւ իրանական բնութեանց ազդեցութիւնները, գրեթէ, հաւասարագօր են: Վերջապէս, Կուրի եւ Ճորոխի օժանդակների միջոցով Կովկասի եւ Պոնտոսի անտառային բնութիւնն աւելի քան տպաւորիչ կերպով աչքի է ընկնում Հիւս. Հայաստանի այլեւայլ մասերում, յատկապէս Լոռիում եւ Մեծրանց լեռներում:

Որքան էլ այս իրականութեանց մանրամասնութիւնները խանգարում են բարձրաւանդակի բնօրէն հատու սահմանագծմանը (եւ հենց այդ իրականութիւններն են մեր պատմա-քաղաքական ճակատագրի բնական-առարկայական պատճառները), այնուամենայնիւ, պակաս նշանակալից չեն այն առանձնայատկութիւնները, որոնց շնորհիւ մեր երկիրը իր ինքնուրոյն կերպարանքով զատորոշւում է ջրջակայ աշխարհներից: Ծանոթանա՛նք դրանցից մի քանիսին.

Ա) Հայաստանն արտաքրուստ կենտրոնացեալ մի բարձրաւանդակ է, սեպօրէն իջնող պատերով, որոնք հսկայ տանիքների պէս կարկառում են հարաւից Միջագետեան հարթաշխարհի, հիւսիսից՝ Ռիոն-Կուրի հովիտների դէմ: Իր բարձր դիրքը Հայաստանը շեշտում է նաեւ արեւմուտքում՝ փոքր-ասիական, արեւելքում՝ Իրանական Սարահարթերի նկատմամբ: Ըստ այսմ՝ Հայկական Բարձրաւանդակի սահմանները հասնում են մինչեւ ա՛յն կէտերը, ուր այս ցցուածքը նկատելի է:

Բ) Արտաքուստ կենտրոնացեալ թուացող մեր բարձրաւանդակի լեռները ներքուստ բաժանուում են արեւելքից արեւմուտք երկարող չորս գօտիների, որոնք կազմում են Հայաստանի բնութեան ողնաշարը: Հայաստանը, անառարկելիօրէն, տարածուում է մինչեւ անձր բոլոր կետերը, ուր հասնում են այս գօտիների բազուկները:

Գ) Երկրի լեռնագրական իրականութիւնների պարտադրանքով Հայկ. Բարձրաւանդակի մայր ջրերակները հոսում են ընդհանրապէս արեւելքից արեւմուտք կամ արեւմուտքից արեւելք: Բոլոր այն վայրերը, ուր մեծ գետերը պահում են այս ուղղութիւնները, անառարկելիօրէն պատկանում են Հայաստանին, իսկ ուր նրանք ստանում են հիւսիսային կամ հարաւային ընթացք, այնտեղ վերջանում է Հայաստանը:

Դ) Դարձեալ, այս մայր գետերի բարձրաւանդակային օժանդակները հոսում են ընդհանրապէս հիւսիսից հարաւ կամ հարաւից հիւսիս: Բոլոր այն դէպքերում, երբ սրանք խոտորուում են այս ընթացքից եւ բարձրաւանդակից իջնելով նաեւ դաշտային ջրերակների բնոյթ ստանում, իրենց այս վերջին հուններում Հայաստանի բնութիւնը դարձնում են կասկածելի լինելու աստիճան աղօտ:

Ե) Գետերը եւ ո՛չ մէկ դէպքում բարձրաւանդակին հարազատ արեւելահակ եւ արեւմտահակ հոսանքով չեն ուղղուում դէպի իրենց աւազանները, որով եւ Հայաստանը չեն առաջնորդուում դէպի ծով: Անգամ Արաքսը, որ իր միջին հոսանքում նախ հարաւահակ եւ ապա հիւսիսահակ ընթացքով մի աղեղ է քաշում Հայկական Կովկասի շուրջը, ի վերջոյ անցնում է այնպիսի մի մարզով, որ իր անապատային բնութեամբ, մակերեսի խոնարհութեամբ եւ կլիմայով հակադրութեան մէջ լինելով բարձրաւանդակի հետ, փաստօրէն խանգարում է Հայաստանի բնական ելքը Կասպից ծովի վրայ: Միւս կողմից, Պարսիարի հուժկու կողերն իրենց դէմ մաքառող ճորոխին Հայաստանից դուրս վանելուց յետոյ միայն, կարելիութիւն են տալիս՝ նետել Սեւ ծովի գիրկը: Իսկ Հայաստանի բնութեան ամենահարազատ գետ Արածանու ահագին ջրով ուռճացող Եփրատի՝ Տաւրոսը պատռելու եւ Միջերկրական թափելու բոլոր փորձերը, իրենց ահռելի կատաղութեան մէջ մնում են ապարդիւն: Իջնելով Միջագետք՝ Եփրատն իրեն վիճակում է անապատային տխուր գետի, իսկ Հայաստանին՝ անծով աշխարհի ճակատագիրը: Հայկական Բարձրաւանդակը, էապէս, բնական ելք չունի դէպի ծովերը եւ հայերը՝ կարծես մխիթարելու համար, երկրի մի շարք լճերին տուել են "ծով" տիտղոսը:

Ասեց, որ Հայկական Բարձրաւանդակի բնական սահմանները հասնում են մինչեւ այնտեղերը, ուր դեռ աչքի է զարկում լեռնա-ջրագրական առանձնայատկութիւնների ներդաշնակութիւնը:

Ըստ այսմ՝ մեր երկրի սահմաններն են.

Արեւելքից՝ Արաքսի աղեղը եւ Արաքսի ու Կապուտանի ջրբաժան գծերը (եւ միայն յարաբերականօրէն՝ Կասպից ծովը եւ Կապուտան-Ամարդոսի ջրաբաշխ գօտին):

Հարաւից՝ Տիգրիսի, Չաբի եւ Խապուրի ջրաբաշխական գծերը (եւ միայն յարաբերականօրէն՝ Չաբի աւազանը):

Արեւմուտքից՝ Եփրատը՝ Տաւրոսից դուրս գալու կետից մինչեւ Պինգանի ծունկը եւ այստեղից՝ Եփրատ, Ալիս, Գայլ եւ Ճորոխ գետերի ջրաբաշխական աղեղնագիծը (եւ միայն յարաբերականօրէն՝ Եփրատի Պիւռամոսի ջրբաժան գիծը):

Հիւսիսից՝ Ճորոխի, Ռիոնի եւ Կուրի ջրբաժան մարզը, Խրամ գետը եւ սրա Կուրին միանալու կետից, այս վերջին գետը:

Հայկական Բարձրաւանդակը, լայնագոյն իմաստով, այսինքն՝ յարաբերականօրէն իրեն պատկանող մարզերով, ունի շուրջ 380,000 քռ. քլմ. տարածութիւն:

Բուն բարձրաւանդակը, այսինքն՝ այն երկիրը, որ յաւելածական մասերի կտրուումով կրկին կը պահէ բնական իր ամբողջականութիւնը, տարածուում է Տաւրոսը կտրող Եփրատի, Հայկ. Կովկասն աղեղող Արաքսի, Ճորոխի, Չաբի, Կապուտանի աւազանի, Կուրի եւ գոյգ Տիգրիսների միջեւ:

Մա է հայոց բնօրէն անհատանելի եւ յալիտենական Հայրենիքը, լեռնագրօրէն համախմբւած Արարատ կենտրոնական բալիդի, ջրագրօրէն՝ սրա բազուկները հանդիսացող գօտիների աղբիւրների (առաւելապէս Բարձր-Հայքի ջրամբարի) շուրջը:

"Տարօնի Արծիւ", 1938 թ., թիվ 3-4

Հայերը Եւ Իրենց Բարձրահանդակը

Հայերը չկարողացան ազգագրօրէն միացեալ մի ամբողջականութիւն ստեղծել իրենց բարձրաւանդակում: Արտաշէս Ա.ի եւ Տիգրան Մեծի հայացման քաղաքականութիւնը համաբարձրաւանդակային չափանիշով թերի մնաց: Իրանական վաչկատուն ցեղերն աստիճանաբար նստակեաց դարձան յատկապէս երկրի հարաւ-արեւելեան շրջաններում: Որքան էլ հայ պատմագիրները մինչեւ Թովմաս Մեծփեցի (ԺԴ.-ԺԵ.դար) Հայաստանի սահմաններում չեն ուզում քիւրտերի գոյութեան մասին յիշատակութիւն անել, այնուամենայնիւ աշխարհագրական մի շարք անուններ (ո՛չ միայն Կորդուք, այլեւ Մարակերտ, Մարդադի, Վրնջունիք, Խոչակունիք, Մարաթուկ եւն., եւն.) վկայում են, որ նրանք մեր երկրում ապրելիս են եղել՝ իսլամից առաջ: Դարձեալ Խորենացու "Վիշապագունք"ը ենթադրել է տալիս, որ հնուց ի վեր Մասիսը բնակւելիս է եղել քիւրտերով, իսկ արաբական պատմագրութիւնը, Հաբիբ Մասլամայի դէպի Արտաշատ կատարած արշաւանքի առիթով, Արարատեան դաշտում մատնանշում է մի "Նահր էլ - Աքրատ", որ նշանակում է "Քիւրտերի գետ": Երկրի ներսում, ինչպէս Ադանեաց Սասուն լեռնավայրում եւ եզերական նահանգներից Տայքի, Ուտեաց, Փայտակարանի եւ Արցախի այլեւայլ մասերում խաղ-ուրարտական-ալանական ցեղերի հայացման առաջընթացը մինչեւ Թ. դարը դեռեւս չէր յանգել կատարեալ ձուլման: Բնորոշ է, որ այս նորադարձ "հայերի" որոշ զանգւածները Փայտակարանում, Ուտեաց եւ Արցախի դաշտային մասերում, ԺԱ. դարից սկսած՝ կամաց-կամաց ձուլւեցին թաթարներին եւ դարձան շաղախ կովկասեան Ատրպատականի թաթարական ազգութեան: Տայքի բնակիչների մի մասը իսլամանաւորվ մերեւց աջարացիներին եւ լազերին, իսկ Բարձր-Հայքին մերձակայ վայրերում (յատկապէս Սպեր, Խոտրջուր, Թորթում) բնակւող հատուածը օսմանեան տիրապետութիւնից յետոյ, ուղղակի թուրքացաւ: Նոյն ճակատագրից զերծ չմնաց անգամ Սասունը, ուր խաղական ծագում ունեցող մի շարք ցեղախմբեր նետւելով իսլամի գիրկը՝ միացան քրտական ազգային օրգանիզմին: Աւելորդ է խօսել Չորրորդ Հայքի Փոքր-Մոփք (Դերսիմ) գաւառի "արմենօիդ" ցեղին պատկանող զըզըլբաշների մասին: Այս հայաստանակործան աղէտը սրեց յատկապէս իսլամի ներխուժումով, եւ սրանով առանձին թափ ստացած հայկական արտագաղթերով:

Հայկական արտագաղթը նախ սկսեց Արշակունիների անկումից յետոյ՝ դէպի Յունական Հայաստան: Նա զանգւածային բնոյթ ստացաւ Է. դարից, երբ Մամիկոնեանների վերջին փորձը՝ համահայկական շարժումով կասեցնել արաբական առաջխաղացութիւնը՝ լայն արձագանգ չգտաւ նախարարների մօտ եւ Տարօնի դրան առջեւ յուսահատ մաքառումի մեջ ընկաւ Մամիկոնեան վերջին սպարապետը: Հայկական արտագաղթի ալիքներն ողողեցին Փոքր-Հայքը, Կապադովկիան, "արմենական թեմ"ի մարզը, Բիւզանդիոնը եւ կայսրութեան բոլոր մասերը՝ Թրակիայից մինչեւ իտալական թերակղզի եւ մինչեւ Հիւս. Ափրիկէ: Բայց Հայաստանի համար առանձնապէս ճակատագրական եղաւ ԺԱ. դարը, երբ կործանեց Բագրատունեաց հարստութիւնը եւ հայոց քաղաքական դրօշը տեղափոխւեց Կիլիկիա: Այդ օրից Հայկական Բարձրաւանդակը իր որդիների համար դարձաւ դժոխք - մէկ կողմից հայոց արտագաղթի նորանոր ալիքներ, միւս կողմից՝ անկաշկանդ ներխուժում թաթարների - որոնք բռնեցին երկրի հիւսիս-արեւելեան եզերական դաշտերը եւ քիւրտերի, որոնք հարաւից առաջխաղացով նւաճեցին Բարձրաւանդակի լեռնագօտիները եւ կոները: Քիւրտ-թաթարական բռնագրաւումները քաղաքական մասնաւոր սիստեմ դարձան պարսկա-օսմանեան պատերազմների շրջանում. երբ թուրքերը պարսիկների ցեղակից սիւննի քիւրտերն էին զետեղում Հայաստանում, իսկ պարսիկները՝ թուրքերի ցեղակից շիա թաթարները: Սրանց վրայ, յատկապէս Բարձրաւանդակի արեւմտեան մասում աւելացան ե՛ւ օսմ. թուրքերը: Երբ սկսեց հայ յեղափոխութիւնը, Հայկ. Բարձրաւանդակն արդէն բնօրէն վիճելի դարձած էր ո՛չ միայն քրիստոնէութեան եւ իսլամի, այլեւ հայերի, քիւրտերի եւ թուրք-թաթարների միջեւ: Քսաներորդ դարում հայերն ապրեցին իրենց պատմութեան ամենաահաւոր մարտիրոսագրութիւնը: Հայաստանի մեծագոյն մասում ջախջախւեց քրիստոնէութիւնը, որից յետոյ ժամանակի ոգին կշիռ տւեց ազգային-ցեղային գործօնին: Շիա թաթարները սկսեցին հոգեպէս բաժանւել պարսիկներից եւ կապւել թուրքերին, սիւննի քիւրտերը հակւեցին հայերին եւ պարսիկներին: Հայկական Բարձրաւանդակի պայքարը այսօր ստանում է նոր բնոյթ: Իրերի զարգացումով, կրօնների մոլեգին բախումը տեղի է տալիս ցեղերի լինել-չլինելու պայքարին:

Պատմություն

Մի՞թե Հայկական Բարձրաանդակն ու հայ ցեղը արժանի էին այս ճակատագրին: Մի՞թե այդ առաջընթացն անխուսափելի էր:

Այո՛, ասում է ցեղորեն ան- "ես" մարդը, իրապաշտը, քաղաքաբանողը, նւաստը, խելօքը: Չկայ աւելի վնասակար յիմարաբանություն, քան "իրապաշտական" կոչում կիսամտածումը: Իրապաշտը նա է, ով չգիտէ անցեալը տառապելով ապրել, ո՛վ գտնուում է ներկայի կոպիտ փաստերի ազդեցութեան տակ, ով չգիտէ կռահել եւ տեսանել ապագան: Ով ժամանակի մի մասով է ապրում՝ նա յաւիտենականութեան տիպ չէ, նա ամբողջական էակ չէ, նա մարդա-բեկոր է, հոգեւոր թգուկ: Հայաստանի կործանման բուն պատճառներից մէկը հանդիսացաւ հայ ժողովրդի մէկ մասի կոպիտ ներկայապաշտությունը, "ռեալիզմը": Դեռ այսօր էլ շատ հայեր հպարտանում են իրենց մտքի այդ տխուր առաքինութեամբ: Ես "ռեալիստ" եմ եւ գտնում եմ, որ Հայաստանը այլ ճակատագիր չէր կարող ունենալ, որ գաղութում բացի մեր ազգային մշակոյթը եւ համրանքը պահելուց այլ բան չէնք կարող անել, որ առանց մեծ մի ոյժի աջակցութեան Հայաստանի վերանւաճման մասին խօսք լինել էւն., եւն: Այսպէս է դատում "ռեալիստ"ը, առանց մտածելու, ո՛չ Հայաստանը կարող էր այլ ճակատագիր ունենալ, որ գաղութներում ո՛չ մէկ ազգային մշակոյթ կարող է զարգանալ եւ ո՛չ մէկ համրանք պահել, որ առանց ռազմաքաղաքական ոյժ ներկայացնելու՝ ո՛չ մէկ պետություն կարող է մեզնով հետաքրքրել: Հայկական "ռեալիզմ"ը միշտ էլ եղել է եւ է՝ մեր ժողովուրդի տկարութեան պոչը, որ միշտ էլ քամւել է օտարից եւ արհնոտուել. նա մի՛շտ էլ հոգեւոր մուր է ցանել մեր կեանքի վրայ եւ սոււերտուել մեր պատմությունը: Հայոց ողբերգությունը պայմանաւորուում է այս ազգի մանր, միայն առօրեայի իմաստով գործնական խելքով: Դարեր անընդհատ հայը ճարտարօրէն հաց հանեց իր բարձրաանդակից եւ կշտացրեց իր ոսոխներին, մի վայրկեանով վտանգից խուսափելու համար՝ նա վար իջաւ իր լեռներից եւ երկրի ռազմագիտական կէտերը յանձնեց քիւրտերին, մի վայրկեանով աւելի հանգիստ ապրելու համար՝ նա բռնեց արտագաղթի ճամբան:

Ինչո՞ւ այսպէս եղաւ:

Հայը երկու բան չըմբռնեց - իր բարձրաանդակի արժէքն ու խորհուրդը եւ Մամիկոնեանների ցեղային կանչը:

Հայկական Բարձրաանդակը - իրօ՛ք դա ճանապարհ է, ասպատակող ցեղերի կարաւանների ուղի՞, ինչպէս կրկնում ու թոթովում է պարսուղական հայը, "ռեալիստ"ը: Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ: Դա՛ նախ եւ առաջ բնական վիթխարի մի բերդ է եւ անառիկ բերդ: Օժտուած հսկայակարկառ լեռնապատերով եւ բազմաթիւ վսեմատիպ կոներով՝ աշխարհը կարող էր զարկւել նրան եւ փշուել. եթէ ցեղի ոգին խօսէր այդ տիտանական բարձունքներից: Գեոստֆիական բարձր մի ճշմարտություն է, թէ աշխարհագրօրէն ամբողջական մարզերը ներկայացնում են բնական մի անհատականություն: Բնական անհատականութեամբ օժտուած երկրներում կենսաբանօրէն առողջ մի ցեղ կարող է քաղաքական ուրոյն նկարագիր ստեղծել, որ ասել է՝ ո՛չ միայն ինքնապաշտպանւել, այլեւ՝ աշխարհակալել: Հայկական Բարձրաանդակը բնական մի անհատականություն է, ինչպիսիք են՝ օրինակ Իրանը, Կենտրոնական Ռուսաստանը, Բրիտանական Կղզիները եւն.: Իւրաքանչիւր բնական անհատականություն ունի իր բնաբեւեռը եւ իր բնակորիզը: Եթէ այս կորիզը ազգագրօրէն ամբողջական է եւ տւեալ ազգը կենսահոգեբանօրէն առողջ՝ նրա քաղաքական ոյժի ծաւալումը դառնում է անխուսափելի. ազգօրէն առողջ օրգանիզմները մի՛շտ էլ ծաւալում են: Եթէ այդ բնակորիզն ազգագրօրէն խոցում է եւ տւեալ ազգը ի վերջոյ կործանուում՝ գիտցեք, որ նա կենսաբանօրէն եւ հոգեբանօրէն փտախտաւոր մի ընկերություն է եղել, ընկերային մի հաւաքոյթ միայն եւ ո՛չ թէ ցեղակամ եւ առողջ մի օրգանիզմ. ազգօրէն հիւանդոտ օրգանիզմները մի՛շտ էլ կծկւում են:

Այո՛, ահագին առաւելությունների հետ, Հայաստանի բնությունն ունի մի քանի թերություններ. օրինակ իր գետային կենտրոնախոյս սիստեմը, իր լեռնագօտիների ներանջատական մոլուցքը, իր եզերական կիրճերը: Հակահոս գետերը միշտ էլ առաջ են բերում տնտեսական եւ քաղաքական պառակտում: Օրինակ, Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ անջատումը պայմանաւորուում է Հռենոս-Էլբա-Օդեր-Շպրէի (միով բանիւ հիւսիս-արեւմտընթաց ջրերակների) եւ Դանուբի (հարաւ-արեւելընթաց) հսկահոս ընթացքով: Բայց ցեղերի հանճարը նրանում չէ, որ նրանք յարմարւեն միջավայրի բնական պայմաններին, այլ որ այս պայմանները պատշաճեցնեն իրենց գոյութեան:

Հայութեան ցեղօրէն արթուն տարրի մէջ պատմական ամբողջ անցեալում նկատելի է պատշաճեցման այս ճիգը: Արաքսն ու Արածանին հակահոս են, բայց Այրարատն ու Տարօնը չչեղւեցին համահայկական ուխտից-եւ հայոց պատմութեան միակ փայլուն գիծը Տարօնի հայրենանւեր զինակցությունն է Այրարատին: Եւ այսքանը միայն: Ինչո՞ւ նոյն ոգին չիշխեց բովանդակ

բարձրաւանդակում: Ինչո՞ւ հայը չկարողացաւ յաղթահարել իր գետերի քմահաճոյքը, իր երկրի ներանջատական բնութիւնը:

Պատճա՞ռը.

Հայը չհասկցաւ Մամիկոնեանների ցեղային կանչը: Նա ապրեց աւելի իբր ժողովուրդ, քան թէ իբր ցեղ: Առաջին հայ անունը, որ յիշուում է Դարեհի արձանագրութեան մէջ, դա Դատարսէսն է, "Դարեհի ծառան", այսօրայ ըմբռնումով՝ "ռէալիստ" հայը:

Դաւեր Տիգրան Մեծի շուրջը - գարշապարից եւ թիկունքից, որդիներից եւ ազգականներից: Արշակունիները չկարողացան ազատել, Փաւստոսի որակումով՝ "շնաբերան" Փիսակներից, Հայր Մարդպետներից, Մերուժաններից:

Եղիշէի ասելով՝ իդէալիստ Մամիկոնեանների հետ Հայրենիքի համար ոտքի ելած "ուխտապահ" բանակի թիւը 66 հազար էր միայն, մինչ ռէալիստ հայերը 60 հազարով խախտեցին ազգային ուխտը: Մամիկոնեանների վերջին օրհասական կանչին արաբների դէմ՝ փոխանակ 180 հազար հայերի՝ արձագանքեցին միայն 18 հազար:

Եւ վերջապէս մօտաւոր անցեալում ճրագով չէի՞ն փնտրում հայդուկները եւ ամեն քայլափոխում չէի՞ն հանդիպում ռէալիստը, կրաւորականը, անտարբերը, ծաղրածուն, ողբերգուն, սարսափահարը, շահամուրը, խորամանկը, վախկոտը, հաշւետեսը եւ դաւաճանը:

Այսօ՞ր. այսօր սակա՞ւ են նրանք, որոնք ո՛չ միայն ցեղի կանչից են սարսափում, այլեւ "ցեղ" բառից: Մարդն իր համար ճակատագրական մի անասուն է, կենդանական մի անցում, եւ նրա գոյութիւնը արժէք է ստանում միմիայն աստուծայինի հետ հաղորդակից դառնալու տենչով:

Մենք չենք ճանաչում այլ կարպ եւ կամուրջ մարդու եւ Աստծու միջեւ, քան ցեղը:

Ցեղը՝ դա ո՛չ միայն Աստուծոյ շունչ է, այլեւ յաւիտենականութեան ուղի:

Կարելի եւ առանց ցեղզգացութեան ապրել, բայց երբե՛ք ստեղծագործել յաւիտենականութեան ճամբին, որով եւ պատմութիւն երկնել:

Հայոց պատմութիւն - դա երկունքն է արմենական ցեղի ոգու:

Հայկական Բարձրաւանդակի ճակատագիր՝ դա հետեւանքն է՝ հայ ժողովրդի հոգեւոր ցեղաթափութեան:

Ի՞նչ եւ մտածում տարագի՛ր հա՛յ:

Դեռեւս դու շարունակում ես մնալ կէս-ժողովուրդ, կէս-ազգ, կէս-ընկերվարական, կէս-աշխարհաքաղաքացի փերեզակ:

Դեռեւս դու կէս- "Ես" ես, կէս-մարդ, կէս-բարի եւ կէս-չար:

Դու անկայուն ես, քմահաճ եւ փխրուն. դու դեգերում ես քեզնից դուրս, դու կորցրել ես ինքդ քեզ:

Ի՞նչ ասաց մարդկային հանճարը.

Գէոթէն ասաց.

"Կազդուրում դու ձեռք չես բերի, եթէ նա չի բխում սեփական հոգուց":

Զննե՞լ ես հոգուդ խորին անդունդները, տեսնելու թէ ի՞նչ կազդուրիչ ոյժեր կան՝ այնտեղ քնած:

Գիտե՞ս ի՞նչ բան է ցեղը - ոգուդ այդ ովկիանը՝ անձանօթ:

Մի օր խռովե՞լ ես այդ ովկիանը, նայե՞լ ես երկնքին եւ գոյութեանդ ամբողջ ոյժով զարկե՞լ ես հոգուդ կայծքարը:

Լսե՞լ ես Մամիկոնեանների կանչը, դարձե՞լ ես զայրոյթի աղաղակ.

"Արթնացի՛ր, Հայաստա՛ն":

Երբ հովին է քնած՝ գայլը կը գրաւի փարախը:

Ցեղը քնած մնաց եւ Հայկ. Բարձրաւանդակը դարձաւ թշնամու տուն:

"Արթնացի՛ր, Հայաստա՛ն": Գիտե՞ս ինչպե՞ս է արթնանում խայթած հպարտութիւնը, ինչպե՞ս

յանկարծօրէն մոխիրի տակից բորբոքում է կրակը:

Կորա՞ծ է այլեւս Հայկական դատը. աշխարհը կարող է ասել, այո՛:

Բայց մենք կասենք - Հա՛յ, տո՛ւր ցեղօրէն արթնացած մի սերունդ, զարկող ու զարկելով ստեղծագործող մի սերունդ եւ պատմութիւնը քեզ պիտի վերադարձնի քո երկիրը:

"Ցեղ եւ Հայրենիք", 1936 թ., թիվ 2

Հայկական Բարձրաանդակի Պայքարը

Հայկական Բարձրաանդակի դարաւոր պայքարը մտել է նոր մի փուլի մէջ. խորացել են պատմական կնճիռները, խտացել են դարերի բոլոր զգացումները, բեւեռացել են ցեղերի գոյութեան կռահումները. եռում է կեանքի կաթսան եւ մօտ է ժամը, երբ նա կը պայթի:

Պատմութիւնը յաճախ է երկրնտրանքներ հասունացնում. ժամանակի հոլովական գորոյթը, իրերի տրամաբանութիւնը յաճախ են հարցերը յղկում եւ անհրաժեշտականութեան թափով ու երանգով դնում ազգերի առջեւ՝ "կա՛մ - կա՛մ":

Ուր սուր հակասութիւններ կան՝ այնտեղ հայ պատմական առաջընթացների յղութիւն, դրութիւնը յեղաշրջելու խռովք: Ուր իրարամերժ նպատակներ կան, իդէալների խաչաձեւում, նաեւ կուտակուած ատելութիւն, արեան հետքեր, նախճիրների յիշողութիւն՝ այնտեղ անխուսափելի է բաղխումը:

Հոգով սպառուածները կարող են մոխիր ցանել իրենց գլխին, յիմարները՝ "խաղաղութիւն" գառանցել, բոլշեիկները՝ "հայկական հարցը լուծուած" համարել, բայց պատմութիւնն առօրեայ տրամադրութիւններից տարբերում է նրանով, որ նա քայլում է դարերի գծով:

Արի-արմենականների եւ մոնգոլ-թուրքերի հակամարտութիւնը - դա հազարամեակների ժառանգութիւն է: Հայկական Բարձրաանդակի պայքարը - դա դարերի առեղծուած է:

Ի՞նչ է կատարւել մեր օրերին: Մեր օրերին այդ առեղծուածը մօտեցել է լուծումի:

Մի կողմից՝ Միացեալ Հայաստանի երազը, միւս կողմից՝ թուրքերի պաշարած Այրարատը:

Մի կողմից տարագիր հայերի ներգաղթի տենչը, միւս կողմից կիսամայի թուրքաց Հայաստանը:

Մտքի սովորական հակասութիւններ չեն սրանք, այլ՝ գոյութեան: Դատողութեան օրէնքով չեն հասունացել դրանք, այլ՝ էութեան, բնագոյնների, զգացումների յղութեան ոյժով: Դասակարգերի, կրօնների, տնտեսական շահերի հակամարտութիւն չէ դա, այլ՝ հայրենիքների եւ ցեղերի:

Ի՞նչ է ասում իրերի տրամաբանութիւնը.

Խ. Հայաստանում մէկ քո. քմ.ի վրայ՝ 40, իսկ Հայաստանի թուրքապատկան նահանգներում՝ միայն 8 մարդ:

Հայկ. Բարձրաանդակի 84 առ հարիւրը թուրք-թաթարներին եւ միայն 13 առ հարիւրը՝ հայերին:

Կամ այն 8-ը կամ այս 13-ը - երկուսից մէկը պիտի յաղթահարւի:

Ի՞նչ է ասում ոգիների տրամաբանութիւնը.

"Արթնացի՛ր Հայաստա՛ն":

Հայ ժողովրդի ողբերգութիւնը նրանում է, որ արեւ է երգում ("Արեգակն արդար"), բայց քնամուլ է ("Ի ննջման է ծանրութեան"), իդէալիստ է, բայց դրամատենչ, հայրենասէր է, բայց անձնապաշտ, իմացական է, բայց ոչ կռահող, խելք ունի, բայց ո՛չ երեւակայութիւն, սիրում է գիտութիւնը, բայց ծուլանում է նրանից օգուտէլ, գոռոզ է, բայց յարմարում է նւաստութեան, քաջ է, բայց խորտակումի զգացում չունի, խիստ է, բայց անկարգապահ, երագատես է, բայց ներկայի գերի, ոյժի պաշտամունք ունի, բայց ոչ հզօրութեան կամք, կենսաբանական զօրութեանականութիւն ունի, բայց ոչ կազմակերպական հակում, մշակութային տենչ ունի, բայց ոչ քաղաքական կորով, արդարամիտ է, բայց ոչ ճշմարտասէր, ցեղ է, բայց գերադասում է ժողովրդի բարոյականը:

Զգացումների շփոթ է հայ ժողովուրդը, շուռ եկած էութիւն:

Իսկ թուրքը - դա հայ ժողովուրդի հակապատկերն է՝ կենսաբանական տկարութիւն եւ ոյժի ծարաւ, անհանճար ոգի եւ քաղաքական կամք, անմաքուր սիրտ եւ գրաւիչ լեզու, բուրջ միտք եւ կարգապահական հակում, վախի զգացում եւ խորտակումի մոլուցք:

Հայը խորքով է արժէքաւոր, թուրքը՝ մակերեսով, նա էութեամբ է բարձր, սա՛ արտայայտութեան ձեւով:

Հայը հոյակապ ցեղ է եւ անպիտան ժողովուրդ, թուրքը ստորին ցեղ է եւ սքանչելի ժողովուրդ:

Խանդավառե՛նք, երբ Հայկական Բարձրաանդակում հայերը դեռեւս համեմատական մեծամասնութիւն են կազմում:

Ընկճւե՛նք, երբ Անատոլիան թուրքերի համար մարդկային շտեմարան է, երբ թուրք եւ թաթարները հայերից 5-6 անգամ աւելի են, երբ թուրքերը պետութիւն ունեն եւ բանակ:

Առարկայական տուէլներ են սրանք, որոնք կարող են ե՛ւ բախտորոշ դեր խաղալ ե՛ւ մոխիր դառնալով՝ քամուն տրւել:

Ժողովուրդը՝ դա միշտ էլ ներկայապաշտն է, իդէալի եւ մեծագործութեան թշնամին, որ իր հացի հետ օրւայ մանր փաստերն է ծամծում: Դա անհաւատ "ռէալիստ"ն է, որ չի հասկանում

հակասութիւնների ոյժը՝ յեղա-շրջուած ոգին յեղաշրջում է փաստերը եւ նրանց դասաւորումը:

Տայքի Շտե գիւղում, Վահան Մամիկոնեանը 40 զինուորներով ոչնչացրեց թշնամու 4000-նոց գունդը:

Թուրքիայում յաճախ մի քանի կիսասատակ ոստիկաններ հայկական զանգուածները քշեցին դեպի արքայի զարհուրանքը:

Պատմական գործոնների խառնուրդը մի բան է, որից թւագիտութիւնը ուղիղ եզրակացութիւն հանել չի կարող:

Յաղթում է ո՛չ թէ նա, ո՛վ փաստերի եւ նրանց հետեւանքների մասին է մտածում, այլ նա, ո՛վ գործում է եւ եզրակացութիւնը թողնում պատմութեան:

Թուվ սակա՛ւ ենք - բայց ահա՛ գիտութիւնը, որ կրկնապատկում է մարդկային ոյժերը:

Հոգով տկա՛ր ենք - բայց ահա՛ արմենական ցեղը, որ կենսաբանական ոյժի անսպառ աղբիւր է, կորովի շտեմարան:

Մինչեւ այժմ ինչո՞վ յաղթեց մեզ թուրքը. իսլամի, քիւրտի, Եւրոպայի հակամարտութեան, գերմանացիների, դաշնակիցների, բոլշեւիկների միջոցով:

Ինչո՞ւ այս բոլորը թուրքին նպաստեցին. որովհետեւ մեր մէջ արմենական ցեղը չտեսան, այլ՝ հայ ժողովուրդը:

Ի՞նչ է հայ ժողովուրդը. դա մի բան է, որին Բերլինի Վեհաժողովում խղճահարութեամբ ծաղրում են եւ դեռեւս տասնեակ տարիներ նրանից քրիստոնէական վշտով լեցուն հառաչագրեր ստանում, որին դարեր անընդհատ խոշտանգում են եւ օսման. սահմանադրութեան օրը՝ մի ժպիտով սիրտը գրաւում, որին անկախութիւն են խոստանում եւ կոտորել տալիս, որին թուրքերի օժանդակութեամբ խորտակում են եւ մոլեռանդ բոլշեւիկ դարձնում, որին Լոզանում ձեռնունայն դուրս են նետում եւ անպատիժ մնում, որին ներգաղթ են խոստանում եւ իր հոգեւոր հայրենիքից, իր ցեղային բարոյականից եւ իդէալներից կտրում:

Եթէ այս ժողովուրդն է, որ իր քաղաքական յիմարութեամբ, իր հոգու աղքատութեամբ, իր կոտորուած կամքով, իր մանր հաշիւներով, իր հատուածական տրամադրութիւններով, իր եսականութեամբ, իր անկայուն բարոյականով, իր զգացումների խեղճութեամբ, իր սրտի ծուռ բաղձանքներով, վաղուայ օրհասին, կանգնելու է թուրքին առջեւ՝ Հայաստանի կնճիռը հիմականից լուծուած համարեցէք. նա յաւիտենական Թուրան է, Թուրանի կամուրջը եւ միջնաբերդը:

Բայց կա՛յ արմենական ցեղը, որ այսօր իր բոլոր դարերի խռովքն է ապրում. յաւիտենական ա՛յն ոյժը, որ այսօր թէ վաղը պիտի վարարի մեր էութիւնը:

Արժեքների ուսմունք չէ դա, այլ՝ ինքնահզօրացման տենչ: Քաղաքական դեգերում չէ դա, այլ՝ ոգու կենտրոնացում: Խնդրանք չէ դա, այլ՝ հրաման: Նահատակութեան քարոզ չէ դա, այլ՝ կենսագործումի կամք: Ճակատագրին հնազանդելու պատգամ չէ դա, այլ՝ պայքարի կարօտ: Նահանջ չէ դա, այլ՝ յարձակում:

Հասունացել է Հայկ. Բարձրաւանդակի առեղծաճը եւ վերջին, օրհասական կոիւր անխուսափելի է:

Ո՞վ պիտի յաղթանակի: Նա՛, որ իբրեւ ժողովուրդ աւելի՛ ընդունակ է ինքնայաղթահարումի:

Յեղի կամքից յաղթահարուած ժողովուրդը - դա ո՛չ միայն ոգու անօթ է, այլեւ՝ կենդանի ուժակիր, ո՛չ միայն պատմագործ հանճար է, այլեւ՝ յաղթանակի սուր:

"Յեղ եւ Հայրենիք", 1936թ., թիվ 3

Վտանգի Գիծը

Թուրքերը տիրելով Փոքր-Ասիային, Հելլենապոնտոսից (Դարդանեյ) անցան Թրակիա, մտան Բալկաններ, խորացան մինչև Կենտրոնական Եւրոպայի դռները, առանց ձեռք տալու Վոսփորի շուրջը խցկւած բիզանդական "կայսրութեան": Նրանք նոյնիսկ խնամիական-բարեկամական կապեր հաստատեցին բիզանդական կայսրերի հետ: Գրեթէ մէկ դար (93 տարի) թուրքերն իրենց տիրապետութեան կենտրոնում հանդուրժեցին բիզանդական կայսրութեան այդ կղզեակը, մի օր էլ (1453 թ.) խորտակելու նրա պարիսպները եւ կայսրերի մայրաքաղաքում սուլթանների գահը հաստատելու:

Պատմութիւն

Եթէ մի բուշեմիկի հարցնենք, թէ ի՞նչ է կատարուում Խ. Հայաստանում, նա կը պատասխանի՝ չտեսնւած շինարարութիւն:

Իսկ եթէ լուրջ մի պատմագետի հարցնենք, թէ ի՞նչ է կատարուում Խ. Հայաստանի շուրջը, նա կը պատասխանի՝ այնտեղ քաշուում է դեղին այն պարիսպը, որ մի ժամանակ թուրքերը քաշեցին Բիզանդիոնի շուրջը:

Այն ժամանակւայ Բիզանդիոնի սահմաններն էին. արեւելքից՝ Թուրքիա, արեւմուտքից՝ Թուրքիա, հարաւից՝ Թուրքիա, հիւսիսից՝ գրեթէ Վոսպորի լայնութեամբ մի գծով՝ Սեւ ծով: Խ. Հայաստանի սահմաններն են. արեւելքից՝ կովկասեան Թուրքիա (Ազրբեյջան), արեւմուտքից՝ Թուրքիա, հարաւից՝ Թուրքիա եւ թուրք-թաթարական Ատրպատական, հիւսիսից՝ Լոռւայ ձորի լայնութեամբ մի գծով՝ Վրաստան:

Մինչդեռ թուրքերը դարանակալում էին, բիզանդացիք զբաղւած էին աստուածաբանական վեճերով, եւ օրհասական վայրկեանին Վոսփորից ո՛չ օգնութիւն ստացան, ո՛չ էլ փրկութեան ելք:

Այսօր նոյնանման օղակի մէջ ընկած հայերը վիճում են քաղաքական օրիենտացիաների եւ ընկերային խնդիրների մասին, կրքեր են հրահրում եւ դաւեր նիւթում, առանց մտածելու, որ Լոռւայ ձորի ճամբան կարող է մի օր փակւել:

Այս երեւոյթի բուն պատճառն այն է, որ մենք սիրտը թողած՝ զօռ ենք տալիս խելքին:

Բայց խելք, որի մէջ սիրտ չկայ, կենսաբանօրէն ի սպառ անպետք է: Դա մտքի այլասերում է եւ հոգեւոր վայրէջք:

Ամեն բանից աւելի մեզ պետք է ոգու նոր յղութիւն, ցնցում եւ խռովք:

Հայաստանի առեղծւա՛ծ, հայոց գոյութեան առեղծւա՛ծ - սրանք ցեղի կնճիռներն են եւ ո՛չ թէ այլասերւած մտքի:

Այլասերւած միտքը՝ դա անարիւն ճարպիկութիւնն է, փերեզակների զէնքը, ապահովութեան խաբկանքը:

Ցեղը՝ դա վտանգի կոռահումն է, կենսաբանական թափը, յաղթանակի կարօտը:

Յաղթանակ երազել - նշանակում է կանխագգալ վտանգը: Վտանգի գիծը՝ դա յաղթանակի կամուրջն է:

"Ցեղ եւ Հայրենիք", 1936թ., թիվ 1

Վտանգ Եւ Ինքնապաշտպանություն

Թնդանօթի միս, աննպատակ մահ - սա է վիճակուում անագատ ազգերին, եթե դրանք ընդունակ չեն, վտանգից առաջ, նպատակ դնել իրենց հաւաքական կեանքին:

Գաղութում՝ ամեն հայ անձնանպատակ է - հոգեախտաւոր, որ պատրանքներով լեցրած իր փչակը համարում է գոյութեան ճակատագիրը:

Մեռնում են նրանք, որոնք իրենց ինքնանպատակ են դարձնում, ասուածացնում. եւ նրանք, որոնք կտրում են նպատակից, Աստուծոց:

"Նպատակ" - "կայ այդ", կ'ասի ձեզ ամեն սովետս եւ ցոյց կը տայ մաշած արժէքների փտած մի տախտակ, որի վրայ իր "ես"ն է գրւած, իր "ես"ի մանր գործը կամ մանր միտքը:

Հանձարները սպանում են մանր գործերից, ժողովուրդները մեռնում են մանր առաքինություններից:

Ոգին է կեանքի խորքը, իսկ ոգու տարողութիւնը չափում է նպատակի մեծութեամբ, ինչպէս բարոյականը՝ նպատակի իմաստով:

Նպատակի մեծութիւն էլ իմաստ չի ունեցել եւ չունի անցել հայր: Նա չունի բարոյական խառնւածք, նրա համար չկայ արժէքների աստիճանաւորում:

Ո՞վ իր անձը, իր մէկ ու կէս հոգիանոց "կազմակերպութիւնը" կը ստորադասի ազգի ճակատագրին:

Ինչո՞ւ է գաղութը նպատակների շփոթարան, արժէքների եւ բարոյականների խառնարան: Որովհետեւ

հոգեւոր գաղութը, ամեն բանից առաջ, վտանգի մոռացումի ճիգ է: Ուր այս անկենսաբանական ճիգը

կայ, այնտեղ շղթայազերծում է հոգեւոր անիշխանականութիւնը: Դեռ հասկացողութիւն չկայ ա՛յն

մասին, որ վտանգը սարսափի ուրւական, երեւակայութեան բանդազուշանք եւ մտացածին

ահագանգում չէ, այլ ընկերային զգացումի առաջին ստեղծիչ ազդակը, կեանքի կենսա-բարոյական

դաստիարակը եւ պատմութեան մարգում այնքան անխուսափելի, որքան տեղատարափը՝ ամպումից,

երկրաշարժը՝ հրաբխային ժայթքումից յետոյ: Քանի դեռ այս հասկացողութիւնը չկայ - չկայ

կենսաբանօրէն նպատակայարմար ինքնապաշտպանութեան գործ:

Ի՞նչ է վտանգը - դա նաե՛ւ ոգու կռահում է: Ի՞նչ է յաղթահարումը - դա նաե՛ւ կռահող ոգու կանխումի ճիգի իմաստութիւն է:

Օրւայ հայ կեանքում կռահում չկայ - կայ միայն ենթադրութիւն. կանխումի մտահոգութիւն չկայ - կայ միայն պայմանների հաշուառում:

Ի՞նչն է անկարելին - պայքարը Հայրենիքի՞ համար: Ի՞նչն է կարելին - գաղութում՝ "հայը՝ հայ պահէ՞լ" "ը, "ներգա դը"ը:

Ժողովրդի համար հնարաւոր են այն բաները, որոնցում ճիգի իմաստութիւն, նւիրումի եւ արիութեան պահանջ չկայ:

Ազատել տկարութեան բանդազուշանքներից - ասել է ինքնապաշտպանութեան գործը հասկանալ ո՛չ թէ "պայքար այլասերումի դէմ", այլ "պայքար Հայրենիքի համար":

Դրանով միայն հայը՝ յաւիտենօրէն հայ կը մնայ:

"Տարօնի արծիւ", 1938թ., թիւ 2

Ցեղը Միայն Կարող է Փոխել Պատմութեան Ընթացքը

Մեր ոգու անհանգստութիւնը իր խորին պատճառներն ունի: Պատմութիւնը սովորութիւն չունի նոյնութեամբ կրկնել, բայց խորհրդաւոր մի բան կայ այն փաստի մէջ, որ թուրքերն էլ այսօր նոյն ճանապարհներով են հետապնդում մեզ: Նրանք էլ Փոքր-Ասիայից մտան Հայկ. Բարձրաւանդակը եւ հետեւելով Եփրատի եւ Արածանու ընթացքին՝ երկար ժամանակ կանգ առան (ու նոյնիսկ մտան ու դուրս քշեցին) Արաքսի հովիտների դրան, եւ այսօր մէկ ոտքով արդէն տեղաւորել են Արարատեան դաշտում:

Իսկ մենք բռնած խաղ-ուրարտացիների ճամբան՝ անընդհատ քշուում ենք դէպի հիւսիս:

Ո՞ւր ենք գնում. ո՞ւր է առաջնորդում մեզ պատմական իրերի ընթացքը: Այս հարցի սիրտը դեռեւս չկարողացանք լրջօրէն շօշափել:

Հայութեան այն մասը, որ "վտանգից" է խօսում, շարունակում է դեգերել իրենից դուրս:

Նախապաշարած պատմական տխուր յիշողութեամբ՝ նա իմաստութեան վերջին խօսքը համարում է աշխարհից հիասթափել, եւ ինքն իրեն՝ չհաւատալ - մենք ոչինչ կարող ենք անել:

Իսկ այն մասը, որ չի հասկանում ազգերի ճակատագրի խորհուրդը, որ ընդունակ չէ ըմբռնել, թէ կիսած Արարատեան դաշտը չի կարող Հայաստան լինել եւ մանաւանդ մնալ, որ

"մատերիալիստական դիալեկտիկայից" թոթովելով պատմութեան կնճիռներն ըստ այս ուսմունքի հասկանալու չափ բանականութիւն չունի, "վտանգ"ը համարում է ազգայնական ծիծաղելի բանդագուշանք եւ յոխորտում - խորհրդային Միութիւնը կարող է ամեն ինչ անել: Բայց ո՞վ սասաց, որ թուրքն էլ ընդունակ չէ շատ բան անել:

Խորհրդային Միութիւնը կարող է ամեն ինչ անել:

Թուրքը կարող է շատ բան անել:

Բայց աշխարհի ողջ բրտութիւնը, բռնակալների գազանութիւնը եւ դիւանագէտների ամենանորբ մաքիավելիականութիւնը չեն կարող մի բան անել - սրանք չեն կարող օրհասական վայրկեաններին ցեղերի ոգու շղթայագերծումը սանձել:

Իրերի տրամաբանութիւնը մեզ առաջնորդում է դէպի անկում: Բայց կայ նաեւ ոգու

տրամաբանութիւնը, որ ճմլում է իրերի սիրտը, որ փոխում է պատմութեան ընթացքը:

Երբ ժողովուրդն է յօրանջում - մենք ոչինչ կարող ենք անել:

Երբ ցեղն է բարբառում - մենք կարող ենք շատ բան անել:

Ցեղի կոչը՝ դա մի՛շտ էլ հայրենիքի համար մեռնելու կոչ է:

Հայրենիքը՝ դա մի՛շտ էլ անմահ է, երբ նրա դատի համար մեռնելու պատրաստակամ սերունդներ կան:

Ցեղի ոգին - եկել է ժամը, երբ նա պէտք է շղթայագերծուի:

Մեզ հարկաւոր չեն կրաւորականութեան քարոզներ - կրաւորականութիւնը մի՛շտ էլ հոգեւոր

գերեզմանափորութիւն է: Մեզ հարկաւոր չեն քաղաքագիտական մանուածապատ դեգերումներ - հայը քաղաքականութեան մէջ մի՛շտ էլ յիմար է: Զուր չէ, որ Տակիտոսն ու Ֆոն Լուչանը այսպէս են բնորոշել մեզ:

Մենք պէտք է օգուենք մեր բուն կարողականութիւնից - հայը իր պատմական կեանքի բոլոր թռիչքներն արել է իր ոգու ցեղային տարերքի ոյժով:

Ցեղը՝ դա ե՛ւ արիւն է ե՛ւ ոգի: Դա ե՛ւ կամք է ե՛ւ բանականութիւն: Դա ե՛ւ առաջնորդ է ե՛ւ ռազմիկ: Դա ե՛ւ խորհուրդ է ե՛ւ ստեղծագործութիւն: Դա ե՛ւ տառապանք է ե՛ւ յաղթանակ:

Ցեղը միայն կարող է փոխել պատմութեան ընթացքը:

"Ցեղ եւ Հայրենիք", 1936 թ., թիվ 1

Հայկական Ոգու Ուժականությունը

*Եղեգնի փողից՝ ծուխ էր բարձրանում,
Եղեգնի փողից՝ բոց էր բարձրանում,
Եւ բոցերի մէջ մի պատանի վազում...*

Այսպէս եղաւ հայ կամքի խորհրդանշան, հայոց պատերազմական աստուած Վահագնի ծննդոցը: Իր գոյստացման բնոյթով, նա յիշեցնում է հայոց աշխարհի երկրաբանական լինելիությունը: Վահագնածնութեան երգը մի խտացում է հայոց տիեզերածնական (կոսմոգոնիական) ըմբռնումի: Նա հրահռոսների եւ երկրաշարժների մի աշխարհի ժողովրդի դիցաբանախառն բնափիլիսոփայությունն է: Մտայղացման առիթը, պատմական ժամանակներում լճային մի խառնարանում տեղի ունեցած հրահոսային ժայթքման ահարկու մի տեսարանը տւած պիտի լինի: Հոգեբանական տեսակետից, սակայն, չափազանց հետաքրքրական է, որ հայն իր կենսաբանական կամքը պատկերում է ըստ իր հայրենիքի բնածնական ներբնակ գորոյթի, ըստ վերջինիս ժայթքողական արտայայտութեան: Սա լինելիական հոգեբանությունն ունեցող մի էակի յղացումն է: Ուժական մի աստուծոյ ըմբռնումը կարող է միայն ուժական կամզգացութեամբ պայմանաւորել: Աշխարհի երեւոյթները բաժանեցինք կայական եւ ուժական ստորոգածների: Նաեւ ցեղերի հոգեբանությունը, նրանց պատկերումը յաւիտենականութեան մասին, նրանց գործնական եւ վերացական իդէալները կրում են կայական կամ ուժական նկարագիր: Ցեղերից ոմանք ունեն լինելիական զգացում, ոմանք՝ յառողական: Առաջինները նորատենչ են, վերջինները՝ արանդապաշտ: Նրանք իրանց գոյութեան իմաստը կապում են ապագային, սրանք՝ անցեալին կամ ներկային: Նրանց յաւիտենականութեան իդէալը տեսական շարժումն է, սրանցը՝ յարակայությունը: Նրանց երջանկությունն ասում է "եղիցի", սրանցը՝ "կա՛յ": Նրանք կեանքը զգում են կենսաբանօրէն, սրանք ապրում են մեքենայօրէն: Նրանք պաշտում են կենագործ ոյժը, սրանք՝ վերացական իմացությունը են. են.:

Նիցշէն փառաբանելով գերմանների լինելիական հոգեբանությունը՝ նրանց էութեան մէջ տեսնում է զրադաշտական կենսափինդ ոյժը, լինելիական հաճոյքը (werdelust) եւ այդ իսկ պատճառով, նրանց բարձր դասում ձեւապաշտ, մեքենայագաց, հոգով քարացած եւ կայապաշտ ռոմաններից (այսպէս կոչւած "լատինական" ցեղեր): Ուրիշ շատերի հետ՝ Բերտրամը նոյն Նիցշէին համարում է գերմանական լինելիական նոր կրօնադիցաբանութեան մեծ առաքեալը, գերմանական ոգու ուժականութեան մարմնացումը, իսկ Լուտերի շարժումը՝ գերմանական լինելիական ուժականութեան յաղթական ծառայումն՝ ընդդէմ ռոմանական կայապաշտական-դաւանամոլական (դոգմատիկ) հոգեբանութեան: Գերմանական ոգու ուժականությունը ցայտունօրէն աչքի է զարկում նաեւ գերմաներէն յաղթ եւ ռազմաշունչ լեզվի մէջ - մի լեզու, որ աճեցողական ներբնակ գորոյթ ունի, որ անընդհատ նորաստեղծում է, մինչ ֆրանսերէնն օրինակ, կնքւած ու կաղապարւած է "քարացած" ձեւերի մէջ:

Ահեղ է նաեւ մեր հայ լեզվի ուժական թափը: Ինչպէս մեր շատ հոգեգծերը, այդպէս էլ մեր լեզվի առանձնայատկությունները փիլիսոփայօրէն-հոգեբանօրէն տակաւին չեն վերծանւած: Բայց առաջին իսկ ակնարկից՝ նրանք գալիս են վկայելու, որ հայ ոգու անդունդը բազմախորհուրդ մի ուժաստան է: Վահագնածնութեան երգի փշրանքը հայ քաջքային (դեմոնական) ոգու հուժկու արձանացման մի վկայագիրն է, հաւանաբար տիեզերածնական դիցագներգութեան վիթխարի մի կոթողի կտորը: Նարեկացին՝ հայոց ամենամեծ մտածող-բանաստեղծը, որի ոճն արդէն ահռելի ուժականութեամբ օժտուած վարար մի հեղեղ է, իր "առողեկան յաւիտենական" ի գաղափարով տուրք է տալիս իր ցեղի ուժապաշտ ոգուն: Դրանով նա ընդունում է, որ այս աշխարհում ոչ թէ յարակայութեան, այլ յարատեւ շարժման, անցումի սկզբունքն է յաւիտենական:

Նարեկացուց մի հազարամեակ յետոյ, "Չախորդ Օրեր" -ի հեղինակ Զիւանին՝ հայ ժողովրդի մտածող-աշուղը, կեանքի լաւատեսութեան հիմքը տեսնում է հէ՛նց նրանում, որ այս աշխարհում ոչինչ է կայուն, որ "փոփոխակի անցքեր շարունակ՝ կուգան ու կ'երթան": Ուժապաշտ մարդ-էակի բարոյական երջանկութեան ըմբռնում է սա, ընդդէմ կայապաշտական կենսահայեցողութեան բարոյականի քարոզիչներին, որոնք կեանքի յոռետեսութեան հիմքը տեսնում են անցաւորութեան մէջ, որոնք աղաղակում են "կա՛նգ առ, ակնթա՛րթ", որոնք սոսկալով մահից՝ կառչում են անփոփոխ, անանց եւ տենչագուրկ "հանդերձեալ" ի բանդագուշանքին:

"Մասմայ Օտեր" արանդալեպը, որի հերոսներն առիծ են պատառում, սրի մի հարւածով 40 գումէշի կաշի, 40 ջրաղացի քար եւ նրանց տակ եղած հսկայամարմին Մարամելիքն են կտրում, ճկոյթի մի հարւածով ապառաժ քարից կրակ են հանում եւ այլն եւ այլն - այդ ուժական արանդալեպը տալիս է

յարատելի շարժման (perpetuum mobile) պատկերը: Հերոսի (Մասունցի Դաւիթ) գայրոյթից քարերը թռչում են այնպիսի ուժգնութեամբ, որ նրանք "մինչև էսօր գնում են, հա՛ գնում": Նրանք "գնում են" բոլորի, հազարամեակներ, միլիարդամեակներ յետոյ եկող սերունդների համար: Այդ քարերը պոկուել ու նետուել են "պատմական" մի վայրկեանում, բայց նրանց չուն այլևս "յափտենական" է, որովհետև, քանի այս աշխարհը կայ՝ "էսօր" ը վերջ չունի: Անվերջանալի եւ անվախճան շարժականութիւն- ահա՛, սասունցի ուժապաշտ հայ լեռնականների ըմբռնումը յափտենականութեան մասին:

Այսպէս՝ ահարկու է հայ էութեան ուժական գիծը: Ապագայապաշտ է հայը. նրա կեանքի ամենաազդու մղօնը լինելիական տենչանք է, գալոց յափտենականի կարօտը: Իր խռովքոտ Հայրենիքի հրահոսային տարերքի պէս՝ գալիքի խորհուրդն է եռում նրա ոգում: Ուժականատիպ մարդ-էակի երկունք է սա - լինելիական հաճոյքի կորովը, որ կենսաբանօրէն առողջ ժողովուրդը օժտել է սերնդագործական բարձր կարողութեամբ, որ պատմութեան պարտադրած վտանգների կամրջին՝ արիւնլայ հային մղում է խորհրդածել. "Վերջը լաւ կլինի" ... Ե՛րբ, ո՞ւր է այդ վերջը. դա էլ պատմականօրէն թանձրացեալ ժամկէտ չէ, այլ յափտենօրէն լինելիական, մտանորոգ մի յոյս: Հայը կարող է ե՛ւ կրաւորական գոհ լինել, բայց նա մի՛շտ էլ մեռնում է հաւատով: Այս հաւատը նրան ներշնչում է ցեղային անմահութեան զգացում - զգացում, որ պայմանաւորում է կենսաբանական զօրութենականութեան արտասովոր թափով:

Լինելիական հայը - դա յափտենատենչ մարդն է, յափտենական հայը:

Դանութեան մի նաւում, 1925 թւականի ամրան, կարդացի տարագիր մի հայու թողած հետեւեալ արձանագրութիւնը. "Աշխարհում ամե՛ն բան կմեռնի, բա՛յց հայը՝ չի մեռնի" ...

"Տարօնի Արծիւ", 1938 թ., թիվ 3-4

Հայոց Գրաւոր Ստեղծագործութեան Էութեան Մասին

*Ազգային անձնաւորութեան արձանացումը
Հայ գրականութեան մէջ*

Ապրումով խորհրդապաշտ, մտածումով բանապաշտ մի էակ է հայը:

Հոգեբանական այս գծերի փոխադարձ ազդեցութեամբ՝ հայու ցայտուն տիպը հանդիսանում է ո՛չ միայն մոլեռանդ գաղափարապաշտ, այլև՝ իր որդեգրած գաղափարների բանական ողբերգու:

Այսօրինակ մարդու էութիւնը լեցնում է՝ հոգեւոր տառապանքը:

Այդպիսին՝ տառապապաշտ է, որով՝ կրաւորական հերոսացումի տիպար:

Ներգործական բնոյթի ամե՛ն ոգորում կամ արձանացում ծագում է նրա ոգու ովկիսանի տառապագին խռովքից:

Այստեղ՝ ստեղծագործութեան արմատական ազդակը տանջանքն է - հոգեւոր ցար:

Տակաւին հեթանոս հայը տիեզերքն ապրում էր իբր ցաւի մի հանգոյց:

Տիեզերական երկունքից է ծնւում հայոց պատերազմական աստածը-Վահագնը:

Հասկանալի է, որ տիեզերքի եւ սեփական մարտական կորովի մասին նման պատկերում ունեցող մի ժողովրդի ոգում, քրիստոնէութեան գաղափարականը պիտի գտնէր պարարտ մի դաշտ:

Անշո՛ւշտ, հայոց քրիստոնէացումը պայմանաւորում էր, նաեւ, պատմականօրէն հասունացած գործնական մի պահանջով:

Նրանով՝ հայը ձգտում էր քաղաքականապէս ինքնուրոյն դառնալու բաղձանքին՝ հրատապ մի խնդիր, որի լուծման համար անհրաժեշտ էր Հայաստանի եւ հարեւան աշխարհակալ ոյժերի միջեւ - Հռոմ եւ Պարսկաստան - կրօնա - մշակութային արժեքների եւ հոգե-բարոյական ըմբռնումների մի անջրպետ ստեղծել:

Մակայն, Արեւմուտքի վերահաս քրիստոնէացմամբ, Հայաստանը հոգեպէս խրամելու այս խիզախ քայլի հետեւանքները, դարձան խնդրական:

Տրդատն ու Լուսաւորիչը, տեսականօրէն, խնդրին մօտեցան՝ հմտութեամբ, գործնականում, սակայն, մատնեցին՝ ճակատագրական մի սխալանքի:

Նրանք, ըստ արժանաւոյն, ըմբռնել էին իրենց ժողովրդի հոգեբանութեան շեշտած մէկ գիծը - հոգեկան կենտրոնացման բարձր ընդունակութիւն, սակայն անտեսել էին քրիստոնէական ուսմունքի յատկանշական մէկ տրամադրութիւնը - աշխարհաքաղաքացիութիւն (կոսմոպոլիտիզմ):

Իբրեւ աշխարհային ցաւի փիլիսոփայութիւն՝ քրիստոնէական վարդապետութիւնը պատշաճում էր հայկական տառապապաշտ ոգուն, որով՝ նոր կրօնը մեր ցեղի հոգեկան կենտրոնացման ընդունակութեան շնորհիւ, կարճ ժամանակում, կարող էր դառնալ ժողովրդական հոգեբանութիւն: Այդպէս էլ եղաւ:

Իբրեւ աշխարհաքաղաքացիական ուսմունք, սակայն, քրիստոնէութիւնը չէր համապատասխանում հայու քաղաքական երազանքներին եւ խորթ էր հայ ժողովրդի անջատական հոգեբանութեան:

Այս հակասութեան հետեւանքով քրիստոնէութիւնը, հենց սկզբից, Հայաստանի պատմութիւնը դրեց առեղծաձային մի շրջանակում եւ ծնունդ տուց զանազան երանգներով եւ փոփոխակներով արտայայտող կամ կերպաւորող, բայց ամբողջ անցեալում մեր կեանքի ընթացքը դրոշմող ողբերգութեանց մի շղթայակցութեան. սկզբում՝ պայքար ազգի քաղաքական եւ հոգեւորական հաստատութեանց միջեւ, ապա՝ պայքար ազգայնացւած միաբնութենական եւ արեւմտեան ընդհանրական երկրնութենական դաւանական ըմբռնելակերպերի միջեւ, միւս կողմից՝ պայքար հայ-քրիստոնէական միարմատեան (մոնիստական) գաղափարապաշտութեան եւ պարսիկ-գրադաշտական երկարմատեան (դուալիստական) ներգործապաշտութեան միջեւ, ավելի՛ ուշ՝ պայքար քրիստոնէական բանապաշտութեան (ռացիոնալիզմ) եւ իսլամական զգայապաշտութեան (սենսուալիզմ) միջեւ, վերջապէս, մեր օրերում, պայքար ազգայնական-դաշնակցական գաղափարապաշտութեան եւ հակակամ ապագայնական-մեծամասնական նիւթապաշտութեան միջեւ:

Այս բոլոր ոգորումները մէկ յայտարարի բերելով, յստակօրէն պիտի տեսնենք, որ հայոց ողբերգութիւնը պայմանաւորում է ազգայնականի եւ աշխարհաքաղաքացիականի աններդաշնակութեամբ եւ հակամարտութեամբ՝ նախ՝ հայ ոգում եւ ապա՝ հենց դրա հետեւանքով՝ պատմութեան մարզում:

Նախաքրիստոնէական շրջանում էլ կար այս հակամարտութիւնը - նա արտայայտում էր իբր իրանական եւ հելլենական մշակոյթների բաղխում - բայց ինչ քրիստոնէութիւնը սաղմնաւորեց Հայաստանում՝ մինչեւ այսօր էլ, անյաղթահարելի անէծքի պէս ճմլում է մեր սիրտը:

Սկզբում, քրիստոնեական յորձանքը Հայաստանում առաջ բերեց ոգիների, արժեքների, ըմբռնումների, էությունների մի շփոթ:

Ամբողջ Դ. դարը հոգեւոր տարանջատման, ներքին պայքարի մի շրջան է: Ժամանակի հայը օրօրում է ազգայնականությունն եւ աշխարհաքաղաքացիականությունն միջեւ:

Եւ դրա հետեւանքը լինում է այն, որ մի կողմից Հայաստանի դռները բացում են ասորա - յունական մշակույթի որոշ արդիւնքների առջեւ - աշխարհաքաղաքացիության յաղթանակ - միւս կողմից՝ նւաստանում է երկրի քաղաքական դրօշը-ազգայնականության պարտություն:

Որքան էլ պարտաւած, սակայն եւ այնպէս, ազգայնականութիւնը չի զինաթափում, իսպառ, եւ յետ-Նիկիական շրջանում, հայութիւնը կանգնում է բարդ մի կնճիռի առաջ. ինչպէս անձնաւորել. վերածել սուսկական մտօք քրիստոնեայ մի էակի, թե՛ նոր վարդապետութիւնը կաղապարել ըստ ցեղային նկարագրի, ստորադասաբար ներծուլել նրան:

Դ. դարու վերջերում - աւա՛ղ, արդէն ուշացած-ընդունարում է հայկական էությունն ամենացայտուն մեկ գիծը - իւրացած գաղափարները ցեղայնացնելու կամ ցեղօրէն դրոշմելու գիծը: Մեծն Ներսէսը քրիստոնեական աշխարհաքաղաքացիութիւնը փոխարինում է ներցեղային բարոյականով, Աւետարանի կարեկցանքի ուսմունքը, գործնականում, կապում է իր ժողովրդի առողջապահութեան խնդրին եւ հարթում՝ քրիստոնէութիւնն ազգայնացնելու ուղին:

Ե. դարը գալիս է հաստատագրելու, որ հայկական էութիւնը գաղափարները ներծուլման ենթարկող մի զօրոյթ է եւ ո՛չ թէ օտարամուտ գաղափարների ազդեցութեամբ՝ տարրալուծող մի սկարություն:

Եթէ Գ. դարու վերջերին հայերը իրենց ազգայնականութիւնը փրկելու յոյսով զինակցեցին քրիստոնէութեան - ապա, Ե. դարում, քրիստոնէութիւնը ինքզինքը փրկելու համար՝ ստիպեց զինակցել հայ ազգայնականութեան:

Ե. դարու հայ կեանքի խորհուրդն ու իմաստը հենց այն յաղթանակի մեջ է, որ տանում է ազգայնացած քրիստոնէութիւնը՝ քրիստոնեական աշխարհաքաղաքացիութեան դէմ - մի երեւոյթ, որ արդիւնք է հայ ազգի ցեղային հուժկու խառնածքի, ցեղային ոգու ընդդիմադիր կորովի:

Բնորոշ է, որ մեզ ծանօթ հայկական գրականութիւնը մի գուգերեւոյթ է ցեղային ոգու ինքնարձանացման փորձի:

Է՛լ աւելի յատկանշական է, որ հայոց գրերի հեղինակը՝ Մեսրոպ, հայկական ռազմական կորովը խորհրդանշող Մամիկոնեանների հայրենիք, նւիրական Տարօնի մէկ որդին է եւ հայկական բանակի՝ մեկ սպան:

Իբր մշակութային գործիչ, Մեսրոպը պատմական խոշոր դէմք է, բայց նա աւելի՛ խորհրդաւոր է իբր հոգեբանական տիպ, իբր հայ ցեղի ներքին ուժականութիւնը մարմնացնող տիպար:

Եւ նրա մեծութիւնը հե՛նց այս վերջին հանգամանքի մեջ է, մինչ իբր պատմական անձնաւորութիւն նա շա՛տ ուշ յայտնուեց մեր կեանքի հորիզոնում:

Այլ, բոլորովին այլ, կը լինէր մեր ճակատագիրը, եթէ նա մէկ դար առաջ ծնւած լինէր:

Մեսրոպի գործի յաղթանակից յետոյ, յունա-ասորական ազդեցութեան վտարումը Հայաստանից եւ յետ-Քաղկեդոնեան շրջանի դաւանական ոգորումները տրամաբանօրէն պիտի դառնային՝ անխուսափելի:

Քրիստոնէութիւնը ձուլւեց հայ ազգային ոգուն եւ հոգեբանական իւրայատուկ մի համադրումով՝ հայը հանդիսացաւ քրիստոնեայ մարդու մէկ տիպար՝ "հայ-քրիստոնեայ":

Այս համադրութիւնը - "հայ քրիստոնեական" - դարեր շարունակ դառնում է հայ գրականութեան նիւթը:

Դրա շնորհիւ՝ հայոց գրաբարեան շրջանի ամբողջ մատենագրութեան մէջ տիրական է ազգայնօրէն երանգաւորած դաւանական գրականութիւնը եւ դավանօրէն երանգաւորած ազգային պատմագրութիւնը:

Երկու զլխաւոր այս սեռերին զուգահեռ, բայց նրանց սուտերի ներքոյ, զարգանում են մի կրօնա-բանաստեղծական եւ մի փիլիսոփայական-գիտական գրականութիւն:

Ստեղծագործական այս բոլոր ստորոգածներն իրենց բոլոր ուղղութիւններով, ընդհանուր առմամբ, համակուած են յատկանշական մէկ միտումով՝ հաշտեցում կամ համադրում տրամապաշտութեան (լոգիզմ) եւ խորհրդապաշտութեան (միստիցիզմ): Որքան էլ հայոց մեծագոյն հանճարների մոտ խորհրդապաշտութեան կապանքների մէջ մնալու՝ բռնաբօսիկ մի ճիգ է նկատուում, այնուամենայնիւ, հայ ստեղծագործութեան բնական շեշտը պահում է իր համադրական գիծը:

Համադրական այս բնաճիգն օտար քննադատներին մտածել է տալիս, թե հայ ստեղծագործության էությունը կայանում է Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մշակութա-քաղաքակրթական ոգորումները համադրելու փորձի մէջ:

Մեզ թուում է, որ այս եզրակացութիւնն արդիւնք է սխալ դիտողութեան. յամենայն դէպս հայ մտածողները (ո՛չ իսկ բանաստեղծները) ո՛չ նման գիտակցւած ճիգ են ցուցահանում, ո՛չ էլ գրական որեւէ մարզում, Արեւելքն Արեւմուտքին կարկատելու փորձով զբաղում:

Մեր խորին համոզումով, հայ ստեղծագործութեան մեջ արտայայտութիւն ստացած համադրական ձգտումը հետեւանք է ո՛չ թէ Արեւելքն Արեւմուտքին զօղելու առարկայական, արտա - "ես" - եան պահանջի, այլ՝ մարդու ենթակայական, ներ - "ես" - ային ոգորումների:

Արդեն պատմութեան վիճակած դառն ճակատագիրը հայ ստեղծագործին պիտի ստիպէր մարդկային ոգու տարանջատման ողբերգութիւնն աւելի՛ խոր կերպով ապրելու, որով նաեւ, մարդու ապրում-մտածումի բեւեռները ներդաշնակելու բաղձանքին աւելի՛ բուռն կարօտով ձգտելու:

Պատահականութիւն չէ, որ բոլոր ժամանակների հայ մեծագոյն հանճարը - Գրիգոր Նարեկացի - հենց այս խնդիրը դարձրեց իր երկասիրութեան նյութը:

Նարեկացին, սակայն, այս կնճիռն ապրեց իբր սեփական ոգու ողբերգութիւն:

Հետեւա՛նքը:

Ահաւոր կերպով տքնեց նա եւ տառապեց. մտածող-բանաստեղծի հզօր երեւակայութիւնը սարսափներ վիժեց. ճի՛շտ է, մեծ երկ ստեղծեց, բայց դուրս չեկաւ "երկու հոգիների պայքարի" ջրապտույտից:

Զգայական ու բանական աշխարհները, Բնականն ու Գերբնականը, մինչեւ վերջ էլ նրա համար մնացին հակադիր մարզեր, եւ Բացարձակին ապաւինելու, նրան ձուլելու յոյսը՝ միխթարութեան մի կիսամիջոց միայն, նոյնիսկ՝ մի պատրանք: Նարեկացու ողբերգութեան մեջ խորհրդապաշտական տարրի կիրարկումն արդիւնքն է ա՛յն զգացումի, թէ բանապաշտութիւնն անգոր է մարդու էութեան հանգոյցը լուծելու:

Յուսահատելով մտածումից՝ նա դիմում է իր "երկրորդ", զգացական "ես"ին եւ ճգնում խորհրդապաշտութեան միջոցով շարժման մեջ պահել տրամապաշտութեան ուժաթափ թելերը:

Այդ փորձի հետեւանքով բանապաշտ փիլիսոփայի երկասիրութիւնն երանգաւորեց խորհրդապաշտ բանաստեղծի գունեղ յոյզերով:

Արտաքին ներկը, սակայն, չապահովեց ներքին համադրումը, առեղծւածը մնաց անլուծելի եւ հեղինակի "ես"ը՝ ողբերգօրէն պատակտւած:

Աւելի՛ն:

Մեզ թուում է, որ Նարեկացու ողբերգութիւնը բարդացաւ հէ՛նց տրամապաշտութեան ու խորհրդապաշտութեան զօղման այս փորձի շնորհիւ:

Համադրական ճի՛գ... Բայց աշխարհի բեւեռների ներհակութիւնը, կեանքի անկամրջելի պառակտումը քչեր, շա՛տ քչեր ապրեցին կամ ապրում են դառնագին այնպիսի յոռետեսութեամբ, ինչպէս՝ մեր փիլիսոփայ-բանաստեղծը:

Մինչեւ այսօր Նարեկացուն հաւասարածին մի հանճար չունեցանք, որով՝ հայ գրաւոր ստեղծագործութեան մեջ, տրամապաշտութեան եւ խորհրդապաշտութեան ներդաշնակման խնդիրը՝ մնաց մի հանելուկ:

Ահա՛, ներհոգեւոր համադրման այսորակ ոգորումներն են, որ օտար դիտողներին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթների ներդաշնակման փորձերի խաբկանք են տալիս:

Ասեց, որ հայ ստեղծագործողները նման փորձ չեն արել եւ չէին կարող անել հետեւյալ պատճառներով.

ա) Հայկական Բարձրաւանդակը բնական իւրահատուկ մի մարզ է: Շրջակայ երկրներից այնտեղ թափանցող բնագծերն ենթարկւելով երկրի ներծուկական քմահաճոյքին, չեն կարողանում աղօտել Բարձրաւանդակի խստօրէն անջատական նկարագիրը:

Այս համեմատութեամբ Հայաստան հասնող հոգեւոր տեսակի հոսանքներն էլ կրում են ո՛չ թէ կաղապարեալ արժէքների, այլ՝ ձուլելի տարրերի բնոյթ:

Ինչպէս որ շրջակայ երկրների բնագծերն ենթարկւում են Հայաստանի բնութեան քմահաճոյքին - այդպէս էլ օտարամուտ հոգեւոր տարրերը հայ հոգու արւեստագործ կորովին: Դրանք չէ՛ն կերպադրում, այլ՝ կերպափոխում են, չէ՛ն դառնում ստեղծագործական հիւսւածքի թելեր, այլ՝ օգտագործում են իբր հում նիւթ, ցեղային արւեստի ինքնարձանացման համար:

Այսորակ առաջընթացն արդէն, ո՛չ է՛ համադրական (սինտետիկ), ներծուկական (ասիմիլատի):

բ) Բարձրաանդակի արիա-արմենական ժողովուրդը շրջապատւած լինելով թշնամի ցեղերով, ստիպւած էր ընդդիմադիր ոգի սնուցանել դէպի օտարները, որով նաեւ՝ դէպի նրանց մշակութային բովանդակութիւններն ու արժէքները:

Ճի'շդ է, քաղաքակրթութիւնը փոխանցում է նաեւ թշնամութեամբ եւ նրա առաջատար միջոցներից մէկը հե'նց միջցեղային պատերազմներն ու բախումներն են, բայց այստեղ խօսքը քաղաքակրթութեանց փոխանցման ձեւերի մասին չէ, այլ՝ արժէքների որդեգրման:

Կարելի է թշնամուց շա'տ բան սովորել, բայց ընդդիմամարտի կողմից նրա մշակութային արժէքները, միշտ էլ ժխտում են:

Արժէքների պայքարը տարբեր հոգեբանական տիպերի ճշմարտութեանց պայքար է, իսկ ո'չ մէկ դէպքում մարտնչողն այնքա'ն ժխտական չէ դէպի թշնամին, որքան տոյնորակ պայքարում:

Արեւելյան մշակոյթ ասելով հասկացում է իրանական քաղաքակրթութիւնը, մոնգոլ-թաթարական կիսա-քաղաքակրթութիւնը եւ իսլամական կրօնեւանգ մշակոյթը, իսկ պատմութիւնը վկայում է, որ գրական կէտանք ունենալուց յետոյ, հայերն այս բոլորի հանդէպ գարշանքից բացի այլ զգացում չեն ունեցել:

Այս իրողութեան պատճառն ա'յն է, որ հայերը ցեղաբանօրէն մոնգոլներին բոլորովին խորթ են, արաբների հետ ոչ մէկ կապ չունեն, իսկ պարսիկներին կապում են միայն հեռուոր, գրեթէ, աղօսուած մի գծով:

Յեղաբանական տարբերութիւնները պատճառում են հոգեբանական խորթութիւն, իսկ վերջինս՝ արժէքմբնումների հակամարտութիւն:

Միւս կողմից, հայերը ցեղային բազմաթիւ գծերով կապուած են փոքր-ասիական հին ժողովուրդներին եւ յոյներին, ինչպէս նաեւ մէկ գծով՝ հրէական որոշ ցեղերին, եւ կապուած են արեւմտեան ազգերին, յատկապէս այսպէս կոչուած ալպեան ցեղին:

Քրիստոնէութիւնն արդիւնք էր հելլէնա-հրէական հոգեմշակութային ոգորումների - այս ժողովուրդների մշակոյթների փոխադարձ ազդեցութեան, որով՝ նրա որդեգրումն հայերի կողմից՝ հոգեբանօրէն, ըստ ամենայնի, հասկանալի է:

Է'լ աւելի հասկանալի է հայոց ողբերգական սերը դէպի արեւմտեան էութիւնը:

Արեւմտեան էութիւնը հայը պատկերում է իբր պայծառ եւ հարազատ մի գիծ, արեւելեանը՝ մուօ եւ խորթ, նա համարում է մաքրութիւն, սա՝ ապականութիւն, նա՝ դրախտ, սա՝ դժոխք:

Արժէքաւորման այս խոտորնակ չափանիշը հոգեբանօրէն անկարելի պիտի դարձնէր արեւմտեան եւ արեւելեան էութեանց համադրման որեւէ ճիգ:

Էապէս, Արեւելքն ու Արեւմուտքը հայն ապրում ու զգում է իբր հակադրութիւններ:

գ) Կարելոր մի ազդակ է նաեւ հայոց անհատապաշտական հոգեբանութիւնը: Մրանով է պայմանաւորուած հայոց ազգային անձնաւորման կերպը ստեղծագործութեան մարզում:

Անհատապաշտը հոգեբանօրէն ձգտում է տարբերական տեսակի ինքնարձանացման: Նա չի հանդուրժում որեւէ իրաւախոհութիւն: Անզամ համամարդկային գաղափարներ որդեգրելիս, նա չի մոռանում ինքնաձիւն մի ներկ տալ նրանց՝ իր էութիւնը շրջապատին խստօրէն հակադրելու մտահոգութեամբ: Քրիստոնէութիւնը լուսաւորչական դաւանութեան, ընկերվարութիւնը շ.Յ.

Դաշնակցութեան միջոցով ազգայնացնելու հայկական ճիգը հետեւանք է ինքնահակադրման այս հոգեբանութեան:

Տարբերելու այս հակման շնորհիւ, ինչպէս յայտնի է, հայոց ազգայնացուած քրիստոնէութիւնն ստացաւ ցեղի կրօնական անձնաւորման բնոյթ եւ իբր այդպիսին ո'չ արեւմտեան եկեղեցիների դաւանութեանց որեւէ զիջում արեց, ո'չ Արեւելքի հակաքրիստոնէական յորձանքներին տեղի տւեց, ո'չ էլ գրադաշտականութիւնը կամ իսլամը քրիստոնէութեան հետ հաշտեցնելու փորձութեան դիմեց:

Այդպէս, նաեւ հայոց գրաւոր ստեղծագործութիւնն ո'չ զուտ արեւմտեան հունով ընթացաւ, ո'չ արեւելեան կաղապար ստացաւ, ո'չ էլ արեւելեան եւ արեւմտեան ներհակ ոգորումների արդիւնքներն ի մի ձուլելու տենչանքն ունեցաւ:

Հայկական խորհրդապաշտութիւնը գերծ մնաց արեւելեան վայրագ գունագեղութիւնից, իսկ բանապաշտութիւնը՝ արեւմտեան յաճախ անգոյն սառնութիւնից:

Այս տարբերութիւնն ոմանց կարող է միջին մի ճանապարհ, եզրերը հաշտեցնող մի եղանակ թւալ, սակայն, նա մնում է տարբերութիւն, իսկ տարբերութիւններն ո'չ համադրական կառոյց են ընձեռում, ո'չ էլ՝ փորձ:

դ) Այս բանաձեւումներն աւելի լրացում են, քան ժխտում հայ ճարտարապետական արւեստի էութեան հմտօրէն ծանօթ Ստրցիգովսկու ա'յն պնդումով, թէ "հայոց անձնաւորութեան" արձանացումը "յատկապէս ճարտարապետութեան մեջ է երեւան գալիս": (Strzygowski, Die Baukunst der und Europa, հատոր Բ, էջ 582):

Եթե Ստրցիգովսկին հայ գրաւոր ստեղծագործութեան մէջ հայկական անձնաւորութեան դիմորոշումը չի նկատում, ապա՝ այդ պիտի բացատրել, թերեւս, այն իրողութեամբ, որ մեր գրական արդիւնքների մէջ քանակապէս ահագին տեղ են գրաւում կրօնական բանաստեղծութիւնն ու աստուածաբանական երկասիրութիւնները: Իրականում, այդ "անձնաւորութեան" մենք հանդիպում ենք հայ ստեղծագործութեան բոլոր բնագաւառներում: Անգամ՝ կրօնական բանաստեղծութեան մարզում, վրիպաբար միայն, կարելի է չնկատել նրա պայծառ դէմքը:

Ի՛նչ վերաբերում է աստուածաբանութեան, հարկ է հաստատագրել, որ գրական մի սեռ է, որում, ընդհանրապէս, աղօտում են ազգային անձնաւորութեան առանձնայատկութիւնները:

Եւ սակայն, անգամ այս մարզում, հայ աստուածաբաններն աւելի՛ մեծ չափով ու խնամքով ծառայում են իրենց ցեղային անձնաւորութեան արձանացման գործին, քան քրիստոնէական միւս դաւանութեանց տեսաբանները:

Աւելի՛ն:

Հայ աստուածաբանութիւնն անողոք պայքար մղելով գրադաշտական եւ իսլամական կրօնների. ինչպէս նաեւ արեւմտեան դաւանութեանց դէմ, հանդիսանում է հայ ազգային էութեան պահպանման ամենանշանակալից ազդակներից մէկը:

Է՛լ աւելին:

Արտայայտչական իր կերպերով, հայ աստուածաբանութիւնը թողնում է ա՛յն անայլայլ տպաւորութիւնը, որ նա մեր ցեղային ուժականութեամբ (դինամիկա) պայմանաւորաձ ազգային ընդվզական ոգու ամենահոռի մի արձանացումն է:

Վիճական եւ ընդդիմամարտ իր նկարագրով, հայ աստուածաբանութիւնն էլ, իր հերթին, մեզ ներկայանում է ո՛չ թէ իբր համադրման գործ, այլ՝ իբր հակադրական ույժ:

* * *

Ամփոփելով այս հատուածում արծաձուձ մտքերը, պիտի եզրակացնել.

ա) Հայկական Բարձրաւանդակը, դրսից թափանցող բնագծերը ներձուլելով, շրջակայ երկիրների նկատմամբ՝ կառկառում է իբր ինքնատիպ, հակադրական եւ անջատական մի բնամարզ:

բ) Շնորհիւ բնական այս իրողութեան ներագդեցութեան, հայը ժառանգել է անհատապաշտական հոգեբանութիւն, որով՝ շրջապատի նկատմամբ իբր ինքնատիպ, հակադրական եւ անջատական հոգեւոր էակ արձանանալու ընդունակութիւն:

գ) Արիա-արմենական ցեղագծերի փոխադարձ ազդեցութեամբ, հայու ապրումը դրոշմւում է չափաւոր խորհրդապաշտութեամբ, մտածումը՝ չափաւոր բանապաշտութեամբ, իսկ նրա էութիւնը՝ սոյն գծերի իրաւախոհութեամբ կամ նոյնիսկ՝ համաձուլմամբ:

դ) Այս գծերի շնորհիւ հայկական ստեղծագործութիւնն արեւելեան եւ արեւմտեան ոգորումների նկատմամբ՝ ցուցահանում է տարբերական շեշտուած ոգի եւ ի վերջոյ, ստանում է ազգայնօրէն անձնաւորեալ դիմագիծ:

ե) Այս անձնաւորումը յստակօրէն արձանանում է նաեւ հայոց գրաւոր ստեղծագործութեան մէջ:

"Խոռվք", 1932թ.

Հայոց Նաւասարդականը

(տպագրում է որոշ կրճատումներով)

Հին հայերի Նաւասարդ նշանաւոր աւուր հանդիսաւայրն Այրարատ նահանգի Բագրեւանդ (Ալաշկերտ) գաւառի Բագաւան կամ Դիցաւան մեհենական աւանն էր: Բագաւանը գտնուում էր Ձիթաւ լեռնադաշտում՝ Արածանի գետի անմիջական եզրին եւ Նպատ կոնաձէ լեռան ստորոտում: Այստեղ էր հեթանոս հայոց կենսատւոյթեան եւ պտղաբերութեան աստուածահայր Արամազդի եւ աստուածամայր Անահիտի "վանատուր", այսինքն՝ օթեւան պարգեւող, հիւրընկալող բազինը, որի փոխարէն այսօր, մենաւոր հսկայի պէս, խրոխտօրէն կարկառուում է (թուրքերի ձեռքում մնացած, բայց բարեբախտաբար տակաւին կանգուն) Ալաշկերտի Ս. Յովհաննու վիթխարակառոյց պատմական վանքը՝ "Բւշթիլիսէ"-ն: Քիչ, շատ քիչ բան է աւանդած մեզ Նաւասարդական տօնախմբութեանց եւ խաղերի մասին:

"Աւանդած" ու՛ր ըստ էութեան չենք զբաղւի. պիտի բաւարարենք մի քանի խորհրդածութիւններով՝ որոնք թերեւս պիտի կարենան մի քիչ լոյս սփռել տակաւին խոր ուսումնասիրութեան կարօտ նշանաւոր այդ հանդիսութեանց բովանդակութեան եւ էութեան վրայ:

1) Հայոց ամանորային Նաւասարդ ամիսը, մօտաւորապէս, համապատասխանում է հռովմէական օգոստոսին: Այս ամսի երկրորդ կէսին հասնում է Հայաստանի պտուղների թագուհի խաղողը, իսկ հունձը՝ գրեթէ վերջանում է Արարատեան դաշտում եւ սկսում է Բարձրաւանդակի միւս գոտի ցորենաբեր հովիտներում, որպիսիք են օր. Ալաշկերտը, Անթափ-Մանազկերտը եւ Շիրակը: Այսպէս, Նաւասարդը Հայաստանի պտղաբերութեան ամիսն է: Նաւասարդեան հանդիսութիւնները տեղի էին ունենում երկրի պտղաբերութեան աստուածների բազնաւանում, որով՝ նրանք առաջին հերթին, կրում էին գոհաբանական եւ ընծայաբերական ցոյցի բնոյթ: Ուզում ենք ասել, որ Հայաստանի զանազան գաւառների ժողովուրդը, պտղաբեր աստուածներին իր գոհունակութիւնն արտայայտելու համար՝ բնական պարգեւներից բաժին էր հանում նրանց բազիններին: Քրմական դասն էլ այս ընծաների մի մասով կերակրում էր "ուխտաւոր" բազմութիւնները, միւսը՝ տնտեսում էր բազինի "Վանատուր" կոչումն արդարացնելու եւ տարւայ ընթացքում հանդիպող ճամբորդներին օթեւանի հետ նաեւ սնունդ հայթայթելու: Հաւանական է, որ նաւասարդական ճաշկերոյթը տեղի կ'ունենար հեթանոսական հանդիսաւորութեամբ, խմբակցաբար եւ ուրախ մթնոլորտի մէջ: Քաղաքական շարժառիթներ էլ կարող էին դեր խաղալ, որպէսզի տարւայ մէջ գեթ մի քանի օրով, լեռներով կտրտուած գաւառների միմեանցից մեկուսացած ժողովուրդը, Հայաստանի կենտրոնում ապրէր իբր համացեղային մի միաւոր, իբր ազգային եւ քաղաքական մի ընտանիք:

2) Նաւասարդեան տօնախմբութիւնները տեղի էին ունենում հայոց արքայական նահանգ Այրարատի սահմաններում: Ասել է թէ նրանք կազմակերպւում էին Հայաստանի կենտրոնական իշխանութեան - արքաների - նախաձեռնութեամբ: Այս պարագան կասկած չի թողնում, որ հանդիսութեանց մասնակցում էին թագաւորները իրենց շքախմբով:

3) Հանդիսաւայրը Բագրեւանդ գաւառն էր: "Բագրեւանդ" իրանական բառ է եւ նշանակում է "հարուստ պարգեւատու": Միհրական այս տիտղոսը պայմանաւորում է այս գեղեցիկ գաւառի բուսական եզակի հարստութեամբ: Գաւառը ցորենի նշանաւոր շտեմարան է: Բացի այդ՝ նրա զմայլելի մարգագետիններն ու շքեղ լեռնալանջերը մինչեւ աշուն մնում են կանաչ եւ առատ կեր են հայթայթում խաշնաւոր կենդանիների ահագին հօտերին ու նախիրներին: Կասկած չկայ, ուրեմն, որ հանդիսութեանց կարող էր մասնակցել երկրի բոլոր նահանգների այրուձին, ինչպէս նաեւ ժողովրդական հեծեալ բազմութիւնը, քանի որ բնութիւնը նրանց երիվարներին ապահովում էր առատ եւ ձրի կեր:

4) Այրարատ նահանգի մէկ գաւառը կազմող եւ Տայք, Բարձր-Հայք, Տուրուբերան ու Վասպուրական նահանգների միջեւ տարածող Բագրեւանդը գրաւում է Հայկական Բարձրաւանդակի կենտրոնական մարզը եւ բնական հանգոյցն է Տարօն-Այրարատ ճանապարհի, որով երկրի մի մասից միւսը անցնող ճամբորդների համար հանդիսանում է կենտրոնական կայանը: Ո՛չ միայն իր բուսական փարթաւութեան, այլեւ այս կենտրոնական դիրքի շնորհիւ էր, որ "Վանատուր" բազինը սեփականելու պատիւը վիճակւած էր Բագրեւանդին: Բարձրաւանդակի ամենահեռաւոր ծայրամասերից իսկ, ձիով, 5-6 օրւայ ընթացքում կարելի է հասնել Բագրեւանդ: Որով՝ հանդիսական մի առիթով, նա կարող էր այցելել ո՛չ միայն Հայաստանի կենտրոնական, այլեւ եզերական նահանգների բնակչութիւնից:

5) Հանդիսութիւնները տեղի էին ունենում հայոց ամառնային կենտրոնական բանակատեղի Շահապաւանի (այժմ՝ Դիաղին) մօտերը: Այդտեղ էր մէկը հայկական բանակի ռազմափորձային գլխաւոր վայրերից, որոնք հնում "ասպարեզ" էին կոչւում: Անկարելի է երեւակայել, որ Նաւասարդ

ամսին, Շահապաւանի ասպարեզում մարզող հայ բանակը չմասնակցէր այս համազգային սօսախմբութեանց եւ ռազմավորձային խաղեր, ձիարշաւներ կազմակերպելով՝ փայլ չտար նրանց:

6) Հանդիսավայրի մօտն են նաեւ իրենց հարստութեամբ, գրեթէ ամբողջ աշխարհում եզակի հանքային տաք ջրերը-Դիաղինի այսօրւայ քրած, անտէր, բայց նշանաւոր ցայտաղբիւր - ջերմուկները: Դժար է կարծել, որ նաւասարդեան հանդիսականները նրանց հանդէպ անտարբեր կարող էին մնալ: Աւելի՛ն: Դժար է չընդունել, որ թէ՛ Շահապաւանն իբր ամառնային բանակատեղի թէ՛ Բագաւանն իբր նաւասարդական հանդիսավայր՝ իրենց դիրքը մեծ չափով կը պարտին նաեւ այս ջերմուկներին, որոնք, ո՛չ միայն համահայաստանեան, այլեւ համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող բնական հրաշալիքներ են՝ փառահեղօրէն հանդիսաւոր, ճշմարտօրէն երագային տեսարաններ:

Այս ջերմուկների արծաթափայլ եւ կենանորոգ շատրւանները, որոնք 5-10 մետր բարձրանալով խոնարհուում են դէպի իրենց ծծմբազանգ, սպիտակ-մարմարագոյն բնակերտ տաշտերը, ապա միանում՝ Արածանու կապոյտ յորձանքին, Օաղկանց լեռների իրաւամբ "անթառամ" ծաղիկները, որոնք մինչեւ աշնան կէսերը պահում են իրենց օդասփիւռ, դրախտազմայլ բոյրը, Բագրեւանդի օգոստոսեան վճիտ, ակնապարար արեւը, նօսը, ախտափարատ օդը եւ այլ զմայլանքները - ահա՛ սրանք են կազմում հմայիչ ա՛յն ոյժը, որի միջոցով Բագաւանի աստուածները իրենց որդիներին Հայկ. Բարձրաւանդակի բոլոր ծագերից հրապուրում էին դէպի Ձիբաւ լեռնադաշտը: Ըստ այսմ, նաւասարդեան հանդիսութիւններով հետապնդուում էր նաեւ առողջապահական նպատակ: Այս կէտը նշանակալից է նրանով, որ ենթադրել է տալիս, թէ հանդիսավայրում եղած խաղերը պատշաճեցւած պիտի լինէին առողջապահական պահանջների, այսինքն՝ մարմնակրթօրէն նպատակայարմար կանոնների:

7) Նաւասարդեան հանդիսութիւնները տեղի էին ունենում մարդկային ձիրքերի պարգեւատու աստուածների բազնաւանում: Այս պարագան իրաւունք է տալիս մեզ պնդել, որ այդ հանդիսութիւնները կրում էին նաեւ ձիրքերի ցուցահանդէպի բնոյթ: Որով՝ երգիչների, նւագածուների, բանաստեղծների, ձեռնածուների եւ այլ "ուածուրիկ" ների հետ՝ հանդիսութեանց փայլ պիտի տային նաեւ մարմնական ոյժով, ճկունութեամբ եւ այլ առաւելութիւններով "օժտուածներ"՝ ըմբիշները, նետողները, ցատկող-վազողները, լարախաղացները եւ այլն: Առանց մարմնամարզական որոշ կանոնների կիրարկման՝ այդ ձիրքերը չէին կարող մշակուել: Յայտնի է, որ օր. լարախաղացութիւնը ո՛չ միայն վտանգաւոր, այլեւ բարդ մի արւեստ է: Նա յենուում է հաւասարակշռութեան սկզբունքին վրայ - մի սկզբունք, որն առանց լուրջ մարմնակրթանքի անկարելի է գործնականացնել:

Ի՞նչ էր կապը Աշտիշատի եւ Բագաւանի հեթանոս աստուածների միջեւ: Բագրեւանդը սկսուում է այնտեղ, ուր Արածանին փոխում է իր սկզբնական հիւսիսահակ ընթացքը եւ թեքելով դէպի արեւմուտք՝ բռնում է իր բուն հովիտ Տարօնի ճամբան: Բնա-ռազմագիտօրէն այս գաւառը բացառիկ նշանակութիւն ունի: Դա է հանգոյցը Տարօնի եւ Այրարատի: Գաւառի արեւելքը տարածուում է Արածանու եւ Արաքսի ջրբաժան գիծը: Արածանու հոսանքն ի վեր կատարւած տարօնական հայերի պատմական չուն չէր կարող այստեղ ճակատագրական մի հանգրուան չարձանագրել: Այստեղից պիտի նետուէր Ուրարտուն նւաճելու մեծ քայլը. իսկ դա պիտի պահանջէր ոյժերի լարում եւ ամփոփում: "Վանատուր" ը կայանի, օթեւանի աստուածութիւն է, իսկ տարօնական հայերն իրենց բախտորոշ կայանը հենց այդտեղ պէտք է որ ունեցած լինեն: Հոգեւոր իմաստով՝ դա Վահագնի, հայոց պատերազմական ոգու օթեւան - կազդուրարանն է, Աշտիշատի աստուածների ոյժի ճառագայթումը՝ Այրարատի սահմաններին: Հետագային, այստեղ, Տրդատը հանդիպեց Տարօնից յաղթականօրէն եկող Լուսաւորչի քրիստոնէավառ բանակին: Եւ խորհրդաւոր կապը, որ կար հեթանոս Աշտիշատի եւ Բագաւանի միջեւ՝ քրիստոնէայ հայութիւնը պիտի պահէր Ս. Կարապետի եւ Ս. Յովհաննէսի էակցութեամբ: Անկասկած, հայոց նաւասարդական ոգու կենտրոնը Տարօնն էր, եւ թերեւս հնագոյն նաւասարդականները տեղի ունեցած են այնտեղ. թերեւս դա է ենթագիտակցական պատճառը, որ քրիստոնէութիւնից յետոյ հայոց նոր նաւասարդականի՝ Վարդավառի գլխաւոր հանդիսավայրը կրկին դարձաւ Տարօնը:

Ասեց, որ Բագրեւանդի Ս. Յովհաննէս վանքը բարձրանում է "Վանատուր" բազինի տեղը: Միանգամայն տրամաբանական է ընդունել, որ քրիստոնէութիւնից առաջ, հայ լարախաղացների ձիրքերի պարգեւատուներն եղել են Բագաւանի աստուածները: Հետագային, այդ պատիւը Բագաւանի նոր տաճար Ս. Յովհաննէս եւ Մշու Ս. Կարապետի էակցութեան շնորհիւ՝ փոխանցուել է վերջինին: Ուշագրաւ իրողութիւն է, որ հայ լարախաղացների տարագը, իդէալն ու շարժուձեւը չեն համապատասխանում քրիստոնէական ոգուն: Նրանց վիուկապաշտական համոզումների եւ պարամոլեկան թոյլչքների մէջ կայ հին, հեթանոսական մի գիծ, որի հետքերով մեր մտածումը ո՛չ թէ դէպի ճգնաւոր-մարգարէի անապատն է գնում, այլ՝ դէպի նաւասարդեան կենսախիւղ առաւօտը:

Այս տւեալներից կարող ենք եզրակացնել, որ նաւասարդականները նախ եւ առաջ գոհարանական-ընծայաբերական ցոյցեր էին, որով նրանք կրում էին համաժողովրդական բնոյթ: Եւ որովհետեւ Հայաստանի ժողովուրդն երկրագործութեամբ եւ խաշնապահութեամբ էր զբաղուում, նրա համազգային սօնը պիտի ունենար գեղջկական-հովերգական նկարագիր:

Թագաւորի, նախարարների եւ հայկական այրուձիի ներկայութիւնն ստիպում է մեզ ընդունել, որ սօնակատարութիւնը տեղի էր ունենում հանդիսատար որսագնացութեամբ եւ հեծելագորային ռազմախաղերով:

Մարգարեստն ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ոչ կենսաբանօրէն նպատակայարմար շարժմանց կանոնների մի գումար:

Նաւասարդեան հայերն ունէի՞ն այսպիսի կանոններ:

Հայոց մարզականի համար բախտորոշ այս հարցումի հանդէպ պատմութիւնը մնում է լուռ. տրամաբանութիւնը, սակայն, ասում է՝ այո՛:

Պատմականօրէն յայտնի է միայն, որ հայերը նշանաւոր որսագնացներ եւ ձիավարներ էին: Նոյնպէս նրանք տալիս էին բարբարոս հսկաները խորտակող ախոյեաններ եւ մինչեւ մեր ժամանակները ամենաճարպիկ պարանախաղացներ:

Որսարեստը մարզական նշանակալից մի կերպ է: Նա պահանջում է ձիավարութեան, հետապնդումի, նետումի եւ հարածումի վարպետութիւն: Ճիշտ է, սա ուղղակիօրէն չի մտնում մարգարեստի բնագաւառում, բայց անուղղակիօրէն նպաստում է մարգարեստի զարգացմանը:

Այրուձիական կազմակերպութեան արեստը (որում հայերն այնքան հռչակուած էին) նախատեսում է ո՛չ միայն ձիավարական, այլեւ զինախաղական ճարպիկութիւն: Հայկական ձին նշանաւոր "օղապարիկ" նժոյգն էր, իսկ զենքերը՝ հին ժամանակների պաղ ու ծանր գործիքները: Թէ՛ նժոյգի կառավարումը, թէ՛ ծանր զենքերի գործածութիւնը պահանջում են մարմնական ոյժ եւ ճկունութիւն: Մարմնական ոյժը մարզանքի կենսաբանական աղբիւրն է, իսկ ճկունութիւնը ձեռք է բերում մարզական կերպերի մշակումով, մարմնակրթանքով, մարմնամարզով:

Ախոյեանական եւ մանաւանդ լարախաղացական արեստներն արդէն պահանջում են մարզական բարդ կանոնների կիրարկում:

Այս մասին աւելորդ է երկարաբանել. հայ ախոյեաններն ու լարախաղացները մարդկային մարզական կորովի ամենափայլուն ներկայացուցիչներն են:

Ինչպէս տեսնում է, մենք տրամադիր ենք ընդունել, թէ նաւասարդական հայերն ուրոյն մի մարգարեստ ունեցած պիտի լինեն: Այդ մարգարեստը, թերեւս, զուրկ էր տեսաբանօրէն հիմնաւորուած ամբողջականութեան իդէալից: Նրա արտայայտութեան կերպերը, սակայն, մատնանշում են սքանչելիօրէն զարգացած գործնական կողմը: Նաւասարդական հայերը կենսախիղ մարդիկ էին, համակուած հովերգական-ուժապաշտական հոգեբանութեամբ եւ նւիրուած "մարդկային առողջ հասկացողութեան" վրայ խա-րսիւսուած ու հեթանոսօրէն պարզ մի քաղաքակրթութեան:

Նրանք ո՛չ թէ բանականն ընդհանրացնող եւ հոգեւորը ճշմարտօրէն արժեքաւորող հանճարներ էին, այլ կամային-մարմնականը գնահատող գործնական տաղանդներ:

Այս գծերով էլ կնքւել է նրանց ո՛չ թէ համադրական, այլ կամքի եւ մարմնական ոյժի մշակման, ո՛չ թէ "կառնկազաթիական", այլ սոսկ "բիռլոգիական" մարզականը: Հայոց մարզականի գուտ կենսաբանական այս նկարագիրը համապատասխանում է հայ ժողովրդի լինելիական էութեան:

"Նաւասարդունիք" ... այսպէս պիտի անւանել պատմական անցեալի, ներկայի եւ գալիքի (մինչեւ մեր ցեղի յաւիտենականը) ուժական եւ ուժապաշտ հայ տիպերը: Նաւասարդական հայն է առասպելաբանը Վահագնաճնութեան, Տորք-Անգեղի, "Ո՛հ, տայր ինձ" ի, "Մասմայ ծռեր" ի: Այս տիպն էին մարմնացնում Տրդատը, Արտաւազը, Սմբատը... Մամիկոնեան մեծ զօրավարները... "Նալդրան" Մանուկն ու Աբով-բուհարայ Ալօն... հայ յեղափոխական փաղանգի ընտիր հայդուկները, որոնք իբր ախոյեաններ կամ ռազմավար հսկաներ, ապաւինած իրենց մարմնական, հոգեւոր, կամային եւ բարոյական ոյժին, իջան պատմութեան հանդիսավայրը եւ մի քիչ արեւ, մի քիչ հպարտանք եւ ապրելու ահագին տենչ դրին անընդհատօրէն բեկբեկող մեր ցեղի կրծքի տակ: Դրանք մեր սրտում բորբոքեցին մի հրդեհ, որի բոցը մինչեւ "Էսօր" բարձրանում է, հա՛ բարձրանում:

"Տարօնի Արծիւ", 1938 թ., թիվ 3-4

Տարօնականություն, Ցեղակրօնություն, Դաշնակցականություն *...

Քաղաքական աշխատանք տանել կարենալու համար, անհրաժեշտ է երեք գործօն.

- 1) Պատմական զգացում,
- 2) Կազմակերպում ուժ,
- 3) Ապագայատենչ խռովք:

Առանց պատմական զգացումի՝ խորք, որով է՛լ ստեղծագործական ներքնակ զօրութենականություն չունի որեւէ կազմակերպություն, առանց վերջինի՝ նպատակահիմաստ չէ որեւէ ապագայատենչություն: Աւելին. առա՛նց երեք այս գործօններու ներդաշնակութեան, չկա՛յ ընդհանրապէս, պատմաստեղծումի որեւէ իրական ճիգ:

Մեր ձախողանքներու բուն պատճա՛ռը - թերի չէ՛ր պատմական զգացումը, պակասաւոր չէ՛ր կազմակերպութիւնը եւ անորոշ չէ՛ր պատկերումը՝ ապագայի մասին:

Վերցնենք ապագան, ի՞նչ կ'ուզէինք - կեանքի, պատուի, գոյքի ապահովո՛ւմ, աւտոնոմիա՛,

Ֆեդերացիա՛, ընկերային յեղաշրջո՞ւմ, անկախութի՛ւն: Մենք անծանօթ էինք նպատակի տեսմամբնեւորէն օրէնքին: Նպատակի թովչանքը ստեղծագործական մեծ ոյժ է եւ այս ոյժը ազդու է, երբ նպատակի սահմանումը յստակ է եւ վճռորոշ: Բոլոր կարգի պատեհապաշտութիւնները առաջ կու գան նպատակի անստուգութենէն կամ այլազան նպատակներու ներքին բաղխումէն:

Դառնանք պատմական զգացումին, ի՞նչ բանին աւելի ականջ տուած ենք - մեր պատմութեան ձայնի՞ն, թէ՛ Պոլսէն, Թիֆլիսէն եկած հովերուն: Ի՞նչպէս կ'ապրէինք հայկական ողբերգութիւնը - աւելի իբր ներքի՞ն, թէ՛ իբր արտաքին պատճառներու գումար: Որո՞ւն կապած էինք փրկութեան յոյսը - հայ ժողովրդի ներքին կարողութեա՞ն, թէ՛ Եւրոպային:

Ի՞նչ էր կազմակերպութեան ոյժը - անհատներ, բայց ոչ զանգուած, խումբեր, բայց երբեք զինուած բազմութիւն: Պայմանն էր - աննպաստ էին անշո՛ւշտ: Բայց յեղափոխութիւն ըսել է՝ նախ եւ առաջ պայմաններու յաղթահարում: Երբ չկայ այդ, անհատները հերոսական կը ստեղծեն, բազմութիւնները կը դառնան կրաւորական զոհ եւ յեղափոխութիւնը կ'անցնի ան-նպատակ:

Ցեղափոխութիւնը է՛ւ տարերային ոյժ է է՛ւ մտածումի սիստեմ: Տարերքով կը պայմանաւորուի ոգիի ընդհանուր շարժը, սիստեմով՝ կազմակերպութեան արտայայտչական թափը: Այսպէս, որովհետեւ կազմակերպութիւնը ամեն բանէ առաջ խառնուածք է, նկարագիր:

Ի՞նչն էր պատճառը, սակայն, որ հայ յեղափոխութիւնը ընդհանուր շարժի չվերածուեցաւ:

Սովորութիւն է պատճառները որոնել "իրական պայմաններու " մէջ: Բայց հնարաւոր է ուղիղ ըմբռնում "իրական պայմաններու " մասին, երբ պակաս է պատմական զգացումը եւ յստակորոշ չէ նպատակը:

Հայ յեղափոխութիւնը յաջողեցաւ մէկ բանի մէջ - ան պանծացուց նահատակութեան ոգին: Մեծ նուաճում էր այդ - հերոսածին յղութեան, ճակատագիրը յաղթահարելու ուղիղ ճանապարհ:

Ո՛ր կից կուգար այդ ոգին - ահա՛ թէ ի՞նչը գիտականօրէն ուսումնա- սիրուած չէր: Մենք հոգեգիտութիւն չստուցեցինք մեր շարժումին մէջ, չծանօթացանք մեր առաքինութիւններու աղբիւրին, եւ հետեւանք այն եղաւ, որ նահատակութեան ոգին ի վերջոյ յանգեցաւ կրաւորական ոչնչացումի:

Հայ յեղափոխութեան մէկ այլ նուաճումը եղաւ փրկութեան տեսիլքը: Տեսիլք, բայց ո՛չ գործնական նպատակ: Ընկերային բովանդակութիւն ունեցող գործնական նպատակը նախ հանրապարտադիր է եւ միասեւեռ: Հայ յեղափոխութիւնը իր նպատակները հաշտեցուց քաղաքական վայրկեանի պահանջներուն, դարձաւ նպատակի պատեհապաշտ - հոս՝ ներքին պատճառը պատմական տխուր եզրակացութեան:

Տարբեր նպատակ կը հետապնդէինք Համիդեան օրերուն եւ յանկարծ կառչեցանք օսմանեան սահմանադրութեան համապետական նպատակներուն: Բոլորովին այլ պատկերում ունէինք սահմանադրութեան մասին եւ յանկարծ դրուեցանք շարդի պատկերին առջեւ: Չէինք կռահած որեւէ արարատեան անկախութիւն եւ յանկարծ ունեցանք հանրապետութիւն: Նոր սկսանք քարոզել այն (Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան), ինչ որ որդեգրած պիտի ըլլայինք 30 տարի առաջ, եւ յանկարծ նետուեցանք գաղութներ:

Իրօ՛ք, ողբերգական ճակատագիր - հակասութիւն պատմական ընդհանուր առաջընթացի եւ մեր նպատակներու, իրականութեան եւ մեր իդէալներու:

Պատճառագիտօրէն քննել այս երեւոյթը կը նշանակէ ո՛չ միայն վերձանել մեր պատմութիւնը, այլեւ գտնել մեր ճակատագիրը շօշափող հարցերու բանալին:

Անմիջապէս ըսենք, որ մտքի տառապանքն ծնունդ առին երկու նոր շարժումներ - ցեղակրօնութիւնը եւ տարօնականութիւնը:

Մենք ունենինք կազմակերպություն - հակասություն չկա՞ր իր ընկերվարական ծրագրի եւ ցեղաշունչ գործի, իր մտաւորականի եւ ռազմիկի հոգե-աշխարհներու միջեւ: Կարդացէ՛ք Դաշնակցութեան ծրագիրը եւ կարդացէ՛ք անոր պատմութիւնը եւ դուք պիտի տեսնէք, որ չկայ ոգիի եւ արիւնի ներդաշնակութիւն: Ծրագիրը պաղ միջազգայնականութիւն է, պատմութիւնը խռովիչ, սրտառուչ հայկականութիւն: Ծրագրի մէջ լեզու առած է եւրոպական-ռուսական դասակարգային մտածումը, պատմութիւնը՝ յայտնութիւնն է հայկական ցաւի եւ հերոսական ոգիի: Այս հակասութենէն չտուժեցի՞ն յեղափոխութեան նպատակը եւ գործը: Ո՛ր երկու ոգիներու պայքար կայ, հոն կայ ներքին տատանում, քաղաքական դեգերում եւ ձախողանք:

Ի՞նչն էր պատճառը այդ երեւոյթի: Մեր վերածնունդը թերի էր: Առաջնորդող լոյսը ամբողջովին չստացանք հայոց պատմութենէն, այլ նաեւ Եւրոպայի ընկերային շարժումներէն: Եւրոպայի ընկերային շարժումները իրենց միջավայրին յատուկ հոգե-տնտեսական յղութիւններ, ոգորումներ էին, մինչդեռ հայ երկրի եւ ժողովուրդի կեանքի պայմանները այլ էին: Մենք շեղեցանք Քրիստափորի "յաւելեալ արեան " տեսութեան գիծէն: Դա պատգամ էր, պատմական զգացումով օծուն խորին ծանօթութիւն ճակատագրի: Ռուսական 1905-ի յեղափոխութիւնը, օսմանեան 1908-ի սահմանադրութիւնը վարագործեցին մեր աչքերը: Մենք կտրուեցանք ոգիի իրականութենէն: Հայոց պատմութեան ձայնը չմնաց անվիճելի առաջնորդի դերին մէջ: Եւ այդ եղաւ շնորհիւ այն իրողութեան, որ մենք անծանօթ էինք մեր վերա- ծնունդը ճշմարտօրէն հոգեգծող գործօնին - տարօնականութեան:

Հոգեգիտօրէն մօտեցա՞նք հայոց պատմութեան ներքին տարերքին, բաղխեցի՞նք մեր ցեղի ոգիի դուռը, օրհասական կանչով ոտքի հանեցի՞նք բոլոր ժամանակները, իմաստասիրաբար փորձեցի՞նք վերծանել այն հարցը, թէ ինչո՞ւ սկիզբէն մինչեւ այժմ այդպիսին է տարօնական հայը - ցեղի գոյութեան պայքարի մէջ զուտ հայկական կրօնական խանդ դնող:

Եթէ կ'ուզէք նորը ստեղծել, դիմեցէ՛ք ձեր պատմութեան հին ոյժերուն, խառնածքի ա՛յն տարրին, որ անցեալի մէջ ստեղծագործ եղած է եւ յաւիտենական: "Վերածնունդ " կը նշանակէ պատմական ոգիի վերակենդանացում: Վերածնունդ չկայ եւ ո՛չ մէկ տեղ, ուր կը բացակայի իմացական տառապանք եւ զգացումի խռովք՝ անցեալը կենդանիօրէն հոգեգծելու եւ դարձնելու ներկայի առաջնորդը: Մեր "Վերածնունդ "ի մէջ գործեցին խորթ, հայոց պատմութեան անծանօթ տարրեր: Այդ էր պատճառը, որ յեղափոխութիւնը չդարձաւ խորքով՝ ազգային հոգեբանութիւն, արտայայտութեամբ՝ համահայկական շարժում:

Ի՞նչ կ'ուզենք մենք: Մենք կ'ուզենք իրար շղթայել, իրարմով լրացնել քաղաքական կորովի երեք անհրաժեշտ տարրերը - պատմական զգացումը, կազմակերպուած ոյժը եւ ապագայատենչ խռովքը: Առաջինի աղբիւրը տարօնականութիւնն է - հայոց պատմութիւնը վարող յաւիտենական ոյժը: Երկրորդը ինքը՝ Դաշնակցութիւնն է, ժամանակի համահայկական միակ կազմակերպուած ոյժը: Երրորդը՝ ցեղակրօնութիւնը, որ ապագայի տենչ է, ուղին նոր սերունդի: Տգիտութիւնը եւ չարութիւնը միայն կրնան հակասություն կամ իրարամերժութիւն տեսնել երեք այս հոգեւոր բովանդակութիւններու միջեւ:

Հայը վաղուց կորսնցուցած է աշխարհը համադրաբար պատկերելու, որով իր որակները համադրօրէն օգտագործելու ընդունակութիւնը:

Քանի դեռ հոգեւորագաբար չենք վերակառուցած այդ ընդունակութիւնը, կիսատ պիտի մնան մեր բոլոր գործերը եւ ձախող՝ ճակատագիրը յեղաշրջելու փորձերը:

Ոգիի գործ է կազմակերպութիւնը. իսկ ոգին կու գայ ցեղէն: Կուգայ այնպէս, ինչպէս արիւնը: Մարդը ո՛չ միայն ֆիզիքական յատկանիշներու գումար մըն է, այլեւ հոգեկան գործօններու ամբողջութիւն մը:

Ձուգահեռականութիւն, ներքին փոխադարձ կապ կայ ա՛յն յատկանիշներու եւ այս գործօններու միջեւ: Ո՛չ միայն ժառանգականութիւնը, այլեւ պատմութիւնը, մշակոյթը ունին զարգացման իրենց ներքին "տրամաբանութիւնը": Ժառանգականութիւնը նախ եւ առաջ տիպի եւ խառնուածքի փոխանցում է:

"Տիպ "ը ե՛ւ մարմնական ըմբռնում է եւ հոգեկան: Իսկ խառնուածքը: Ֆիզիքական "տիպ "ի յատկանիշները անոնք են, որոնք կը մնան դիակի վրայ: "Դիակ " կը ստացուի ա՛յն ատեն, երբ որեւէ եակի մէջ կը սպառի գոյութեան դինամիզմը: Դիակը չունի գոյութեան ուժականութիւն, որով նաեւ խառնուածք: "Դիակ " կը նշանակէ կենսաբանական ոյժերու դադար: Ի՞նչ են այս ոյժերը, որոնց "դադարում "ով որեւէ օրգանիզմ կը գրկուի խառնուածքէ: Այդ ոյժերը կենսահոգեւոր գործօններ են: Դեռ Արիստոտելը գիտեր եւ հիմնաւորեց, թէ ոգին է մարմնի ստեղծիչը: "Էնթելէքիան " է, որ կը կառուցանէ "օրգանոն "ը: "Էնթելէքիան " ոգին է եւ "օրգանոն "ը՝ օրգանիզմը: Ամեն կազմակերպութիւն ընկերային օրգանիզմ է: Որեւէ կազմակերպութիւն կենսիմաստ է, երբ ունի պատմական առաջադրութիւններ:

Ոգին կը պայմանաւորէ "կենդանութիւնը", իսկ պատմութիւնը, որով եւ պատմական իմաստով նպատակադիր կազմակերպութիւնը՝ կենդանի մարդոց գործ է: Այսինքն, նախ եւ առաջ՝ ոգիի գործ: Երբ գիտենք որ ոգին եւ արիւնը ցեղէն կուգան, երբ գիտենք, կազմակերպութիւնը ոգին է, իսկ յեղափոխութիւնը, կռիւը՝ արիւնի նուիրաբերում: Երբ գիտենք այս բաները եւ կը մնանք անցեղաճանաչ, այո՛, այդ պարագային իրաւունք չունինք դատապարտել աշխարհը: Մենք ենք մեր ձախողանքներու պատճառը:

"Հիմնապէս" ինչո՞վ կը բացատրուի մեր 1915-ի աղէտը: Մեր գործիչները էապէս երկու բան կ'ըսեն.

1) Անակնկալօրէն պայթեցաւ համաշխարհային պատերազմը,

2) Թուրքերը մեզ խաբէցին:

Ինքնարդարացո՞ւմ է սա: Չես ունեցած կռահումի ընդունակութիւն, չես նախապատրաստուած, եւ թշնամիի օգտուելով քո միամտութենէն՝ չսպասուած հարուածներ հասցուցած է քեզ: Եւ դու ջախջախուած ու պարտուած ես, չնայած որ պարտութեանդ համեմատութեամբ դու տկար չէիր եւ թշնամիի հօր չէր իր տարած յաղթութեան համեմատութեամբ:

Ո՞վ է մեղաւորը:

Այնուհետեւ կրկնիր - "Թուրքը ոճրագործ է, դահիճ, նենգ, կեղծաւոր, խաբէբայ": Աշխարհը կը փոխո՞ւի:

Աշխարհը կը փոխուի ինքնասրբագրումով, որ ըսել է՝ զոջումի մեծ ողբերգանք եւ նորակերտումի անդու՛ ճիգ:

Չոջումը մեծ առաքինութիւն է եւ ապագայ կառուցելու բարոյական ոյժ: Հրեաները կու լային Եփրատի եզրին եւ այժմ ալ ունին "Լացի պատ"ը: Հրէից ամբողջ ապագան "Լացի պատ"ի խորհուրդի մէջ է: Հայը հոգեգիտութեան մասին հասկացողութիւն չունի: Բայց ողբերգութենէն աւելի մեծ ստեղծագործող ոյժ չկայ երկնքի տակ: Ճշմարտօրէն ողբերգել, կը նշանակէ գոյութեան ողջ դառնութեամբ, ցաւով, ցասումով, ոգորումով խորհրդածել ճակատագրի մասին: Կը նշանակէ ինքնաժխտումի սարսուտով եւ կարօտով ելուդի փնտռել այն բանի համար, որը քանի դեռ յայտնութիւն չէ ստացած, վերջ չունի քո բարոյական տագնապը:

Ի՞նչը կը պակսէր մեզ - պատմական զգացումը եւ միապատկեր, միասեւեռ ապագայի խռովքը:

Խորքով ապրիլ անցեալը եւ խռովքով՝ ապագան, կը նշանակէ ամբողջական, հօրաթափ, լիարժէք եւ նպատակիմաստ դարձնել Դաշնակցութիւնը:

Այդ խորքը միայն տարօնականութիւնը կրնայ տալ, խռովքը՝ ցեղակրօնութիւնը:

Յեղախռով երիտասարդութիւնը միշտ ալ առաջապահ ոյժ է նպատակի գծին վրայ:

Ճիշդ կը նկատէ "Հայրենիք"ը, թէ "Յեղակրօն Ուխտերը Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջապահ ոյժն են Ամերիկայի մէջ"...

Բայց ինչո՞ւ միայն Ամերիկայի: Ինչո՞ւ ամեն տեղ չստեղծել այս "առաջապահ ոյժ"ը: Եւ ինչո՞ւ

չհասկնալ բարոյական թիկունքի, պատմութեան պահեստի ոյժերու նշանակութիւնը - ցեղի յաւիտենական կորովը, որ ստեղծագործօրէն արտայայտութիւն ստացած է յանձին այն խառնածքի, որ այժմ "տարօնականութիւն" անունը ստացած է:

Առանց պատմութեան բոլոր ոյժերու ներդաշնակութեան, անհնար է պատմական գործ կատարել:

Ոգիի բանակ - ահա՛ թէ ի՞նչ դիմագծութիւն պիտի ունենայ հայութեան նոր կազմակերպութիւնը:

Ի՞նչ կրնան տալ մեզ այդ ուղղութեամբ տարօնականութիւնը եւ ցեղա- կրօնութիւնը:

Տարօնականութիւնը հայ ցեղի հոգե-բարոյական այն ոյժն է, որով դիմագծուած է մեր պատմական անցեալը:

Վերցուցէ՛ք հայոց պատմութիւն ստեղծելու առաջին ճիգը: Այրարատը գրաւող տարօնական հայերը,

անշո՛ւշտ, իրենց բուն հայրենիք Տարօնի մէջ քաղաքական ոյժ եւ կազմակերպութիւն ունէին: Եւ այդ

ոյժը մեծ էր, Հայաստանաստեղծ, հայակերտիչ: Վերցուցէ՛ք Վահագնապաշտութեան խորհուրդը,

Արտաշիսեաններու՝ Հայաստանը ազատագրօրէն եւ քաղաքականապէս ամբողջացնելու հսկայաթափ

կորովը: Վերցուցէ՛ք հայոց քրիստոնէացումի բարոյա-քաղաքական խորհուրդը, Մեսրոպի գործի

իմաստը, Մամիկոնեաններու գերմարդկային հայրենասիրութիւնը, անգամ հոգեգիտօրէն դեռ

չվերժանուած "Մուլթան Ս. Կարապետ" որակում-ըմբռնումի հոգեբանականը, մեր մեծ

մատենագիրներու տարօնցիական ծագումը եւ առհասարակ հայ մատենագիրներու տարօնական

ոգին:

Այս բոլոր ոգորումները, խռովքները, նուաճումները իրենց եռքը ստացած Տարօնն եւ յաճախ

ձեւակերպումի յանգած տարօնական հայերէն նուաճուած եւ անոնցմով բնակուած Այրարատի մէջ

(ուրիշ ի՞նչ բանի մէջ փնտռել Տարօնի եւ Այրարատի զինակցութեան գաղտնիքը) - այո, ասոնք է, որ կը

կազմեն մեր պատմական ճակատագիրը:

"Պատմական ճակատագիր " հասկացողությունը կը նախատեսէ ե՛ր բնագոյրը, ե՛ր գիտակցութիւնը, ե՛ր անբանականը, ե՛ր բանականը: Ատիկա լիամփոփ կէտանքն է՝ իր բոլոր հոլովոյթներով, որով եւ՝ ներկայի հոգեւոր պատուանդանը եւ ապագայի բանալին:

"Վերածնունդ " կը նշանակէ պատմական ճակատագրի լիակատար վերապրում: Ազգ մը, որ անընդունակ է իր անցեալի մէջ որոնել իր ներկայի խորհուրդը եւ ապագայի աստղը - նման ազգ գուրկ է պատմական զգացումէ, որով՝ նոր պատմութիւն կերտելու կորով է հանձարէ: Մարդաբան Ֆոն Լուչանը, որ այդքան խնամով (նաեւ բարեացակամօրէն) ուսումնասիրեց մեր ցեղային պատկանելիութեան հարցը եւ ապրող ժողովուրդի կէտանքը, մեզ որակեց "քաղաքականապէս յիմար ": Քաղաքական ամեն յիմարութիւն կը պայմանաւորուի նախ եւ առաջ պատմական զգացումի բացակայութեամբ: Հող՝ մեր ինքնախաբէութիւններու, սխալանքներու եւ վերջին հաշուով, աղիտաւոր ձախողանքներու ներքին պատճառը:

Կը թողունք այլեւս, որ հայրենասէր ամեն հայ ինքն անձամբ խորհրդածէ այն մասին, թէ ի՞նչ կրնայ տալ մեզ տարօնականութիւնը, որ իր խորքին մէջ հայոց պատմական զգացումի գիտութիւնն է, ցեղային վերադաստիարակութեան ուսմունքը:

* * *

Տեղակրօնութիւնը մեր նոր սերունդի տարօնական խռովքն է: Դաշնակցականութիւնը ապրիլ եւ ըմբռնել իբրեւ մեր ցեղի յաւիտենական ոգիի յայտնութիւնը, կրօնականութիւն՝ զգացումի եւ բանականութեան, սրտի եւ մտքի մոլեռանդութիւն դնել ցեղի պայքարը եւ ճակատագիրը վարող կազմակերպութեան մէջ - ահա՝ ցեղակրօնութեան էութիւնը եւ նպատակը:

Նոր սերունդին յատուկ է կէտանքը իբր երջանկութեան խորհուրդ եւ ամբողջականութիւն ապրելու մղումը:

Նա մի՛շտ ալ շղթայակցութիւն կը փնտռէ գոյութեան բեւեռներու միջեւ. գիտէ գոյութեան ողջ կարօտով շե՛շտ դնել այն հարցի վրայ, թէ "ո՞ր կէ կու գանք, ո՞ւր կ'երթանք ":

Նոր սերունդը հաւասարապէս աւանդապաշտ է եւ ապագայատենչ: Նա առեղծուածային հանգոյց է անցեալի եւ ապագայի միջեւ: Գիտէ լալ անցեալի համար եւ մոլեգնիլ ապագայի կարօտէն: Հաւասար խանդով կրնայ սարսռիլ Վարդան Սպարապետի երիվարի պատկերին առջեւ եւ տենչալ օդանաւորութիւն:

Նա տպաւորումի էակ է նախ, դրոշմուելու անգիտակցական բաղձանք եւ ըստ միջավայրի բարոյական պայմաններու ներագոյեցութեան՝ ընդունակ է՛ւ Հայաստանի համար քաղցրօրէն մեռնելու ե՛ւ սերէն փխրուելու ե՛ւ համամարդկային գաղափարի մը համար գոհուելու ե՛ւ մանր եսականութիւնը ճակատագիր դարձնելու:

Տեղօրէն առողջ նոր սերունդը կը նախատեսէ յաւիտենականութեան խանդով օծուն դաստիարակութիւն:

Ի՞նչ է յաւիտենականութիւնը - կրակ՝ անցեալի մոխիրներուն տակ եւ բոցավառում՝ ապագայի հորիզոնին վրայ:

Տարերքի էակցութեամբ կը պայմանաւորուի աշխարհի համաստեղութեան ըմբռնումը եւ անցեալի ու ապագայի էակցութեամբ յաւիտենականութիւնը: Ժամանակը ապրումային առաջընթաց մըն է եւ ապրումներու շղթայակցութիւնը, անոնց տրամաբանական ներքին կապակցութիւնը միայն կ'ընձեռնէ ամբողջականութեան, որով եւ՝ յաւիտենականութեան զգացումը:

Տեղակրօնութիւնը մեր ժամանակներու առաջին կազմակերպուած փորձն է՝ ամբողջական հայ մարդը ստեղծելու - տարօնատիպ հայը:

Անցեալը միայն մոխիր պատկերել ու ապագան՝ անորոշ, մշուշ, խաւար, կը նշանակէ՝ խորտակուիլ ներկայի մէջ: Այդպէս կ'ըլլայ, երբ չկայ ուղիղ ըմբռնում յաւիտենականութեան եւ ամբողջականութեան մասին, երբ ոգին, անցեալը եւ ապագան միմեանց զօդելու տքնութիւն չունի:

Տեղակրօնութիւնը, ահա՛, այդ տքնութիւնն է: Եւ դա պատմագործումի լիագագ կարօտ, նպատակ եւ իմաստ ունեցող միակ հոգեշարժն է:

Սպառազինուի՛լ տարօնական պատմական զգացումով, սպառազինուի՛լ ցեղակրօնութեան բերած ամբողջականութեան իդէալով եւ խռովքոտ ապագայատենչութեամբ - ահա՛ հոգեւոր այն զենքերը, որոնք հայոց մարտական կազմակերպութիւնը կրնան վերածել պատմաստեղծ ոյժի:

Չհասկնալ այս բանը, կը նշանակէ կամ աղքատիկ գոհունակութիւն ցուցահանել ահաւոր եղածի եւ տխուր ներկայի հանդէպ, կամ չհասկնալ ժամանակի ոգին:

Իմաստությունը եւ ոգին քաղել տարօնականութենէն, խանդը՝ ցեղակրօնութենէն, եւ գործը վստահիլ դաշնակցականութեան: Ոյժերու այս համադրութեամբ միայն մենք ընդունակ կը դառնանք պատմական գործ կատարելու, ապագայ ստեղծելու:

*- Սույն հոդվածը, որ մասնակի կրճատումներով արտատպում ենք "Տարօնի Արծիւ"-ից (1938թ., թիվ 5-6), "Տարօնականութեան հոգեվերանորոգչական դերը" վերնագրով, որպէս խմբագրական՝ գրվել է "Ռազմիկ" թերթում, 1938թ.-ին:

Տարօնական Աշխարհայեցողություն

Տարօնականությունը հիմնելով մենք ուզեցինք բարոյական եւ հոգեւոր վերանորոգումի հետ կառուցած տեսնել հայկական աշխարհայեցողություն, ազգային ընդհանուր դաւանանք: Այդպիսի դաւանանք չունի մեր ժամանակների հայությունը: Եկեղեցու ասուածաբանական կենսահայեցողությունը հանրապարտադիր չէ այլեւս - կան յարանանություններ, կայ նաեւ կեանքի պատմական զարգացումը, որ վաղուց ի վեր խախտած է ո՛չ միայն "հանդերձեալ" ի հաւատը, այլև քրիստոնէական զգացումը՝ ընդհանրապէս: Ահա՛ Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մէջ ծայր տուած "բարոյական վերազինման" շարժումը, որ ճիգ է վերականգնելու քրիստոնէական բարոյականը, որով խոստովանություն, թէ տկարացած է մարդոց կրօնական զգացումը: Հայոց քրիստոնէությունը ժամանակ մը նոյնացաւ ազգային սկզբունքին - "հայ-քրիստոնէալ": Բարձր, շա՛տ բարձր ըմբռնում մըն էր այդ՝ կեանքի բովանդակութեան մասին - մէկը հայոց պատմութեան ամենակենսիմաստ յղացումներէն, գործ առաւելապէս Մամի- կոնեաններու, որոնց մէջ հայկականությունը յանգած էր բնագանցումի եւ ասուածայինը մարմին ստացած էր:

Առանց էաբանական խորքի իմաստ չունի մարդկային կեանքը: Ո՛ր էութեան բարձր զգացում կայ, այնտեղ կայ գոյությունը բնագանցելու, այսինքն՝ ասուածայինով լեցնելու պահանջ: Ատով էր, որ Մամիկոնեանները ճշմարիտ ասուածապաշտություն, անգերազանցելի հայրենասիրություն եւ միաժամանակ մեծ հերոսական ստեղծեցին: Քաջ կրնան ըլլալ շատերը, բայց հերոսական կը ստեղծէ միայն նա, ո՛վ իր տքնութեան ու գործի, կեանքի ու մահուան խորհուրդի մէջ կը տեսնէ Աստուծոյ կամքի արտայայտությունը: Հերոսը մի՛շտ ալ Աստուծոյ խօսքի առաքեալն է եւ յախտենականութեան բանաստեղծը: Ղեւնդ Երեցը Աստուծոյ հետ կը խօսէր եւ Եղիշէն Մամիկոնեան մարդու հերոսականի իմաստը կը տեսնէր "իմացեալ" մահուան մէջ: Աստուծոյ հետ խօսողը միայն կրնայ "իմացեալ մահ" ունենալ եւ նմանը միայն ընդունակ է երկրի վրայ անմահ գործեր երկնել:

Ստեղծագործ են այն ազգերը, որոնց էաբանական խորքը որդեգրած գաղափարներու եւ հասարակական կազմակերպութեան ձեւի միջեւ հակասություններ չկան:

Նա՛ ո՛վ սուրը Աստուծոյ անունով եւ Հայրենիքի համար՝ չէր վերցնէր, կրնար ծագումով Մամիկոնեան ըլլալ, բայց բարոյապէս երբե՛ք պատկանիլ այդ ընտանիքին:

Մամիկոնեանը նախ եւ առաջ աշխարհայեցողութեան մարդ է: Ատոր համար ալ անոր գործունէութեան մէջ կայ բարոյական հետեւողականություն: Մամիկոնեանի մօտ դուք չէք տեսնէր գաղափարաբանական պատեհապաշտություն: Մետաղեայ կոռ համոզումներու տէր էակ է նա եւ անոր բոլոր կառուցումները դրւած են բարոյական ժայռի վրայ:

Դարձե՛ք դէպի օրւայ մեր իրականությունը եւ դուք պիտի տեսնէք խարխափումներ եւ հակասություններ: Միեւնոյն կազմակերպությունը իր շարժումը կը սկսի Հայաստանի անկախութեան նշանաբանով, իր գաղափարաբանությունը կը հիմնաւորէ մարքսական նիւթապաշտական վարդապետութեամբ, կը կռուի հայ ազգի փրկութեան համար, կը քարոզէ համերաշխություն իր ժողովուրդը ճնշող եւ խոշտանգող թուրք տարրի հետ, ցոյցեր կ'ընէ յոյսը դնելով եւրոպական պետություններու միջամտութեան վրայ, կը միանայ այս պետություններու կառոյցին սպառնացող Եւրոպայի ընկերվարական կազմակերպություններուն եւ օր մըն ալ ներկայ Խ. Հայաստանը կը դաւանի "ազատ", "անկախ", "երջանիկ" հայրենիք եւ Հայկական Դատը՝ լուծւած:

Այս խարխափումները եւ հակասությունները յատուկ չեն միայն հնչակեաններուն: Առհասարակ հայությունը գուրկ է քաղաքական նպատակի եւ գաղափարական համոզումներու կայունութենէ, հետեւողականութենէ: Նոյն անձը մէկ երեսով կը ներկայանայ ցեղապաշտ, միւսով՝ ընկերվարական, մէկով՝ իդէալիստ, միւսով՝ մատերիալիստ, մէկով՝ Մեծ Հայաստան երագող, միւսով՝ կովկասեան կոնֆետերացիայի մէջ միակ էլքը տեսնող, ընկերային երեսով՝ թշնամի բոլշեւիզմին, քաղաքականով՝ բարեկամ: Այս քառսի պատճառով ստեղծւած է օրւայ անվճռական հայը: Բարոյական անկայունությունը կը ստեղծէ մտածումի ցրւածություն, երկրորդը՝ նպատակի անորոշություն, իսկ վերջինը՝ ճիգի, գործունէութեան աննպատակություն:

Մտածումի ցրւածութեան անմիջական արդիւնքներէն մէկն է նաեւ "ես" ի ներքին պառակտումը, ինչպէս եւ հասարակական կամքի բեկորացումը եւ հասուածապաշտությունը: Օրւայ հայ կեանքի պառակտումները հետեւանք են ազգային ընդհանրաթէք եւ հանրապարտադիր աշխարհայեցողութեան չգոյութեան: Բաւական չէ միություն քարոզել, պէտք է գտնել կառուցողական նիւթերը, միջոցները - հոգեւոր զէնքերը: Միությունը կը կառուցի: Կը կառուցին բոլոր ճշմարտությունները: Ճշմարտությունը հնարաւոր է, երբ գոյիմաստ խօսքի մը շուրջ կը հիւսին շարք մը աններհակասելի դատողություններ: Միությունը կը կառուցի, երբ կայ հանրապարտադիր նպատակը, նաեւ բարոյական բռունցքը, որ ձգողական իր կարողականությունը կը ստանայ էաբանական խորքէ մը:

Երեկ եկեղեցին միացուցիչ ոյժ էր, որովհետև զօրաւոր էր հայ մարդու կրօնական զգացումը: Որո՞նք են օրւայ հայի տիրական զգացումները: Ինչի՞ շուրջ կարելի է կեդրոնացնել հայութիւնը: Նախ՝ հայ մտաւորականութիւնը չունի գիտական պատրաստութիւն (արժանատրները թո՛ղ ներեն մեզ) եւ ընդունակ չէ մետաֆիզիկական խորքով եւ պատմա-իմաստասիրորէն հիմնաւորաձ հայկական աշխարհայեցողութիւն ստեղծել: Մեր քաղաքական կազմակերպութեանց ծրագիրները օտար ճշմարտութեանց թարգմանական խառնարաններ են: Այդտեղ կան հայկական նշանաբաններ, բայց ո՛չ հայկական գաղափարախօսութիւն: Բոլորը կը սկսին "մարդկութիւն ", "մարդկային " բառերով եւ հայ զանգաձի փրկութիւնը կը տեսնեն ընկերային բարենորոգումներու մէջ: Այդ ընկերային պահանջները չեն բղխիր Հայաստանի առաւելապէս երկրագործական նկարագիրէն, այլ Եւրոպայի բանորակական դասակարգի պայմաններէն: Փոխաւձ են Հայաստանի ազգագրական պատկերը, քաղաքական վիձակը, անգամ Եւրոպայի պայմանները, բայց եւ այնպէս մենք կառչաձ կը մնանք հին "դասակարգային " մտաձումին:

Անստեղձագործ է այդ մտաձումը եւ իր բնոյթով՝ զանգաձը պատակտող: Դասակարգային վարդապետութիւնը կը ստեղծէ "ընկերային շահակիցներ ", բայց ոչ ձակատագրի եղբայրներ: "Դասակարգ "ը կը նախատեսէ շահակիցներու միութիւն, որ իր խորքին մէջ համազօր է ազգային օրգանիզմի ընկերային մասնատումին: Մի՛ ըսէր "հայ աշխատաւորութիւն ", "հայ քաղքենիութիւն ", "հայ աւատատէր ", "հայ կղեր ", ազգը մի՛ պատկերէր ներքուստ պատակտաձ, այլ ըսէ՛ "յաւիտենական հայկականութիւն ", "հայութիւն ": Ամբողջականութեան զգացումը միայն կրնայ քեզ մղել օրգանական միութեան գիտակցութեան պահանջին: Քանի դէռ հատաւաձապաշտ ես՝ կեղծ են բոլոր քո քարոզները՝ միութեան մասին: Քանի դէռ ներքուստ միազգաց, ընկերօրէն ամբողջազգաց չես՝ ունայն են եւ ինքնախաբէութիւն քաղաքական քո բոլոր գործերը: Միութիւնը կը ստեղծի ո՛չ թէ կողմերու, հատաւաձներու սակարկութիւններով, այլ ընդհանուր նպատակի մը, արժէքի մը ենթարկելու բացարձակ կամքով: Ո՛ր հատաւաձներ, դասակարգեր կան՝ այնտեղ չկայ նպատակի, արժէքի ընդհանրութիւն, ուստի եւ՝ ճշմարտօրէն հայրենանպատակ քաղաքականութիւն, որովհետէ սա, ամեն բանէ առաջ, ընդհանրական ապագայի մտահոգութիւն է: Մենք չգիտենք՝ ընկերային ի՞նչ դիրք, բախտ, ձակատագիր կ'ունենան մեր որդիները եւ ասոնց յետնորդները, բայց մենք գիտենք, որ անոնք հայաստերունդ են եւ կ'ուզենք, որ բոլոր պարագաներուն անոնք մնան այդպիսին - հա՛յ: Ընկերային վիձակը, դիրքը անցաւոր են, կա՛յ միայն ոգիի եւ արիւնի յավիտենականութիւն: Եւ կենսաբանօրէն առողջը այն ժողովուրդն է, որ արթուն բնագո ունի իր տեսակի յաւերձացման համար: "Տեսակ " հասկացողութիւնը կենսաբանական է եւ ո՛չ ընկերային: Այդ կը նշանակէ՝ կենսաբանական որակները՝ ոգին, արիւնը, կրնան կազմել գոյիմաստ աշխարհայեցողութեան մը հիմքը եւ ո՛չ թէ պատմական կամ ընկերային որեւէ մտաձում, գաղափար, բովանդակութիւն կամ ձեւ: Այդ կը նշանակէ նոյնպէս, որ առողջ, ուստի եւ՝ պատմաստեղծ է ազգային, քաղաքական, հասարակական այն կազմակերպութիւնը, որ իր կենսազգացութիւնը, բարոյական հրամայականը, նպատակադրութիւնը, գաղափարախօսութիւնը, ճշմարտութիւնները, համոզումները, տեսիլքները եւ գործելու կամքն ու մեթոդը կը ստանա իրեն հարազատ էաբանական խորքէն՝ ցեղէն:

Որեւէ աշխարհայեցողութիւն պիտի ունենայ իր բնագանցական խորքը: Առանց վերացումի չկայ ընդհանուր դատողութիւն, առանց վերջինի՝ ընդհանրապարփակ ճշմարտութիւն: Աշխարհայեցողութիւնը նախ եւ առաջ այդպիսի ճշմարտութիւն մըն է: Մենք ընդհանրացումի, վերացումի կ'ենթարկենք նիւթական երեւոյթները եւ "նիւթ " ընդհանուր հասկացողութեամբ կը յօրինենք "մատերիալիստական " աշխարհայեցողութիւնը: Հոգեւոր որակներու բացարձակումով մենք կը հիմնաւորենք "իդէալիստական " (աւելի ճիշդը՝ "սպիրիտուալիստական ") աշխարհայեցողութիւնը: Ասոնցմէ մէկը "քանակական " ըմբռնում է, միւսը՝ "որակական " - նիւթ եւ ոգի: Ասոնց գուգադրութեան կամ հակադրութեան ըմբռնումով՝ մենք կը յօրինենք "դուալիստական " աշխարհայեցողութիւնը:

Ցեղի մէջ մենք կը հանդիպինք երկու այդ գոյարմատներու կենսաբանական ներդաշնակութեան: Ժառանգականութեան օրէնքով մենք այդտեղ կը հաստադրենք նաեւ ոգու եւ նիւթի (արեան) անսպառելիութիւն: Այս անսպառելիութիւնը ապացոյց է, որ ցեղը էաբանական խորք է: Անկէ կը բղխին ազգութիւնը, որ առաւելապէս որակային՝ մշակութային-ոգեկան ըմբռնում է եւ ժողովուրդը, որ առաւելապէս քանակական, կենսաբանական գումարի, հաւաքի հասկացողութիւն է: Ասով պիտի բացատրել այն երեւոյթը, որ խառնաձքով իդէալիստ մարդը սովորաբար ազգայնական է, մինչ մատերիալիստը՝ ընկերապաշտ է, ժողովրդական, դասակարգազգաց: Ազգայնականի համար խանդի

եւ իմաստութեան աղբիւրը ոգու հերոսագործութիւններու պատմութիւնն է, ժողովրդականը՝ կեանքի մեծագոյն արժէքը կը տեսնէ ներկան շահագրգռող ընկերային գաղափարներու մէջ:

Մինչեւ տարօնականութիւնը՝ հայ մարդը շա՛տ քիչ անգամ առիթ ունեցած է զբաղիլ իր կեանքի էաբանական հարցերով: Նա ապրած ու գործած է օտար ճշմարտութիւններով, յարատեւօրէն ենթակազգացումի եւ բանականութեան ներքին հակասութեան: Ո՛ր չկայ էաբանական խորքի եւ որդեգրած բանական համոզումներու հարազատութիւն եւ ներդաշնակութիւն՝ այնտեղ չկայ կամքի նպատակաիմաստ ուղղութիւն, որով եւ՝ պատմաստեղծ ճիգ ու գործունէութիւն:

Հին հայերն ունէին իրենց դուալիստական աշխարհայեցողութիւնը (շեշտը դրած ոգեկան կողմի վրայ): Քրիստոնէական մոնոֆիզիստական (միաբնութենական) դաւանանքը երկրէն կտրելու աստիճան "ոգիացուց" հայ մտածումը: Այստեղ՝ գլխաւոր պատճառը, որ մե՛նք եղանք քրիստոնէութեան համար ամենէն շատ արիւն թափողը, բայց գործնականապէս անկէ ամենէն քիչ օգտուողը: Նոր ժամանակներուն՝ Դաշնակցութիւնը գնաց իդէալիստական գծով (թեպէտեւ ծրագրի մէջ խօսքեր կան դուալիզմի եւ համադրական մոնիզմի մասին), հնչակեանները՝ մատերիալիստական (թեպէտեւ գործունէութիւնը վիպապաշտական էր), բոլշեւիկները տեսութեամբ ու գործով՝ մատերիալիստական: Մատերիալիստական ուղղութիւնը օտարամուտ է եւ հակասութեան մէջ՝ հայկական էութեան հետ: Այստեղ պատճառը հնչակեաններու վաղաժամ քայքայումին եւ ա՛յն փաստին, որ բոլշեւիզմը չի հարազատիր հայ գանգաճի՝ մասնաւորապէս ցեղօրէն արթուն տարրի կողմէ:

Գաղափարախօսական մեր բոլոր խարխափանքները, քաղաքական սխալները, կազմակերպական թերիւնները պայմանաւորեցան անով, որ մենք չունեցանք հայկականօրէն հիմնաւորած աշխարհայեցողութիւն: Անծանօթ մեր էաբանական խորքին - ցեղին՝ իմաստութիւնը եւ ուղղութիւնը չառինք հայոց անցեալը վարող ոյժերէն, այլ՝ Եւրոպայի ներկան խռովող ընկերային հոսանքներէն: Այդ հոսանքները սնանկացան Եւրոպայի մէջ, իսկ մենք կորսնցուցինք նաեւ Հայրենիքի եւ ժողովուրդի մեծ մասը եւ ասոր հետ՝ կամքի եւ մտքի կեդրոնացման ընդունակութիւնը: Բայց կառչած մտաւոր հին նախապաշարումներու, մենք կը շարունակենք մնալ բազմազաղափար, բազմանպատակ, բազմուղի, ուստի՝ հատաճամուլ, ցրտողական եւ քաղաքականապէս՝ անստեղծագործ:

Բոլոր պատմակառուցումներու առաջին պայմանը հոգեկան ոյժերու կեդրոնացումն է եւ ամբողջականութեան զգացումը: Մէկը ճակատագրական քայլերէն դէպի ոգեկան կեդրոնացումը եւ ուժաստեղծումը՝ նոր աշխարհայեցողութեան կառուցումն է: Քանի դեռ պակասաւոր էր հասկացողութիւնը կենսաբանութեան մասին՝ մարդիկ կը խօսէին "բացարձակ" ներէն: Այդ տիեզերապաշտութիւնը մեր ճակատագիրը կը ստորադասէր գեր-բնականին, ընդհանուրին: Գերբնականը անկենսաբանական յաւիտենականութիւնն էր եւ ընդհանուրը՝ մարդկութիւնը: Յաւիտենականը կ'ապրէր որպէս նախախնամութիւն, կամք տիեզերական մեքենականութիւն յինքեան, իսկ մարդկութիւնը՝ որպէս վերացական գաղափար: Էապէս սա համագոր էր բնական կապի խզումին՝ կենդանի մարդու եւ Աստուծոյ, անհատական անցաւորութեան եւ տեսակի յաւիտենականութեան միջեւ: Մարդու կրօնական զգացումի աղարտման գլխաւոր պատճառներէն մէկը "մարդկութիւն", "մարդկային" վերացական հասկացողութիւնները կուրք դարձնելն էր: Այս է պատճառը այն իրողութեան, որ աշխարհաքաղաքացիական բոլոր ոգորումները, ի վերջոյ, կը յանգին անկրօնութեան:

Մենք մատնանշեցինք մեր նոր աշխարհայեցողութեան էաբանական խորքը - ցեղը: Որպէս կենսաբանական ըմբռնում՝ դա կը նախատեսէ բնական կապ մարդու եւ յաւիտենականութեան միջեւ: Ոգիի գծով՝ դա մեզ կառաջնորդէ դէպի աստաճայինի կենդանի զգացումը, արիւնի գծով՝ դէպի կեանքի յաւիտենականութեան զգացումը: Ուր յաւիտենականութեան առողջ զգացում կայ, այնտեղ ներկայ է Աստուծոյ կամքը: Իր խորքին մէջ, ցեղը Աստուծոյ կամքի արտայայտութիւն է: Դա նաեւ օրգանական միութիւն է ոգիի եւ նիւթի, որով՝ բնօրէն համադիր աշխարհայեցողութեան խարխիւ: Յեղն է միայն ընդունակ դնել յաւիտենական, սրբազան եւ զօրութենաւոր նպատակ: Յեղի յաւիտենական խնդիրը Հայրենիքն է: Յեղի համար դա ո՛չ թէ շահագործելի հող է եւ աւելի լաւ ապրելու միջոց, այլ՝ էութեան պահանջ: Հայրենիք տենչալով, մենք աւելի կ'ուզենք Մասիսի ճակատը տեսնել, քան Արարատեան դաշտի մէջ բամպակ մշակել: Մեր նախահայրերու սրբաստանները եւ գերեզմանները ձգողական աւելի մեծ խորհուրդ ունին, քան Մշոյ, Կարնոյ կամ Վանայ շուկաները: Տարբեր են ցեղի եւ ժողովուրդի բարոյական բովանդակութիւնները: Ժողովուրդը մի՛շտ ալ առօրեայի մտահոգութիւն է, ցեղը՝ էութեան տանջանք: Տանջանքով շաղախուած նպատակը միայն կրնայ շարժման

մէջ դնել մեր ողջ էութիւնը: Դաւանելով ցեղային աշխարհայեցողութիւն, մենք մեզ ամբողջացած պիտի զգանք՝ որպէս ներքին մարդ եւ ընկերութեան անդամ: Ներքին ամբողջականութեան զգացումը ինքնին ոյժերու կրկնապատկում է անհատի մէջ եւ հասարակական ներդաշնակութեան, ազգային օրգանական միութեան պահանջ:

Յեղի առաջին հրամայականն է՝ հայրենատիրութիւն: Այդ կամքով վերցո՛ւր սուր, գրիչ, բահ, ինչ որ կրնաս: Բոլոր պարագաներուն դու նպատակի զինուոր ես եւ ճակատագրի եղբայր անոնցմէ ամեն մէկուն, որոնք տքնած են, կը տքնին ու պիտի տքնին յաւիտենական Հայաստանի համար:

Այդպէս գործելով՝ դու քո մէջ պիտի զգաս ներկայութիւնը Մամիկոնեան հայու: Դա արդէն բարոյական սպառազինութիւն է եւ յաղթանակի ապահովութիւն:

"Տարօնի Արծիւ ", 1939թ., թիվ 11

Դարձ Դէպի Ոգին

Մեռնել, բայց չտեսնել Հայրենիքը պարտւած: Յաղթանակից կեանքի բարոյական կանոն յորինել, պարտութիւնը ստեղծագործաբար ողբերգել եւ դրանից՝ մեծագործումի նոր ոյժ եւ խանդ երկնել: Այդպէս չէ՞ր երբեմն հայր:

Ասում ենք՝ այդպէս էր, ուզում ենք էլի՛ այդպէս լինի եւ քարոզում ենք տարօնականութիւն:

Մեր առաջ, սակայն փռւած է հոգեւոր վերջալոյսի մի պատկեր: Վերջալոյսին՝ քնի կարօտից յօրանջում են սուերները: Մեծ սուերը՝ գիշերը, արդէն մայրն է քնաբեր առաքինութիւնների: Սուերները յօրանջում են - "հին հայր վաղուց է մեռած":

"Ոգին մահ չունի", - ասում ենք մենք:

Ոգու մահւան հաւատում են վերջալոյսին սուերօրէն սպառուածները: Նրանք՝ որ բռնւած են վախճանի տենդով: Ապրելու ազահութիւնը եւ մահւան զգացումը - միեւնոյն տոպրակում սրանք դեղնում են, ինչպէս աշնան տերեւները: Ամեն բան չի դեղնում կատարելութիւնից - շատ բան դեղնում է սպառումից: Դեղին երգերի բանաստեղծները, շա՛տ անգամ, քուն են քարոզում - ցաւագին ճիչ եւ ձանձրոյթի աղօթք:

Քնաբեր ամեն խօսք, մտածում եւ աղօթք վախճանի կարօտ է, վերջինը՝ տկարութիւն, իսկ տկարութիւնը՝ կենսագործ բոլոր ճշմարտութիւնների թշնամին:

"Արթնացի՛ր, Հայաստան՝ - օրերի զանգահարումը խոժոռում է հոգով մեռածներին: Արշալոյսի կանչը՝ - դա մեծագոյն թշնամին է յոգնած-պարտասաւածների: Սուերները ձայն չունեն, բայց նրանք ընկերներ են շարժող կեանքի: Նրանք ունեն իրենց համր երանութիւնը - ուզում են քնել: Շարժումների թշնամին մի՛շտ էլ սուերոտ մի էութիւն է:

Տարօնականութիւնը ոգու շարժում է, նոր կեանքի խօսք: դա ունեցաւ իր թշնամիները - մահապաշտները, սուերային էութիւնները, նրանք, որ տաժանքով են քայլում կեանքը փոթորկող ոյժերի հետ, սուերի տաժանքով:

Մենք ասում ենք. "Ոգին անմահ է":

Բայց երբեմն ոգու կայծը՝ հոգին աւելի՛ շուտ է մեռնում, քան մարմինը: Անմահ է միայն ժամանակը բոցավառող, տարածութիւնը նուաճողաբար ճմլող ոգին, ստեղծագործը:

Յիսուսն էր ասում. "Մինչդեռ յաշխարհի եմ, լոյս եմ աշխարհի": Ստեղծագործ ոգին միշտ էլ աշխարհում է եւ լուսագործում է:

Ժամանակը ոգեսպառի համար անջրպէտ է, ոգու կրողի համար՝ կապ: Ժամանակներն իրար են կապում յաւիտենականի զգացումով - անցաւորը յաղթահարող ոգու ճիգով: Մամիկոնեաններից անցել է մէկուկէտ հազա- բամեակ, հայ բոլշէիկները տիրում են այսօր: Բայց նրանք մեզ աւելի մօտ են թուում, քան վերջինները: Այդպէս չէ միայն նրանց համար, որոնք ժամանակը ըմբռնում են որպէս իրար հակասող դէպքերի մի շարժ, որպէս անցումների մի քառս:

Ժամանակը հոգեբանական առաջընթաց է: Բարոյապէս աճող մարդու համար՝ նրա արժէքները, հոգեւոր բովանդակութիւնները աճում են այդ առաջընթացի հետ: Հայօրէն անկարելի է հերոսանալ առանց Մամիկոնեան մի հսկայ կենդանիօրէն պատկերելու: Հերոսականը ժամանակները յաղթահարող պատկերում է: Հրէութեան հզօրանքի գաղտնիքը նրանում է, որ ամեն հրեայի սրտի մի անկիւնում կենդանիօրէն տրոփում է Մովսէսը: Ոգու բոլոր նահանջները առաջ են գալիս ժամանակի մասին ունեցած անկենսաբանական ըմբռումից: Հակասութիւնները պարտութիւն են վիժում: Կա՞րքը - այդ պիտի չունենայինք, եթէ այնտեղ ճակատող հայկական բանակը չապրէր իր եւ Վարդանների ոգու հակասութիւնը, եթէ ժամանակը յաղթահարելով՝ նա կարողանար անցումի իր երանութեան մէջ դնել Մամիկոնեանավայել հերոսական: Բոլոր պարտութիւնները արդիւնք են պատմական ոգու աղօտումին - նախ՝ դրան:

"Յեղաշրջւած ոգին է յեղաշրջում իրականութիւնը" - ասում ենք մենք: Իւրաքանչիւր ազգ ապրում է ճակատագրական մի նշանախօսքով: "Յիշի՛ր մահը", - ասում է մի ժողովուրդ, եւ դրանով էլ բարոյակարգում իր ընկերային կեանքը: "Յիշի՛ր Մամիկոնեան հայր", - ասում ենք մենք, որովհետեւ ուզում ենք յաղթահարել պարտադրականութիւնը, փոխել, յեղաշրջել ճակատագիրը: Ուզում ենք տարագրութեան ցաւն ու ամօթանքը վերածել հայրենատիրումի, հզօրանքի կամքի: Մեծագոյն ստորնութիւնների ընդունակ ժողովուրդը, ընդունակ է նաեւ գերագոյն հերոսականի: Մեծ անկումներն էլ գործ են հուժկու խառնւածքի: Միեւնոյն խառնւածքի բացասական արտայայտութիւնը կարող է այնքան անկումնային լինել, որքան դրականը՝ վերացնող: Ոգու ձգողական է վանողական կարողութիւնները ծագում են միեւնոյն արմատից: Իբր հոգեբանական տիպ՝ հրեան է՛ր բեւեռացած ստորնութիւն է է՛ր բեւեռացած նւիրում: Ժողովուրդներ կան, որոնց համար ստորնութիւնը ինքնապաշտպանութեան ամենահատու զենքն է: Կան էլ, որ առանց դրական բարոյականի՝ փլուզում,

ոչնչանում են: Հայը ընդունակ չէ ոգու երկու ուղղություններ կրել իր անձի մեջ: Մեր այս հոգեգծով մենք հակապատկերներ ենք հրեայի: Այդ է պատճառը, որ օտարութեան մեջ մենք չենք կարող օգուել նրա ցեղային ինքնապաշտպանութեան մեթոդից: Նա մոռանում է լեզուն, ծպտում է իբր ոչ-հրեայ, բայց Թալմուտի մի բառով պահում է ցեղային ներքին կրակի մոլեգնությունը: Ծպտումի ընդունակ հային չի կարող փրկել ամբողջ "Նարեկ" -ը: Հրեան յօրինում է համամարդկային գաղափարներ, խառնում է ազգերը իրար եւ յաճախ հանդիսատես դառնում իր "թալիսման" ով փոթորկւած աշխարհի խելագարություններին, հայն ինքն իր մեջ փխրում, այլասերում է, հենց որ բռնում է օտար մի հովից: Հայը "միջազգային" ասպարեզի էակ չէ: Փաւստոսի այլաբանութեամբ՝ նա իր Արշակ թագաւորի նման հզօր եւ ազատահոգի է միայն իր հողի վրայ: Հայրենիքն է նրա ինքնապաշտպանութեան միակ զենքը: "Դա՛րձ դէպի երկիր", - ասում ենք մենք: "Ռէալ պայմաննէ՛րը", - հարցնում են իրենց կեանքում ընդհանրապէս պայմաններով ապրողները, սակարկողները: "Պատմական բոլոր իրականությունների հեղինակը եւ ստեղծիչը ոգին է", - ասում է տարօնական մեծ հայերի հերոսականը: Այդ է ասում նաեւ մեր ժամանակների գիտությունը:

"Հոգեվերանորոգում եւ ճշմարտությունների յեղաշրջում" - անհա՛ առաջին քայլը դէպի նոր ճակատագիրը: Որպէսզի մի բան փոխի՝ նախ պիտի կամենալ, որ փոխի: "Կամենալ" ը հոգեւոր որակ է: Ոգու ամեն ճիգ որակ է: Այդ է պատճառը, որ ոգու ներգործությունն է իմաստաւորում բնութեան ամեն մի երեւոյթը եւ պատմութեան դէպքերը:

Տարօնականությունը հոգեվերանորոգչական շարժում է, որով եւ՝ կեանքը իմաստաւորելու ճիգ: Նիցշէն ասում էր. "Գերմարդն է երկրի իմաստը": Մենք ասում ենք. "Հայաստանն է հայ մարդու իմաստը": Այսպէս ասելով՝ մենք ընդունում ենք Մամիկոնեան մի ճշմարտություն: Ծագում են հարցեր. "Ինչո՞ւ այս ճշմարտութեամբ գործող հայը հզօր էր: Ինչո՞ւ տկար է այսօր հայը: Ո՞րն է օրուայ հայի ճշմարտությունը: Մենք չկործանեցի՞նք այն ըմբռնումից, թէ հայրենիքը միջոց է":

Կեանքի լրջագոյն հարցերին մարդիկ պատասխանում են ըստ իրանց նկարագրի, խառնւածքի, բարոյական խորքի: Յոռետեսի կարծիքով՝ կեանքը մահուան առաջընթաց է: Մեզ համար՝ կեանքը մահուան յարթահարելու ճիգ է: Վախկոտի կարծիքով՝ չկայ անելի մեծ յանցագործություն, քան հերոսականի պահանջը: Եսականը "նւիրում" բառը հասկանում է որպէս պատուհասումի պատգամ: Զեղծահոգի էակը որոգայթ է լարում ճշմարտութեան դէմ: Յիսուսին խաչում են իր քարոզած գաղափարների սարսափից: Նոր գաղափարներից սուսկում են հոգեպէս սպառաւծները: Անկումի երանութեան զոհերին՝ հզօրանքի խօսքը թուում է մահապատիժ: Տկարությունը գիտակցական սարսափ է մահից եւ անգիտակցական մահաբաղձություն: Տկարի չարությունը - դա գերեզմանափորի հոգեւոր զենք է: Գերեզմանափորը հոգեբանական եղկելի այն տիպն է, որ մահու սարսափից մահուան դէպքերը օգտագործում է որպէս ապրուստի միջոց: Մեծ գաղափարների մանր թշնամիները միշտ էլ ունին գերեզմանափորի հոգեբանություն:

Հասկանալի է, որ տարօնականությունը իբրեւ ոգու շարժ եւ կենսանորոգումի ճիգ՝ պիտի անհանգստացնէր հոգեւոր գերեզմանափորներին, նւաստութեան երջանիկներին, իրենց անձերի բարոյական դիակնացումը առանց ցնցող տագնապի տեսնող-ապրողներին:

Մեծ գաղափարները յղություն են ստանում կեանքի մեծ ճգնաժամերից: Ամեն ճգնաժամ տալիս է իր զոհերը: Դրանցից է առօրեական ապրումներին գերի մարդը - յաւիտենականութեան ատամնաթափ այդ թշնամին:

Ծանր է մեզ համար չոր ճշմարտություններով խօսել, բայց ճշմարտություն է, որ յաւիտենականութեան գծի վրայ առօրեական արժէքները եւ նրանց կրողները չեն մեռնում, այլ սաստակում են:

Մենք սուսկում ենք առօրեականին գերի դարձող գաղութահայութեան ճակատագրից:

Մենք ասում ենք, որ հայը մէ՛կտեղ միայն կարող է իմաստալից մահ ունենալ - Երկրի ճանապարհին: Եւ մէկ տեղ միայն իմաստալից կեանք - Հայաստանում:

Ոմանք կարող են այս բանը չհասկանալ: Տգիտությունը յանցանք չէ, եթէ դա օժտւած չէ չարութեան դիմամիզմով: Դա անշո՛ւշտ, մի ոյժ է - այն ոյժը, որ հոգեւոր լէշեր է ստեղծում եւ թմբում կեանքի հոսանքը: Կանգ առնել անգամ տգիտութեան զոհերի առաջ եւ խաչ հանել - դա ամեն բարոյաշունչ մարդու պարտականությունն է: Բայց չմաքրել կեանքի ուղին - դա միայն բարոյապէս սպառաւծների տկարությունն է:

Չարութեան դիմամիզմը պատմականօրէն անստեղծագործ է այն պատճառով, որ նրա կրողը մեծ նպատակների ծարաւ չունի: Դա, երբեմն, յաջողություններ է շահում, բայց յաղթանակի նւաճումը մի՛շտ էլ վերապահւած է դրականօրէն ստեղծագործ ոգուն:

Տարօնականությունը մեր ցեղի դրական հոգեգծերի շարժն է: Դա յաղթանակի վստահություն է:

Ճանաչում ենք մեր իրականությունը, որում ոգու սպառումը կասկածա- մտություն է վիժում, իսկ վերջինը՝ դա եւ ուրացում: Գիտենք նաեւ, որ ամեն մի ոչնչություն գոյութեան մի սկզբունք ունի -

արժեք ստանալու նպատակով բացասել մեծ գաղափարները, ժխտել բաներ, որոնց մասին հասկացողություն չունի, եւ տրորել իսկական արժեքները: Անօրէան մի՛շտ էլ մանրագործ հերոսներ է վիժում եւ յախտենականութիւնը մի թշնամի ունի - անօրէայի "հանճարը":

Ուլքե՞ր են գործում մեր դէմ - մեր ցեղը հայրենատէր եւ յաւերժական դարձնելու ճիգի թշնամիները. "ռէալ պայմանների" փոխասացները: Բայց մենք առանց լապտերի չենք իջել մուտք փողոց, ո՛չ էլ առանց զէնքի՝ պատերազմի դաշտ: Մեզ առաջնորդող լոյսը մեր պատմութիւնը վարող ոգեկան ոյժերի իմաստասիրութիւնն է, մեր զէնքը՝ Մամիկոնեանների բարոյականը: Հրամայողաբար մերժել որեւէ ներքին պայքար, ո՛չ թէ չափել տկարութեան ու սղփտութեան հետ, այլ միայն վերանորոգող լոյս եւ հզօրանքի բարոյական բաշխել նրանց, որոնք տառապում են հարցից - "ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այսպէս եղան հայն ու Հայաստանը": Տարօնականութիւնը միայն հզօրանքի ուսմունք չէ, այլ նաեւ ներցեղային սրբութեան փիլիսոփայութիւն, այսինքն՝ ոչ-սովորական բարոյագիտութիւն: Դա միաժամանակ Աւետարանի ողբերգանքը չէ. "Յիրսն եկն եւ իւրքն գնա ոչ ընկալան": Դա մի ուսմունք չէ "բոլորի եւ ոչ ոքի համար", այլ միայն ընտրեալների: Դա կանչ է՝ ուղղւած միայն նրանց, որոնք ընդունակ են բարոյական նորոգումի:

Հոգեւորոգչական շարժումը նախատեսում է ընտրանի: Ընտրանին նա է, որ սրտի կսկիծով ապրում է տխուր ներկան եւ հոգու աչքով տեսնում երջանիկ ապագան:

Տխուր չէ՞ մեր ներկան: Անհրաժեշտ չէ՞ երջանիկ ապագայ: Եւ ներկան մի բան չէ՞, որ պիտի յաղթահարուի: Ապագան չի՞ նւաճում տագնապալի մարտնչումներով: Յաղթահարող, նւաճող ոյժը ո՞րն է: "Պատմագագ ոգի"ն - ասում ենք մենք: Միայն դա՞, պատմագագ ոգին է ընդունակ պատմութիւն երկնելու:

Տարօնականութիւնը, ահա՛, այս ոգու իմացումն է. եւ այդ նոյն ոգին վերանորոգաբար մշակելու աշխատանքը, ճիգը: Նրանք, որ այս բանը չեն հասկանում, ոգու թշնամիներ են խառնածքով:

"Կենդանեալ մերով տեսաք գդիակունս անձանց մերոց",- այսպէս էր ասում Եղիշէն: Այդ ողբերգութիւնից Մամիկոնեան հայերը ստեղծեցին նոր հերոսական: Պիտի ստեղծենք է՛ւ մենք: Դա՞՛ւր, թշնամա՞նքը - թո՛ղ շարունակեն նրանք, որոնք ապագան չեն տեսնում: Ապագան տեսանողներինն է: Ապագան տեսնում են նրանք, որոնք անցեալն ապրում են իբր ոգու յայտնութիւն, եւ պատմական արարչագործումը՝ իբր ոգու արժեքների շեղւաւորում:

Մեր ճշմարտութիւնները տեմպերամենտային ճշմարտութիւններ են - նրանք աճում են եւ աճման կամքը ներքնակ է: Միայն ոգու զգացողական ոյժերն են ներքնակ: Ոգում գործում է տիեզերաստեղծ ոյժի - դուք ասե՛ք Աստուծոյ - կամքը: Առանց մետաֆիզիկայի եւ օնտոլոգիայի,- բնագանցութեան եւ էաբանութեան,- կարելի չէ հասկանալ ոգին: Իրերի հիմքը այն չէ, ի՛նչ տեսանելի է պարզ աչօք: Ոգին ընդհանրապէս մատչելի չէ զգայնութեանց: Նրա ճշմարտութիւնները խո՛ր իմացաբանական են, էաբանական: Պատմութիւնը ռէալ դէպքերի արձանագրութիւն չէ, այլ՝ ոգու յայտնութիւն: Առանց ոգու իմացութեան՝ կարելի չէ հասկանալ պատմութիւնը: Ամեն բան չի լինում գիտացեալ իրերի կամքով: Շա՛տ բան, եւ ճակատագրականը, լինում է անգիտակցականի - դուք ասե՛ք Աստուծոյ - կամքով: Յաղթանա՞կ - դա հնարատր է, երբ մետաֆիզիկական ոյժերն են մարտնչողի առաջնորդը, երբ վերջինն զգում է, որ բացարձակ մի ոյժ է գործում իր մէջ:

Այդպէս չէի՞ն Մամիկոնեանները - աստուածահաղորդ: Այդպէս չէ՞ր Մեսրոպը, որ ըստ հայոց պատմութեան վկայութեան, նախ ձուլեց աստուածայինին եւ ապա հնարեց մեր երկրի լոյսը: Ղեւոնդ Երեցը չէ՞ր ասում, որ ինքը խօսել է Աստուծոյ հետ:

Այդպէս էին նրանք, եւ դրա շնորհիւ էր, որ նրանց օրերի Հայաստանը հզօր էր՝ անգամ իր պարտութեան մէջ:

Տարօնական հայը աստուածահաղորդ է, աստուածախօս - ստեղծիչ կրօնական զգացումի եւ պատմակերտ ոգու:

Տարօնականութիւն - դա մեր պատմութեան իրրացիոնալն է, անգիտակցականը, ոգու այն տարերքը, առանց որի իմացութեան՝ անհնար է խօսել ճակատագրի հետ:

Այն բոլորից յետոյ, ինչ որ տեսանք. Դէր Զօրից, Կարսից յետո՛յ էլ հարց չտանք.- "Որտեղի՞ց ենք գալիս, ո՞ւր ենք գնում":

Մենք գալիս ենք մի աշխարհից, որի բոլոր իրականութիւնները սարսափի երազներ վիժեցին: Մենք գնում ենք դէպի մի երազ, որ իրականութիւն պիտի դառնայ:

Երբ չկայ պատմաստեղծ ոգու առաջնորդութիւն՝ իրականութիւնը կը դառնայ երազ - երազ չէ՞ այսօր երէկւայ մեր երկիրը, իր բոլոր իրականութիւններով:

Երբ կայ այդ ոգու առաջնորդութիւնը՝ երազները իրականութիւն կը դառնան - վաղը իրականութիւն պիտի չդառնայ Հայաստանը:

Որպեսզի այդպես լինի՝ դարձե՛ք դեպի ոգին: Մի՛ թշնամացե՛ք, այլ հասկացե՛ք, որ անոգի ժողովուրդը միութիւն, ոյժ եւ ապագայ չունի: "Դա՛րձ դեպի ոգին ":

Չե՛ք լսում ի՞նչ ենք ասում. մենք ասում ենք՝ հոգեւոր վերանորոգում, տարօնաստիպ հզօրահոգի հայ մարդու վերակառուցո՛ւմ, հայակերտո՛ւմ:

Եւ ուրիշ ոչի՛նչ:

Մնացեալը մենք թողնում ենք քաղաքագէտներին, կուսակցութիւններին եւ ցանկանում, որ նրանք իմաստուն լինեն եւ գօրաւոր:

"Տարօնի Արծիւ ", 1938թ., թիվ 5-6

Ելքի Կամք

Դիցուք թե աշուն է եւ օրերի հետ՝ խամրում է շատ բան - անհիմա՞ստ է ամենայն անցեալ: Դիցուք թե ձմեռ է եւ բուքը խրճիթդ մտած՝ կոտրել է սրտիդ ապակին եւ խշրանքների սարսուռով տխուր առասպել է երգում - միայն մի՞ պատմություն ունի աշխարհը: Կամ թե կեանքի սայլը ճոնչալէն խրել է առեղծաձեների ցեխում - սո՞ւտ է ճիգը եւ ելքը՝ ցնո՞րք:

Առեղծաձեները սարդի ոստայն են հիւսում եւ դարանում ճակատագրին: Կալանւած ոգու ոյժը վախճանի տենդն է եւ առաքինութիւնը՝ փրկութեան մոլորանքը: Մտածի՛ր, որքան ուզում ես, գալարի՛ր, քանի դեռ ցաւ ես զգում, աղօթի՛ր, եթէ հաւատում ես գերբնական ոյժերին - կը քամես, կը չորանաս, կը մոխրանաս, եթէ չգիտես ճիշդ ժամանակին թաղել նախապաշարումներդ եւ ճիշդ ժամանակին կենտրոնանալ որպէս ինքնափրկումի կամք:

Մենք ասում ենք. "Չկայ անել դրութիւն ":

Չկայ թէկուզ ա՛յն պատճառով, որ գէթ ապրող էակների բաժին տիեզերքը եղել է եւ պիտի անցնի, եւ նրա առեղծաձեների գաղտնիքը հենց ա՛յն բանում է, որ նրանցից իւրաքանչիւրը լուծել է ուզում:

Տիեզերքը առեղծաձեների յղութիւն է, ծագումի ու վախճանի հանգոյց, խառնարան, կոիւ, կամ պատճառների կապակցութիւն եւ հետեւանքների շղթայակցութիւն, գոյութեան երանութիւն եւ յայտնութեան կամք:

Ուզում ես հաւատա՞, որ Աստծու կամքն է ստեղծել տիեզերքը, ուզում ես ասա՞, որ տիեզերքի կամքն է ստեղծել Աստուածը: Երկու դէպքում էլ դու մի մասնիկն ես արարչագործութեան: Դա ենթադրում է յայտնութեան տենչի, կամքի ներկայութիւնը քո մէջ: Դու ծնունդ ես կամքի, եւ ճակատագրորէն մասնակից ստեղծագործութեան:

Ամեն ստեղծագործութիւն անցումի ճիգ է - կորովների կուտակման եւ հոլովոյթի գործողութիւն, տարերքի երկունք, ոգու շարժ, սրտի ողբերգութիւն, էութեան զեղումի տենդ, թափուղ բաժակի երանութիւն:

Մենք ասում ենք. "Յաւիտենականութիւնն ամեն բանից առաջ ոգու անցումի կարօտ է, եւ գոյութեան իմաստը հասկանում են նրանք, որոնք մեռնելու կամք ունեն ":

Ուզում ես Յիսուսի հողի մէջ ընկած ցորենի հատիկի առակը վերծանի՛ր, ուզում ես հայ Մամիկոնեանների բարոյականը հասկանալով՝ ապրիր, ուզում ես ոգու խորհուրդով գիտութեան մօտեցի՛ր - միեւնոյն է՝ տեսակի յարատեւումը, կեանքի ստեղծագործութիւնը պայմանաւորւած են անցումի խանդով, մեռնելու կամքով:

Գոյութիւնը ծագումի եւ վախճանի առեղծաձէ է: "Վախճան " նշանակում է ե՛ւ մահ ե՛ւ նպատակ: Դա ասել է՝ մեր ճակատագիրն անցումի մղում է: Բայց ամեն "անցում " իմաստ ունի, եւ իմաստը նպատակի մէջ է: Ո՞վ է զձեզ ճակատագրի ուղին, ո՞վ է չափել տիեզերքի խորքը, ո՞վ է կշռել Աստուծոյ կամքը, ո՞վ է որոշել իրերի վախճանը, ո՞վ է գտել պատմութեան օրէնքները: Մենք ասում ենք.

"Նպատակն է մեր կեանքի առաջնորդը ":

Քո գործունէութեան ձեւը պայմանաւորում է քո նպատակի բովանդակութեամբ: Դու գործո՞ւմ ես այնպէս որպէս թէ տիեզերքը քո կամքի արտայայտութիւնն է եւ Աստուածը՝ քո խղճմտանքի յղացումը - Աստուծոյ հետ ես, պատմաստեղծ ես: Առանց Աստուծոյ՝ դու ոչինչ ես, իսկ առանց քո խղճմտանքի արթնութեան՝ չկայ Աստուած: Այլ եթէ քեզնից դուրս կայ Աստուած, ապա դա զինակիցն է ուրիշների, եւ նրանք քեզ հետ կը վարեն որպէս անոգի առարկայի: Դու կարող ես ե՛ւ աստուածապաշտ լինել եւ սակայն անհաղորդ մնալ Աստծուն: Քո էութիւնից պիտի բղխի աստուածապաշտութիւնը, այնպէս որպէս թէ տիեզերքի բացարձակ կամքն է գործում քո մէջ: Աստուածապաշտութիւնը ճշմարտագործութիւն է եւ ճշմարիտ նպատակները միայն կարող են քեզ մղել իմաստալից գործունէութեան: Քո նպատակը պիտի արձանացնես էութեանդ ա՛յն բեւեռում, որ քեզնից դուրս է թուում: Անհիմանալի կապերով դու զօղւած ես մի Անյայտի, մի Բացարձակի, մի Գեր-Բանականի: Քո նպատակը պէտք է լինի ո՛չ թէ քո մտքի յղացումը, այլ՝ քո կախումի զգացումի բացարձակ յայտնութիւնը: Դու գործում ես նրա կամքով, որից կախւած ես: Յիսուսն էր ասում. "Եւ ինձ պարտ է գործել զգործս այնորիկ, որ առաքեացն զիս ": Այսպէս գործողներն են միայն պատմութիւն ստեղծում: Դու քո նպատակի գործիքն ես միայն, բարեկա՛մ: Եվ նպատակիդ միջոցով դու գործադրում ես քո մէջ յայտնութիւն ստացած Աստուծոյ կամքը: Երբ ասում ենք "Նմանի՛ր Մամիկոնեան հային ", ուզում ենք հասկացնել, որ դու պարտաւոր ես քեզ զգալ որպէս ցեղիդ նպատակի անօթը եւ այնպիսի վճռականութեամբ մօտենալ ճակատագիրդ շօշափող հարցերին՝ որպէս թէ Աստուծոյ կամքը բացարձակ յայտնութեան է յանգել քո մէջ: Երագող ես դու թէ գուշակ, երանգների ծարաւից խելագար բանաստեղծ թէ մտքի կմախքներով սիստեմներ հիւսող գիտնական, հացի սովորական ծառայ թէ գաղափարների իշխան, մարմնի թովչանք թէ հոգու սուրբ, սրտի աղքատութիւն թէ ուղեղի տազնապ, միեւնոյն է՝դու ձեւ կտաս յաւիտենականութեան ա՛յն մասին, որ

ապրումի որոշականություն է ստանում քո մեջ: Ուզում ենք ասել, որ հայ մարդը անձնական ի՛նչ բարեմասնություն էլ որ ունենայ, պատմագործումի տեսակետով նրա արժեքը մոխիր է եւ քամի, եթե դա չունի տարօնական հոգեգծություն: Միայն Մամիկոնեաններին յաջողեց Յիսուսի մոլեռանդութեամբ մահով մահը յաղթահարել, այսինքն՝ որոշականություն դնել նպատակի, վճռականություն՝ գործի եւ բովանդակություն՝ պատմութեան մեջ: Ե՛րբ է մշակուում յաղթանակի արևեստը - այնժա՛մ, երբ պատմաստեղծ կամքը պատկերում է որպէս Աստուծոյ զինակիրը, իսկ յախտենականությունը՝ որպէս մայր ամենայն կարելիությունների: Ինչպէս Աստուծոյ, այդպէս էլ նրա ներկայությունը վկայող կամքի համար ոչինչ է անկարելի: Տիեզերքը հասկացում եւ յաղթահարում է յախտենազգաց ոգու գործունէութեամբ: Մամիկոնեանները գիտէին աստուածաբանությունից ռազմարևեստ բղխեցնել, բարոյականով քաղաքականություն հիմնադրել եւ յախտենականութեամբ նպատակ օժել: Նրանք նախ՝ աղօթում էին, յետոյ՝ ծրագրում եւ ապա՝ գործում: Այդ էր պատճառը, որ նրանց օրերի Հայաստանում չկար երկու բան - հոգեւոր պարտողականություն եւ բարոյական անկում: Նրանից յետոյ Նարեկացին հիւսեց տիեզերական ողբ: Հանճարի ցաւով նա թաթախեց իր գրիչը Բզունեաց ծովի ալիքներում եւ աղի խօսքերի մրմուռ ցանեց դարերի սրտին: Երկար ժամանակ հայի իմացական իղեպն եղաւ՝ հասկանալ "Նարեկ"-ը: Հասկացա՛ւ. նա թութակեց "ողբաձայն" մրմունջը, խարխափեց խորքի, իմաստի եզրին, գալարեց բանականութեան վիժած առեղծաձների ցանցում եւ մի օր էլ ընդմիջտ մոլորեց իր էութեան անդունդներում: Աստուածն այլեւս մեր կամքի զինակիցը չէր, այլ՝ մեր մոլորանքների քննադատը: Պատմութեան փառքի գծից չեղածը, ենթագիտակցորէն, իրան ծուած է զգում Աստուծոյ ճանապարհից: Նմանի համար Աստուածն այլեւս առաջնորդ չէ, այլ միայն "տեսող զաղտնեաց": Հայն է հիւսել աշխարհի ամենասպանիչ, գոյութեան տենչի ժխտումին համահասարակ "Մեղա"-ն: Պատուհասելու սարսափից, նա իր հաւատի պարարտությունը ճենճերելով՝ բուրվառեց երկնքին - ներսից այրեց, ծուխը տեց քամիներին եւ դատարկեց իր էութեան ոյժերից: Տէր-Ձօ՛ր՝ առանց խոր վերածնունդի՝ դա անխուսափելի էր: Մինչեւ այդ՝ մեր կեանքում ամեն ինչ սկսում էր ցաւով, շարունակուում՝ ողբով, վերջանում՝ աղօթքով: Մենք շուտ եկած էութիւն էինք եւ տառապանքի ծարաւ: Մենք յիշողութեամբ էինք միայն տարօնական, բայց ո՛չ կենդանի զգացումով: Դրա համար էլ մեր կեանքը քառութեան բաղձանք էր միայն եւ անստեղծագործ տանջանք - նահատակութեան սարսուռ եւ երկիւղած թերահաւատություն: Յոռետեսությունը աւելի՛ ծանր արժէքներ եւ սրբութիւններ է ստեղծում, բայց դրանք բոլորն էլ ճակատագրորէն խորասուզող են, անկումնային:

Անիմաստ չէ՛ ամենայն անցեալ. աշխարհը միայն մի պատմություն չունի. ճիգը սուտ չէ, ոչ էլ ելքը՝ ցնորք:

Դեռ զգանք չունե՛ս քո անգոր ճակատագրապաշտութեան, յոյսի աւելցուկներով կերակրելու քո տկարութեան, քո նենգութեան, երկմտութեան, ունայնագործութեան, սողացող մոլորանքների հանդէպ: Ինչի՞ն ես սպասում եւ ի՞նչպէս սպասում: Հայաստանում ամեն ինչ սպասում են Մոսկւայից, զաղութներում՝ Հայաստանից: Հարուստներն իրենց հոգեպահուստ գանձը նախընտրում են իրենց աղջիկների հետ տալ օտարներին. Չունեւորները մխիթարում են ա՛յն նախապաշարումով, թէ միայն աղքատութեան մեջ կարելի է մի քիչ աւելի լաւ հայ մնալ: Հոգեւորականությունը մոմ ծախելու նպատակով հաստատած իր աղօթատունները հռչակում է "Հայրենիք": Քաղաքական կուսակցությունները գիտեն, որ ինչպէս էլ դարձնես՝ "մէկ անգամ մէկը անում է՝ մէկ": Բարեգործական ընկերությունները "քիւֆթե փարթի" են խաղում եւ թէ՛ զարճանում թէ՛ ողորմություն անում թէ՛ ազգային ասանդությունները պահում...: Մամուլի ներկայացուցիչները իրանց դէմքին մածուն են քում եւ խելքի մրտաձ թղթերի առաջ՝ կանգնում ճերմակերես: Եւ բոլորը միասին սպասում են ինչ-որ արջորակ: Այս չէ՛ տարագրութեան տանջանքը, հսկումը, "ոգին պահելու" ճիգը: Եւ դու պատմութի՛ւն պիտի ստեղծես: Վա յ նրան, ո՛վ արջորակի յոյսով "ոգին է պահում", նմանը, սովորաբար, մինչեւ աղջամուղջը արանդում է այն:

Մենք ասում ենք՝ "Ոգին չի պահում. ոգին աճում է գործելով":

Գործի՛ր այնպէս որպէս թէ գերբնական ոյժերից զօրութիւն ես ստանում եւ ո՛չ թէ դատարկում նրանց առաջ: Այդպիսով՝ դու կը գործես քո Աստուծոյ հետ: Կը գործես կարելիությունների մի աշխարհում, որի բոլոր իրացումների աղբիւրը քո կամքն է:

Այսպէս չէի՞ն տարօնական հայերը: Ասում ենք՝ այսպէ՛ս էին, եւ "անել" թւացող այսօրայ դրութեան մեջ մենք դիմում ենք նրանց ոգուն: Տարօնականութիւն - դա միայն բարոյագիտական պատգամ չէ, այլեւ կարելիապաշտական իմաստասիրութիւն, անցաւորը յախտենականին հիւսելու իմաստութիւն եւ ճակատագրի առեղծաձները Աստուծոյ խորհուրդով լուծելու կամեցողութիւն:

Քանի դեռ չկայ այս կամեցողութիւնը, "անել դրութեան" նախապաշարումը պիտի շարունակէ բազմած մնալ իմաստութեան գահին եւ պատմութեան գծից դուրս նետուած հայը պիտի մոխրանայ մանր իր

գոհունակությունների հետ, ինչպես կալանած ոգին՝ առեղծաճների ուստայնում: Տարօնակաությունը
հին մի բարոյականի ոգեկոչում չէ միայն. դա նաև էլքի կամք է՝ նախապաշարումների ցանցից:

"Տարօնի արծիւ " 1939թ., թիվ 9

Առաջնորդող ճշմարտություն

(հատված խմբագրականից)

Մի թե՛ ոգիներու անապատի մէջ կը քարոզենք մենք: Ենթադրենք, թէ այդպէս է: Բայց վտանգած ժողովուրդի մը համար ի՞նչն է աւելի ներկայայտողոր, քան արթնութեան կանչը՝ պատմութեան հազարամեակներու ձայնով:

Նարեկացին կ'ողբերգէր. "Չայն կու տան եւ չեմ արթննար, փող կը հնչեն եւ կուի չեմ պատրաստուիր":

Այդպէս չէ՞ օրւայ հայութիւնը: Այդ չէ՞ մեր նւաստաշունչ ներկայի եւ անլոյս ապագայի, մեր պատմական զգացումի աղօտման եւ հոգեւոր նահանջողականութեան պատճառը: Ամօթանքի ողբերգութիւն, թէ անկումի երանութիւն - ո՞րն է ապրող հայ սերունդի ճակատագիրը:

Քնախտաւորներու համար խռովարարներ ենք մենք - կը խռովենք անապատի մը մեռելային երջանկութիւնը: Վե՞րջը: Իրերու վերջը ենթակայ է վերանորոգումի տիրապետութեան: Ո՛չ մէկ դրութիւն առանց ընդդիմութեան տեղ կու տայ ուրիշ դրութեան մը, բայց ճակատագիրը դրութիւնների հոլովոյթ մըն է: Ոգիի խռովքները, ի վերջոյ, կը վերածուին հասարակական ոյժի: Չկայ "ձայն բարբառոյ յանապատի", եթէ խօսքը օծւած է տառապանքի սրբութեամբ: "Յիւրսն եկն եւ իւրքն ո՛չ ընկալան" ը մեծ ողբերգութիւն է, բայց խորքոտ ու խռովքոտ ամեն ողբերգութիւն ունի իր տրամասութիւնը, իր դիպակտիկան: Ծուռ է յաւիտենականութեան ճանապարհը եւ ոգիի զարգացումը տեղի կ'ունենայ հակասութեանց ոյժով: Մեծ ճշմարտութիւնները հետեւանք են մեծ տագնապներու եւ կեանքի արժեքաւոր բոլոր գործերը, պատմութեան ուղեգիծը որոշող բոլոր շարժումները առաջ կու գան որեւէ դատարկութիւն բովանդակութեամբ մը լեցնելու ծարաւէն:

Պատմական իմացութեան տեսակետով դատարկ էր մեր իրականութիւնը - բայց ահա՛ տարօնականութիւնը: Կարճաշունչ էինք մեր ոգորումների մէջ - ահա՛ Մամիկոնեաններու "մեռնելու կամքի" ի ստեղծագործ բարոյականը: Միայն վերացական "հանդերձեալ" ով կը միայնաբար էինք - ահա՛ ցեղային յաւիտենականի կենսաբանական զգացումը: Անթիւ կիսանպատակներու կը ծառայէինք - ահա՛ Յեղը որպէս լիագումար նպատակ: Փրկութիւնը իրերու երազային դասաւորումէն կ'ակնկալէինք - ահա՛ հոգեգիտական ճշմարտութիւնը, թէ ճակատագրիդ միակ առեղծաճը դու ես:

Լուսաւորչի կրօնը կը դաւանիս, Մեսրոպի գրով կը լուսաւորուիս, Հայրենիքի մասին մտածելու պահուն Վարդանը կոզեկոչես, Խորենացիէն, Եղիշէն կը ստանաս հայկականութեանդ ներշնչումները եւ չես ըմբռնէր տարօնականութիւնը: Տգէտ չես դու, այլ՝ բարոյապէս պակասաւոր: Տարօնական քո գիտակցութեան եւ զգացումի աղօտումն է պատմական դժբախտութիւններուդ բուն պատճառը: Խաբւած ես - մի՛ արդարացիր մեղադրելով ռուսը, անգլիացին, գերմանացին, ֆրանսացին, անգամ թուրքը: Խաբւած ես, որովհետեւ անձանօթ էիր քո էութեան: "Ծանի՛ր զքեզ" եւ պիտի տեսնես, թէ որքան հեշտ է բարոյապէս վերանորոգուիլ իբրեւ տարօնական հայ: Հարագատե՛ "մեռնելու կամք" ի բարոյականը եւ քաղցրութեան հետ՝ դու պիտի զգաս թեթեւութիւնը յաղթանակի:

Անապատի մէջ կը քարոզենք եւ մեր խօսքերն ունին բնագանցական շեշտ: Բոլոր մեծ ճշմարտութիւնները յղութիւն կը ստանան անապատի զգացումէն եւ գործնական կեանքի ամբողջ հիմքը աշխարհի բնագանցական ոյժերու մէջ է: Չկայ՝ աւելի մեծ թովչանք, քան յաւիտենականութիւնը, եւ աւելի ազդու խօսք, քան հազարամեակներու ձայնը: Մամիկոնեաններու մեծագործութեան զաղտնիքը այն բանի մէջ էր, որ յաւիտենականութեան զգացումը անբաժան էր իրենց խղճմտանքէն: Այս զգացումով կարելի է միայն աշխատիլ սեփական անձի առաքիներութեան վրայ եւ Աստուծոյ համար: Այսպէս աշխատողները միայն կրնան Հայրենիք յաւիտենագործել:

Կտրւած է յաւիտենականութեան թելը եւ հատւածականացած տարագրութիւնը կը մոխրանայ իր մանր նպատակներու հետ: Տարօնականութիւնը մեծ այդ տագնապէն եւ մեր ցեղի բոլոր դարերու ցաւի ու կարօտի զօրութեանականութենէն յղութիւն ստացած առաջնորդող ճշմարտութիւն է:

Մեր եսի խորագոյն էութեան մէջ մենք հող չենք, որ հող դառնանք, այլ՝ ոգի, որ ոգի մնանք:

Տարօնականութիւնը պատմական ոգիի ուսմունք է, միաժամանակ, ցեղագումար հայկականութեան շարժում: Որպէս մեր ցեղի յաւիտենականը արտայայտող կորով, դա նաեւ երկրի վրայ անմահ գործեր երկնելու բաղձանք է, որով՝ ազատագրական կամբ:

Ոգիներու անապատի մէջ ենք դեռ - բայց չկայ հոգեվիճակի քարացում, չկայ պարտուողական գոհունակութեան լճացում: Ինչ որ այսօր կ'ապրինք՝ յիշողական սարսափներու նախապաշարում է:

Փաստօրէն, մենք կանգնած ենք ճակատագրական անկյունադարձի մը առջեւ: Յեղաշրջւող ոգին կ'ընթանայ իրերու հոլովագործումի գծով:

Տարօնականութիւնը անապատի մէջ հասունացած խօսք է: Ո՛վ գիտէ նման խօսքի դիալեկտիկան՝ գիտէ կեանքի զարգացման օրէնքը: Մարդիկ կրնան շեղիլ օրէնքէն, բայց կեանքը՝ երբե՛ք յաւիտենականի գծէն: Կայ յաւիտենական դարձի օրէնքը, իրերը կը մղին դէպի հոն, ուր է իրենց էութեան ծանրութեան կեդրոնը: Ո՛ր կողմէն ալ որ վերցնենք հայոց պատմութիւնը՝ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն տարօնական հայու մեծագործութիւնները: Պատահականութիւն չէ սա, այլ՝ կեանքի խորհուրդ: Ապագան անոնց է, որոնք կը գործեն խորհուրդներու ոյժով:

Դժարութիւններ կան մեր առջեւ, բայց մեզ հետ է ժամանակի ոգին: Պարտւած, պառակտւած, ներկայապաշտ եւ հաւատաթափ է օրւայ հայութիւնը, բայց նաեւ երբե՛ք մինչեւ իր էութեան խորագոյն անկիւնը այս աստիճան ողբերգօրէն ցնցւած: Նման ցնցումները կ'առաջադրեն վերանորոգումի պահանջ: Իսկ վերանորոգում կը նշանակէ՝ դա՛րձ դէպի կենսաբանական, ոգեկան եւ բարոյական ա՛յն ոյժերը, որոնք պատմական վաւերականութիւն ունին:

"Տարօնի Արծիւ ", 1939թ., թիվ 10

Իրիցուկ Մեռելները Վկայ

*Մուսա լերան հայերը գաղթեցին՝ վառելով
իրանց գիւղերը եւ գերեզմաններից առնելով
նահատակների աճիւնները:*

Ողբերգութիւնները ցաւ պատճառելով՝ լուծում են նաեւ առեղծւածներ: Ինքը՝ ցաւը որպէս անցումի տանջանք թէ երանութիւն, յիշատակի վառ մի մոմ է՝ մեր էութեան անծանօթի առաջ: Շա՛տ եմ մտածել այն մասին, թէ ինչո՞ւ վերապրող տարօնցիները ստեղծեցին ցաւի երդումը - նրանք էութեան սարսուռով երդում են "իրիցուկ մեռելներով":

Ո՞վ է չափել հայ ոգու տարողութիւնը: Մեր սիրտը խորհուրդների ոստայն է եւ մեր ոյժը՝ հակասութեան մեջ: Մեր բոլոր յաղթանակները ոգու ողբերգական աքտեր են եւ մեր կամքն օժիւտ է աւելի այրած մեռելների ցաւով, քան երկաթի շառաչի կարօտով: Ի՞նչ ցեղ էր այն, որ հարաւային Ռուսաստանում, Թրակիայում, մեր Տարօնում, Բագրեւանդում, Այրարատում արեւստական բլուրներ է կառուցել՝ իր մեռելների համար եւ դրանք դարձրել նաեւ ինքնապաշտպանութեան բերդեր: Ի՞նչն է ժառանգել մեզ այդ ցեղից, որ չէր կարողանում առա՛նց գերեզմանների իշխանութեան ապրել, առա՛նց հայրերի ոգու եւ աճիւնների առաջնորդութեան՝ կրիւ վարել: Պատկերեցէ՛ք Հայաստանը եւ կարդացէ՛ք մեր կեանքի խորհուրդների գիրքը - մեր գերեզմանոցները, սովորաբար, հաստատուած էին բարձունքների վրա, որ ասել է՝ ողջերն ապրում են մեռած հայրերի հսկողութեան տակ: Մեր էութիւնը անբաժան է հայրերի գերեզմանից, դրանից էր հայն ստանում սրբութեան կրակը: Հռովմայեցի ստում էր "փա՛ռք", հայը՝ "լո՛յս": Ո՛չ մի ժողովրդի լեզուի ոգուն այնպէս հարազատ չեն "լուսահոգի", "լոյս իջնէ հորդ հոգուն, գերեզմանին" դարձածները եւ ո՛չ ոք է "արեւ"ը, "լոյս"ը, "կենդանի կրակ"ը այնպէս խանդով երգել, որպէս մեր Շնորհալին, Նարեկացին: Վահագնի ուրաւկանը կրակի խորհուրդով դեռ յաճում է հայ հողի վրայ: Լուսաւորիչը (այլ ո՛չ մի ազգ իր առաքելին այսպիսի տիտղոսով է օժել. այս մակդիրն էլ իր հերթին արդիւնք է հայոց խոր լուսապաշտութեան) մեր առաջին մկրտութիւնը կատարում է Թոնդրակի հրաբուխներից իջնող Արածանու ջրերում: Մամիկոնեանների դամբարան Ս.Կարապետը դառնում է հայոց աշխարհի ամենահզոր սուրբը: Հայն իր ոյժի, լոյսի, ձիւղի աղբիւրն համարել է մեծ նախահայրերի գերեզմանը: Աշխարհաճանօթ է հայ լարախաղացների երկիւղած պաշտանքը դէպի իրանց հովանաւոր եւ ձիրքատու Ս.Կարապետը: Մայեաթ-Նովան ստում է, որ "Ս.Կարապետի կարողութիւնով" է ձեռք բերել նազոդական իր վարպետութիւնը: Հայոց սրբերի "սուլթան" ի հմայքով իշխում էր Մամիկոնեանների դամբարանի խորհուրդը - տարօնական ոգու խորհուրդը: Տեսնողներից ո՞վ չի յիշում լոյսի պսակը գնդապետ Մամարցեւի,- մոլեռանդ այն հայը, որ իր գնդի անունը դրեց "Սուրբ Կարապետակի պոլկ" - ճակատին, երբ դա Ս.Կարապետի անունով խաչ էր հանում: Այսօր, ո՞վ չի սարսուռ, երբ լսում է տարօնցի մայրերի ցասումնախառն բարեպաշտութեամբ օժիւտ երդումը. "Էն իրիցուկ սուրբ մեռելները վկայ" ...: Վկա՛յ ամբողջ Հայոց Աշխարհը, հայ ցեղը, որի խորհուրդները այնքան կենդանի կերպով դեռ ներազդում են հեռաւոր Մուսա լերան իր որդիների ոգում:

Օրհասական մի վայրկեանում նրանք թաղեցին խորհուրդների զանգը եւ կրօնական խանդով բարձրացան իրանց լեռը՝ աշխարհը զարմացնող հերոսական ստեղծելու: Այսօր, երկու պետութիւնների քաղաքական սակարկութիւնների հետեւանքով հարկադրում են լքել իրանց հնամեայ գիւղերը, բայց վառում են տները եւ գերեզմաններից վերցնում նահատակների աճիւնները. "Թուրքը չի կարող շնչել մեր հայրերի բնակարաններում, ո՛չ էլ պիղծ իր ոտքը դնել նրանց գերեզմաններին":

Հիացէ՛ք որքան ուզում էք. երկու աքտերով էլ Մուսա լերան հայերը փրկեցին մեր ցեղի պատիւը: Բայց ո՞ւր է գաղտնիքը կրօնականութեան հասնող այդ ցեղազգացութեան: Գաղտնիքը նրանում է, որ աշխարհագրական եւ ազգագրական պայմանների բերումով, հայկական այդ գիւղախումբը, պատմական յիշողութեամբ թէ կեանքի առօրեայով, ապրել է որպէս ինքնամփոփ ցեղ եւ ո՛չ թէ իր էութիւնից դուրս եկած ժողովուրդ: Մուսա լերան հայերն իրանց համարում են Տիգրան Մեծի հայկական աշխարհակալութեան առաջամարտիկ ոյժի յետնորդները: Պատրանք լինի դա թէ իրականութիւն. միեւնո՛յն է, այս հաւատը կենսաբանական խորք ունի եւ ըստիներեան բարոյական անխորտակելի ոյժ է: Փաստ է, որ Մուսա լերան հայերը ոգու խորհուրդի եւ հայրերի աճիւնների պատուով ապրող մարդիկ են: Դա նշանակում է, որ նրանք հին, շա՛տ հին հայեր են եւ Հայաստանից հեռացած դեռ այն օրերին, երբ մենք տարօնական ոգով ու բարքով ապրող ցեղ էինք եւ ոչ թէ "հայ ժողովուրդ": Ահա՛ պատճառը, որ յիշատակները Մուսա լերան շուրջ հայ ոգու ամենահուժկու շանթը արձակեցին - պատմական ծաւալով փոքր, սրտի տարողութեամբ՝ անչափելի:

Ինչէ՛ր կարող էր անել Տարօնը Ներքուքի վրայ, ուր Խորենացին Բէլն է թաղել եւ մեր նոր պատմութիւնը՝ Մերոքներու տիտանացումը արձանագրել: Բայց ժողովրդական բարոյականի ռազմավարութիւնը այստեղ կոտրեց ցեղի սուրբը: Մուսա լերան հայերի բնագոյն անկաշկանդ մնաց. այնտեղ չկային ժողովրդի նախապաշարումներով առաջնորդող ղեկավարներ:

Նրանք, որ դէռ "չեն հասկանում", թէ ցեղ, տարօնականութիւն, հայրերի ոգի քարոզելով ի՛նչ ենք ասում, թո՛ղ իրանց կարճաշունչ գննութիւնը մի պահ ուղղեն դէպի անցեալը, ապա դէպի օրւայ հայկական Պոլիսը կամ ժողովրդի բարքով ու տենչերով ապրող միւս գաղութները, եւ "կ'այլասերինք", "կ'ուծանանք" իրենց աղաղակներով ծունկի գան Մուսա լերան հայկական ցեղախմբի առաջ: Ուր ժողովրդի հոգեվիճակն է իշխում, այնտեղ կայ "այլասերումի" երանութիւն, ամօթանքի ողբերգութիւն: Մօտ մէկ միլիոն հայեր կան "սփիւռք"ում, բայց այս քսան տարւայ ընթացքում հպարտանքի ողբերգութիւն ստեղծեցին Մուսա լերան հինգ հազար հայերը:

Մարդկային ամեն նախիր բարոյական ոյժ չէ, ո՛չ էլ "կ'ուծանանք" աղաղակը՝ քաղաքական գործ: Բարոյական ոյժ է միայն ցեղը եւ քաղաքական գործ՝ միայն հայրերի պատիւն ու ոգին յաւերժացնելու ճիգը: Զենքի շառաչով յաղթանակ չտարաւ Մուսա լեռը, բայց իր գիւղերը հրկիզելով եւ նահատակների աճիւնները հետն առնելով՝ ապացուցեց, որ հայրենի հողի մրմուռի չափ խոր է աններողութեան զգացումը՝ թորքի հանդէպ: Թո՛ղ ժողովրդի ոգու ներկայացուցիչները հաշտողականութիւն քարոզեն, թո՛ղ նրանք Մեծ Հայաստանը ցնորք համարեն եւ մեր հայրերի գերեզմանները հայոց երկրի հետ՝ անդառնալիօրէն կորած: Կորած են միայն իրանք, որ չեն հասկանում ժամանակների շարժը: Ազգերի պատմութիւնը գրում է ցեղի արիւնով եւ ոգու տանջանքով, բայց ո՛չ ժողովրդի քրտինքով եւ հացի ժխորով: Եւ գրում են նրանք, որոնք յաւիտենականութեան համար աւելի՛ կենդանի զգացում ունեն, քան անցաւորի, լինի դա դժբախտութիւն թէ հաճոյքի երանութիւն:

Թո՛ղ գիտնան նաեւ մակերեսայինները, որ մեր ճակատագիրը վարում են յաւիտենական ոյժերը, որ Մուսա լերան հայերի ներկայ աքտը նրանով է մեծ եւ պատմական, որ դա վկայութիւն է այն մասին, թէ մեզ ձգող ոյժերից ամենագորութենատրը ցեղն է - ցեղը՝ հողի իր կսկիծով, կարօտով, աններողութեան իր բարոյականով, ցասումով եւ կենդանիները մեռելների շաղկապող խորհուրդներով:

Այդ խորհուրդների ոյժով մենք ոգեկոչում ենք Մամիկոնեաններին եւ նրանց "մեռնելու կամք" ի հրամայականը իմաստաւորելով "այրւածների կտակ"ով՝ ձգտում ենք հայրենադարձումի կրօնախանդ ցեղաշարժ ստեղծել - տարօնականութի՛ւն:

Ո՛վ կարողացաւ խորքով ապրել Մուսա լերան հայերի գործի խորհուրդը - ապրեց տարոնականութիւնը: Ո՛վ հասկացաւ դա - հասկացաւ, որ ո՛չ միայն երկնային, այլեւ երկրային յաւիտենականութեան ճանապարհին՝ հայրերի գերեզմանն է ճակատագրի ամենախորհրդաւոր նշանաքարը:

Օրւայ պայմաններում հայ չկայ Արեւմտեան Հայաստանում, բայց դա մեր հոգեւոր սեփականութիւնն է: Այդ սեփականութեան զգացումը հիմնաւորում է յիշատակների ձգողականութեամբ: Մեզ քաշում է յաւիտենականութիւնը. քաշում է այրւածների ցափ ծանրութեամբ, սրբազան այն մոլեգնութեամբ, որով Մուսա լերան հայերը մի օր իրանց խորհուրդների զանգը թաղեցին, այլ մի օր իրանց հայրերի տունը վառեցին, քաշում է էութեան ա՛յն սարսուռով, որ ապրում է տարօնցի հայր օտարութեան մեջ, երբ երդում է. "Իրիցուկ մեռելները վկայ":

"Տարօնի Արծիւ", 1939թ., թիվ 11

Հայ Եվ Գերման Ոգու Էսկուրթեան Մասին *

Մարդաբանական հետազոտությունները (կատարած մասնատրապէս գերմանացի գիտնական Ֆոն Լուչանի կողմից) աստիճանաբար հաստատեցին, որ Քրիստոսից 15 դար առաջ Փոքր-Ասիան, Հայկական Բարձրաւանդակը, Պարսկաստանի արեւմտեան մասը եւ Սիրիան բնակած էին կազմաբանօրէն միացեալ մի ժողովրդով: Դրա զաւակներն ունէին կարճ գլուխ, բարձր գանգ, սեպօրէն ցցած ճակատ, առհասարակ երկարատուն դէմք, յետսակողմից ուղղահայեցօրէն իջնող գլուխ, հուժկուօրէն առաջակարկառ քիթ, թուխ աչք, թուխ եւ ողորկ մազ, խիտ եւ փարթամօրէն աճող մօրուք: Միջահասակ մարդիկ էին դրանք, թուխ մորթով:

Այս ցեղն այսօր ամենագուտ կերպով գտնուում է Հայկական Բարձրաւանդակում, Պարսկաստանի որոշ մասերում եւ Փոքր-Ասիայում ու Սիրիայում որպէս կրօնական աղանդներ ինքնամփոփած փոքրիկ խմբակցութիւնների մէջ - կըզըլբաշ, անսարիէ, թահթաջի, լիկիացի, դրուզ, մարօնիդ, եւն.:

Այս ցեղը ծանօթ է հայատիպ (armenoid), նախահայկական, ալարոդեան, կապադովկեան, փոքր-ասիական, հեթիտական եւլն. անուններով եւ իր մարմնական- կազմախօսական յատկութիւններով ներկայացնում է Կենտրոնական Եւրոպայի ալպեան-դինարեան ցեղի մի հատուածը (ըստ ումանց՝ մայր արմատը):

Այդ Ցեղն էր ստեղծողը փոքր-ասիական երբեմնի նշանաւոր այն քաղաքակրթութեան (2000-1500 Ք.-ից առաջ), որի մոռացւած փառքը կապուում է հեթիտների անուն:

Լեզուաբանութիւնը մեծ ջանքեր է թափում "հայ", "հաթ", "հայասա", "խայաշա", կամ "արման", "արիւմ", "ար-մի-նի", "արմին" (ինչո՞ւ ոչ՝ նաեւ "արմէն" - "երման", գերման - (գ)երման) բառերի ստուգաբանութեամբ լուծել հայոց ցեղային ծագման խնդիրը:

Մարմնա-հոգեգծային (արեան եւ ոգու) յատկանիշների ուսումնասիրութիւնը, սակայն, աւելի ապահով ուղի է, որովհետեւ այդտեղ շօշափում են խառնուածքի եւ կերպի ներյայտ, ինքնայայտ գծեր, որոնք գերծ են բառերի դիպածական նմանութեան տարակոյսից եւ ընծայում են աւելի բարդ, բայց աւելի հիմնաւոր սիստեմի կարելիութիւն: Մարդաբանութիւնն ասել է իր խօսքը: Հայերը արեան գծով մերձաւորագոյն ազգակիցներ են գերմանացիներին: Դեռ չի ուսումնասիրուել հայերի եւ գերմանացիների հոգեւոր էակցութեան կողմը, այսինքն՝ դեռ բաղդատութեան չեն դրուել նրանց խառնուածքի, որով եւ ոգու յայտնութեան բնորոշիչ գծերը:

Ոգու արտայայտութիւններն ունեն իրենց ծագման պատճառականութիւնը: Մենք կարող ենք չընդունել "ոգե-մարմնական զուգահեռականութիւնը" որպէս փիլիսոփայական տեսութիւն կամ բնագանցական վերացում, բայց ո՛չ ոք կարող է ժխտել ոգու եւ արիւնի փոխադարձ ազդեցութիւնը որպէս կենսաբանական ճշմարտութիւն: Որոշ որակի արիւնը կարող է միայն ծնունդ տալ որոշ որակի ոգու: Ոգու եւ ոգու միջեւ այնքա՛ն տարբերութիւն կայ, որքան՝ արիւնի եւ արիւնի: Տարբեր են ո՛չ միայն սպիտակների եւ դեղինների մարմնական յատկանիշները, այլեւ նրանց հոգեգծութիւնը:

Բայց անցնենք հայ եւ գերման ոգիների էակցութեան հարցին: Աւելի հիմնական ուսումնասիրութիւնը վերապահելով բարեպատեհ մի առիթի, այժմ պիտի բաւարարուենք մի քանի շատ ցայտուն երեւոյթների հաստատագրումով:

Դրանք են.

1) Լինելիական զգացում. - Ցեղերի խառնուածքը կնքուում է նրանց գոյապրումի բովանդակութեամբ եւ կերպով: Ումանց մէջ շեշտուած է կայական զգացումը, ումանց՝ ուժականը: Առաջինների երջանկութեան իդէալը յառողական է, երկրորդներինը՝ լինելիական: Նրանք ներկայապաշտ են, սրանք՝ նորատենչ: Նրանց ինքնայաւիտենականացման իդէալը յարակայութիւնն է, սրանցը՝ տեւական շարժումը: Նրանց կամքը ասում է - "կայ", սրանցը՝ "եղիցի": Նրանք կեանքն զգում են մեքենայօրէն, սրանք՝ կենսաբանօրէն:

Հայերն ու գերմանացիները հաւասար չափով դինամիկական խառնուածքով են օժտուած (տե՛ս կէտ "4"): Խառնուածքի այս նմանութիւնը ցեղակցութեան ամենախոր, միաժամանակ ամենավաւերական հիմքն է:

2) Լեզու. - Ներգարգացողական, աճեցողական հսկայաթափ ոյժ ունի հնդկա-եւրոպական լեզուխմբի արեւմտեան (եւրոպական) ճիւղին պատկանող հայերէնը: Դինամիկական այդ զօրոյթը արտայայտուում է յատկապէս իբրեւ բարդ բառեր կազմելու ընդունակութիւն - մի յատկութիւն, որով օժտուած է մասնատրապէս գերմաներէնը: Երկու այդ լեզուները նորաստեղծելու ներքնական իրենց զօրոյթով տարբերում են "քարացած" ձեւերի մէջ կնքուած եւ կաղապարուած լեզուներից, որոնցից է, օրինակ, ֆրանսերէնը: Լեզուական դինամիկական պայմանաւորում է խառնուածքի դինամիզմով:

3) Դիւցագնէրգութիւն. - Հայոց անանդական պատմութիւնը բացում է նախահայր Հայկի եւ ասորական Բէլի կողով: Արիական Հայաստանի եւ սեմական հարաւի էութիւնների սուր պայքարը շարունակուում է

հնում՝ հայ Արայի եւ Շամիրամի, հայոց պատերազմական աստուած Վահագնի եւ Բարշամի, միջին դարում՝ հայ "Սասնայ Օռեր" ի եւ արաբ "Մարայ Մելիք" ի միջեւ:
Հայկի մարմնական ("խայտակն", "քաջաբազուկ") եւ հոգեկան ("վեհանձն", "ագատասեր") գծերը համապատասխանում են նորդեան կապտաչեայ եւ գոռոզ ցեղի յատկանիշներին: Վահագնի մազերն ու աչքերը կրակ-արեգնագոյն են, ինչպիսին էր միջին դարում գերման լեգենդար կայսր Ֆրիդրիխ Բարբարոսան:

4) Աշխարհի լինելիական ապրում.- Հայոց դիցաբանական կոսմոգոնիայի մէջ գոյարմատի հանգամանք ունեն կրակն ու ջուրը (Վահագնը ծնունդ է ծիրանի ծովում, կրակով բռնած եղեգնի բոցերից): Կրակն ու ջուրը գոյարմատական են նաեւ Հայաստանի ծնունդ (ուրմիացի) համարող Ձրադաշտի դուալիստական կրօնում: Դեռ չի ուսումնասիրել Հայաստանի եւ հայկական էութեան ազդեցութիւնը յունական փիլիսոփայութեան, մասնաւորապէս փոքր-ասիական (յոնիական) դպրոցի վրայ, բայց Թալէսը ջուրն էր ընդունում որպէս գոյութեան արմատ, Հերակլիտը՝ կրակը: Հերակլիտի կրակը ենթակայ է յալիտենական հոլովոյթի եւ երեւոյթների աշխարհը հնարաւոր է դառնում նրա շարժումով: Հայը անմահութեան գաղափարը կապում է ջրին, ստեղծագործութիւնը՝ կրակին:

Շնորհալիւն անգամ Յիսուսը պատկերում է որպէս "հուր կենդանի": Միջին դարում ստեղծում է "արեւորդի"՝ որով կրակ-արեւի որդիների աղանդը: Յալիտենականութիւնը հայը ապրում է որպէս անվերջանալի շարժում: "Սասնայ Օռեր" դիւցազնավեպի հերոսների նետած քարերը "գնում են մինչեւ այսօր", այսինքն՝ յալիտենական է նրանց չուն, որովհետեւ քանի դեռ աշխարհը կայ՝ "այսօրը" վերջ չունի: Թոււմ է որ հին հայերն ունեցել են նաեւ նորատենչութեան մի աստուած կամ դէ - "ցնորք", որ նշանակում է մինչեւ նորը. սխոլաստիցիզմի շրջանում հայոց ամենամեծ փիլիսոփայ-բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացին (10-րդ դար) խօսում է "անցաւոր յալիտենական" ի մասին, այսինքն՝ ընդունում է որ աշխարհում ո՛չ թէ կայականութիւնն է յալիտենական, այլ՝ շարժումը:

Նոր ժամանակների ժողովրդական մի երգիչ - Ջիւանի - իր "Չախորդ Օրերը" երգում կեանքի լաւատեսութեան հիմքը գտնում է հենց այն բանում, որ աշխարհում ոչինչ է կայուն, որ "փոփոխակի անցքեր շարունակ կու գան ու կ'երթան": Վերջապէս հայու ամենայնուհասակական վիճակի մխիթարիչ խօսքն է. "վերջը լաւ կը լինի":

Սա արդէն գերմանացիների լինելիական զգացումն է, Լուտերի - "այս կեանքը... մի էութիւն չէ, այլ մի լինելիութիւն"ը, "մենք դեռ չկանք, այլ լինում ենք"ը, Հեգելի հոլովաշրջական փիլիսոփայութիւնը, Նիցշէի "Ձրադաշտական խանդը", "իրերի յալիտենական կրկնադարձը": Հայ եւ գերման էութիւններին յատուկ լինելիական այս տենչը համապատասխանում է նրանց լեզուների ներքին դինամիզմին:

5) Երկու ոգիների պայքար. - Հայ էութեան մէջ շեշտած է ոգու ողբերգական պառակտումը: Նարեկացու հոգում կտուր են էմպիրիկ կեանքի խորին զգացումը եւ գիտնականի տանջող մտածումը - միստիցիզմը եւ լոգիզմը, քաղաքական անիշխանականութիւնը եւ կրօնական արքայութիւնը, սիրտը եւ բանականութիւնը: Նա ե՛ւ հումանիզմի մի նախակարապետն է ե՛ւ սխոլաստիկ: Առհասարակ, հայի մէջ ներդաշնակ չեն կուլտուրաստեղծ էներգիան եւ քաղաքական զգացումը: Հենց Նարեկացին մի Ֆաուստ է, 10-րդ դարում, համակրած Գեթթէի ասած "երկու հոգիների պայքար"ով:

6) Ազգային էութեան արձանագում. - Հայկական ճարտարապետութիւնը համարում է "մայր քրիստոնէական եկեղեցական ճարտարապետութեան" եւ կրում է արիական կառուցակերպի, ոճի եւ գծի կնիքը: Դա արտայայտում է հայոց ազգային անձնաւորութեան արձանագումի տենդը: Այդպիսի արձանագումն յանգում է նաեւ գոթական ոճը:

Նշանակալից է որ հայերի եւ գերմանների պատմութիւնն եւ մեծապետութիւնն ստեղծելու կամքը, այսինքն՝ պատմական զգացումի եւ ոգու զարգացման շրջանները, ժամանակագրօրէն զուգադիպում են միմեանց (Բ. եւ Ա. դար Ք.ից առաջ): Կա՛ր արդեօք գիտակցական կապ երկու ժողովուրդների միջեւ: Յամենայն դէպս, ընդհ. թշնամի Հռոմի դէմ նրանք գործեցին յօգուտ միմեանց եւ դրանով փրկուեցին ռոմանացումի վտանգից:

Նոյնանման երեւոյթ տեղի ունեցաւ Միջին Դարում, երբ հայերն ու բուլգարները, թերեւս առանց գիտակցական զինակցութեան, կուելով Բիւզանդիոնի եւ բիւզանդական էութեան դէմ՝ փոխադարձաբար նպաստեցին միմեանց ազգային ինքնութիւնը փրկելու գործին: Այս տեսակետով նշանակալից է նաեւ 6 եւ 7-րդ դարում Հայաստանում ծայր տւած, Բուլգարիայում բոգոմիլիզմը խմորող եւ եւրոպական պրոտեստանտիզմի նախօրինակը համարող պաղիկեան շարժումը, որ ոտքի էլաւ բիւզանդական ցենտրալիզմի, օրթոդոքս էութեան, չափազանցեալ միստիցիզմի, պատկերապաշտութեան դէմ: Հետագային գերմանացիք նման շարժումով նսեմացրին Հռոմի Աթոռի կշիռը եւ ունիվերսալիզմից անցան ազգային էութեան արձանագումին:

Այս տենդն այնքան զորաւոր էր հայերի մէջ, որ նրանք Գ. դարի վերջում կամ Դ-ի սկզբում ընդունելով քրիստոնէութիւնը, իրենց ազգային ինքնութիւնը հակադրեցին հռովմէականութեան եւ իրանիզմին, իսկ Արեւմուտքի քրիստոնէացումից յետոյ, դաւանապէս կղզիացան Ազգային Եկեղեցու շուրջը: Բաւարարւենք ասածով եւ անենք մի քանի եզրակացումներ: Որպէս արեան եւ ոգու էակիցներ՝ հայերը եւ գերմանացիները ունեն խառնածքի ընդհանուր գծեր: Դրանցից, պատմագործական տեսակէտով, մասնաւոր նշանակութիւն ունեն, լինելիական զգացումը, կենսաբանական հզորաթափ դինամիզմը եւ էութեան երկուութիւնը ("ես "ի տարանջատումը, որ կնքում է ազգաբժէք երկու ստեղծագործութիւնների - "Նարեկ " եւ "Ֆաուստ " - նկարագիրը): Լինելիական զգացումով եւ կենսաբանական զորաւոր դինամիզմով պայմանաւորում է երկու ժողովուրդների մոլուցքը՝ ինքնայատուկ խանդ, ոճ ու երանգ տալու յաւիտենականութեան եւ ազգային էութեան արձանացման վերաբերեալ ամեն ստեղծագործութեան: Էութեան շեշտած դուալիզմի հետեւանք են ստեղծագործական կամքի պառակտումը եւ քաղաքական անհատապաշտութիւնը, որից հայերն ու գերմանացիները հաւասարապէս տառապեցին դարերով: Օժտւած իմացական կարողութիւններով (հակառակ որ վերջին դարերում հայերը իմաստասիրութեան մարգում անպտուղ մնացին) նրանց պակսեց համապետական կամքը: Հայաստանում զուր անցան տարօնական հայերի (Այրարատի եւ Տարօնի գլխաւորութեամբ) միութեան ճիգերը, իսկ Գերմանիայում՝ դարերով իրար դէմ մաքառեցին աւատապետական ոյժերը, պրոտեստանտիզմը, կաթոլիցիզմը, պրուսիական էութիւնը մարմնացնող Հռենցուլերները, աւստրիական Հաբսբուրգները եւն.: Մեզանում քաղաքական միութեան իդէալը բանաձեւուեց ("Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան "), երբ ամեն բան կորցրած՝ սեղմել էինք Այրարատում: Հայը իր ոգին շարժման մէջ է դնում, երբ կորցնում է իրականութեան հողը: Պակասաւոր է նրա իրականութեան զգացումը, հակասութիւն կայ հայի քաղաքական զգացումի եւ երազի միջեւ: Մինչեւ ռասիստական շարժումը՝ այդպէս էին ե՛ր գերմանացիները (քանակական եւ որակական տարբերութիւնները - մեր նկատմամբ - հաշի առնելով): Այդ շարժումով հնարաւոր դարձաւ գերմանական ազգի հոգեբանական միատարրութիւնը: Պատմա-հոգեբանօրէն դա նշանակում է՝ ալպէան եւ նորդեան մինչեւ այժմ ներհակ հոգեգծերի ներդաշնակում: Կայծակի հարւածով չեղաւ դա, այլ՝ դարերի հոգեւոր ճիգով: Քաղաքական իմաստով, Գերմանիան նո՛ր է դառնում ազգութիւն, բարոյական իմաստով՝ նա այդպիսին էր վաղուց: Քաղաքական յաջողութիւնը մի՛շտ էլ ենթադրում է բարոյական նախապատրաստութիւն:

Կարծում ենք, որ հասկանալի դարձաւ, թէ ի՞նչ է վերապահւած տարօնականութեան - հայութեան բարոյական նախապատրաստութիւնը, հոգեբանական միատարրութիւնը՝ վերաքննական ոգու միջոցով:

* - Սույն հոդվածը՝ "Հայ եւ գերման ոգու եւ արեան էակցութեան մասին (գերմանացոց ռասիզմի եւ հայոց տարօնականութեան պատմական դերը) " վերնագրով, լույս է տեսել 1939թ.-ին, "Տարօնի Արծիւ "-ի թիվ 8-ում: Այն չի կարող դիտվել որպէս՝ այդ տարիներին, զուտ քաղաքական նկատառումներով արված բարեխոսություն. դեռ ժամանակին Րաֆֆին էր ասում՝ "Հայն ասիական գերմանացի է... Մեր մեջ նմանություններ կան, ամեն կողմից նայելով ":

Արյան գծով հայերի ու գերմանացիների էակցությունը հիմնավորող հեղինակի բերած փաստարկները, հաշվի առնելով գիտության արդի նվաճումները, ժամանակավրէպ են, եւ մենք բավարարվել ենք հոդվածի՝ երկու ազգերի ոգու՝ էակցությանն առնչվող մասերը ներկայացնելով: - ԽՍՀՄ.

Մոնգոլական Եղեռնաբաղձություն

(հատված Հայկ Ասատրյանի "Հայաստան - Արիական նախադիրք Առաջավոր Ասիայում" գրքից)

Մոնգոլական ցեղի ցայտուն հոգեգծերից են՝ սեռակենտրոնությունը եւ եղեռնաբաղձությունը: Առաջինով մոնգոլատիպ էակն ուրագծում է իր բաղձանքները, երկրորդը՝ ծառայեցնում է որպէս նպատակահասութեան միջոց: Մեռակենտրոնությունը թէ եղեռնաբաղձությունը հետեւանք են ներքին անգորութեան զգացումի: Արիատիպ մարդը նպատակին ձգտում է ոգեկան ոյժերի լարումով, մոնգոլատիպը՝ ոճիրով: Առաջինն ողբերգական խորք ունի, երկրորդը՝ անխտորողական է կարճագոյն ելքին ծառայող միջոցների խնդրում: Նա մտածում է նաեւ իրերի վախճանաբանութեան մասին. սա տեսնում է միայն իրերը, ուստի՝ ամենավերացական համարած իր յղացումներն իսկ հազիւ են հասնում անբնագանցական մի ճակատագրապաշտութեան սահմանին: Իրականում անհաստատ մոնգոլն ամենավարպետ կերպով կեղծում է մոլեռանդություն: Վերացական ամեն բանի երեւութական արժէք է տալիս, երբ դրանից գործնական շահ ունի: Միտում է հաճոյքը, բայց չունի ուրախ հոգի: Անընդունակ է արժէքներ ստեղծել, բայց ունի զգայական վայելքի մոլուցք: Մշակոյթ, արւեստ չի ստեղծում, բայց համեմատաբար շուտ է իւրացնում նիւթական քաղաքակրթութիւնը եւ սրա յարմարութիւններից օգտւելու ձեւերը: Մեծագլխութիւնը եւ կարճտեսութիւնը նրան դարձնում են ծոյլ եւ մակաբոյժ: Չին չի հեծնում ասպետական գործեր կատարելու խանդով, այլ՝ իր մարմինը փոխադրելու պահանջից: Չի ու վրայ աւելի քնանում է, քան թէ երագում: Ժանտազգացօրէն նեղսիրտ է եւ իր ամենագորաւոր զգացումն է ասելութիւնը: Իր ոյժերը ծնունդ են իր ներքին տկարութեան: Անչափելիօրէն վախկոտ է, բայց եւ անհունօրէն անգութ: Մի վայրկեանում դա աւելի է ստրկանում, քան թէ արիատիպ մարդը՝ տարիների, սերունդների ընթացքին: Որպէս ներքին սարսափի էակ՝ դա աշխարհում իրան պարտադրում է սարսափով: Ներքին սարսափի զգացումը միացած ծուլութեան՝ նրան դարձնում են ամենադաժան մակաբոյժը: Մոնգոլն է միայն ընդունակ ստեղծելու "ենիչերիական" դրութիւն: Դրա քաջութիւնը բղիւսում է նենգութիւնից, քաղաքական իրապաշտութիւնը՝ հաւատարմութեան զգացումի կատարեալ բացակայութիւնից: Դա գուրկ է պատմական ապրումից, բայց սքանչելիօրէն զիտե օգտւել վայրկեանից: Դա ո՛չ տեսնում է հեռաւորը, ո՛չ էլ մտածում նրա մասին, բայց որպէս չոր ներկայապաշտ՝ յաջողում է անցաւոր արդիւնքներով իրան ապահովել անստոյգ մի ապագայ: Դա խորշում է վերացականից, գուրկ է յաւիտենականութեան զգացումից, տենչութիւնից, անընդունակ է անցաւորում արժէքներ տեսնել եւ սարսափում է ապագայից, ուստի՝ ո՛չ կարողանում է դիւցազներգութիւն ստեղծել, ո՛չ էլ ճշմարիտ բանաստեղծութիւն: Հաւաքաբար դա կատարում է քաջութեան գործեր, բայց ծնունդ չի տալիս հերոսների, այսինքն՝ նպատակի մարդկանց: Հերոսը, սուլթանը, նրա համար այնքան հմայք ունեն, որքան դեռ մարմնապէս ապրում են: Կարճայուշ է, ուստի եւ՝ ապերախտ: Դա հասկացողութիւն չունի ոգու պաշտամունքի մասին եւ շուտ է մոռանում իր հօրը, իսկ պապերով չի էլ հետաքրքրում (հայրութեան զգացումի չգոյութիւնն էր, որ մղեց նրան "թրքութեան հայր" յայտարարել Քէմալին դեռ նրա կենդանութեանը): Դա անփոյթ է նաեւ դէպի իր զաւակների ապագան: Այդ բոլորով հանդերձ, անձնական "ես" ի զգացումն էլ աղօտ է իր մէջ: Նրա ընտանեկան, ընկերային թէ կրօնական ամբողջ կեանքը դառնում է սեռային յոյզերի շուրջ: Նրան մահմեդական է դարձրել ո՛չ թէ Կորանի իմաստութիւնը, շքեղ ոճը, այլ նրա զգայական խոստումը՝ դրախտային կանանց մասին: Մեռակենտրոնութեան հետ՝ բնութիւնը նրան տուել է եւ՝ ժանտատեսիլ կերպարան: Յեղային երկու այս յատկանիշների շնորհիւ՝ նրա մէջ միացած են պղծումի եւ եղեռնագործումի բաղձանքները: Արիատիպ մարդը բնագոյական գարշանք ունի դէպի միւս ցեղերը, որովհետեւ նրա մէջ ազդու է ներքին զգացումը՝ սեփական արեան ազնութեան մասին: Մոնգոլը իրանից դուրս է տեսնում զեղեցկութիւնը, ազնութիւնը, ուստի՝ ունի արիւնախառնումի անյաղթահարելի մղում: Այդ անյաղթահարելիութիւնը հանդիպելով մասնաւորապէս սպիտակ ցեղի գարշողական վանումին՝ մոնգոլի մէջ յարուցում է նախանձի մղձաւանջ, որ բաւարարութիւն է ստանում պղծումով կամ ոչնչացումով: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ մոնգոլական ցեղի վարած բոլոր կռիւների շարժառիթներն եղել են սեռային, եւ հետեւանքները՝ ոճրախառն պղծագործումներ: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ այդ ցեղի բոլոր ներկայացուցիչների մէջ անեղծանելի բնագոյների ոյժով գործում են նենգամտութիւնը, ճարպիկօրէն կեղծելու անմրցելի ընդունակութիւնը, պղծաբաղձութիւնը, եղեռնաբաղձութիւնը, կողոպուտի, ոչնչացումի տենդը, եւ այդ բոլորի հետ՝ դաժան սրամտութիւնը, սադիստական հեգնանքը: Դեռեւս Ե. դարու մի պատմագիր - Ամիանոս Մարկելիոնոս - նկարագրելով հոնների կեանքը, ասում է. "Նենգամիտ եւ փոփոխամիտ են նրանք եւ վայրի գազանների նման... անընդունակ ուղիղը

զանազանելու անիրաւից: Ո՛չ մէկ յարգանք ունեն որեւէ կրօնի... հանդէպ. չափազանց ցանկացող են ոսկու, եւ այնչափ են յեղյեղուկ, որ օրը մի քանի անգամ կուտու են իրար հետ՝ առանց որեւէ պատճառի եւ շուտով էլ հաշտուում՝ առանց գոհացում ստանալու: ...Նրանց սրունքներն այնքան անճոռնի են, որ արգելք են դառնում քայլելու: ...Յաճախ կնոջ նման են նրանք ձի հեծնում" ...

Տասնեւմէկերորդ դարից թաթար հորդաներն երեւում են Հայաստանում: Դէպքերին ականատես հայ պատմագիրներից Կիրակոս Գանձակեցին նրանց մասին վկայում է. "...կաթնկեր մանուկներին զարկում էին քարերին, մատաղատի աղջիկներին յափշտակում... հոսում էր արիւնը. ո՛չ մայրերի արցունքներին էին խղճում, ո՛չ ծերերի սպիտակ մազերին: Հայոց աշխարհը ծածկեց դիակներով": Հանրաժանօթ են Բաղդադի զարհուրանքները - մարդկային զանգերի բուրգեր: Ուրիշ տեղերում արեան լոզանքներ: Մեքաստիայում՝ 4 000 հայ պատանիների կենդանի թաղումը:

Կողոպուտի տենչը, սեռային ցանկութիւնը, պղծաբաղձութիւնն ու եղեռնաբաղձութիւնն են եղել մոնգոլական բոլոր աշխարհակալներին եւ հորդաներին առաջնորդող ոյժը: Այդ ոյժն է վարել անգամ թուրքական երկու ամենաերեւելի աշխահակալներին - սուլթաններ Մէհմէդ Բ.-ին եւ Սուլէյման Ա.-ին, որոնք ստեղծել են օսմ. պետութեան փառքը եւ պատմութեան մէջ էլ ճանաչում են որպէս զօրաւոր եւ լուսամիտ անձնաւորութիւններ (Մէհմէդ Բ. Ֆաթիհը ցուցահանում էր անգամ գրական հակումներ, եւ շատ եւրոպացիներ նրան ընդունում են որպէս Ռէնեսանսային մի դէմք): Բիւզանդիոնի պարիսպների առջեւ (28 մայիս, 1453) սուլթան Մէհմէդ Բ.-ը ճառ է խօսում, իր բանակին խոստանալով գրաւելի քաղաքի կիները, աղջիկները եւ զեղեցիկ պատանիները: Կ. Պոլսի գրաման օրն այդպէս էլ եղաւ: Պղծեցին անխտիր կանայք, կոյսեր, պատանիներ եւ մանուկներ՝ երկու սեռից: Անասելի այդ խայտառակութիւններին անձամբ մասնակցեց ինքը՝ "ռէնեսանսային" սուլթանը: Նա ոչնչացնել տւեց զերի մնացած յոյն հրամանատար Նոթարասն ու սրա ամբողջ ընտանիքը, որովհետեւ նա զլացել էր 14-ամեայ գեղանի իր տղան յանձնել սուլթանի կրքերին: Սուլէյման Ա.-ի ժամանակ, երբ Հռոդոսում պաշարած քրիստոնէաները դիւցազնաբար դիմադրելով, ի դերեւ էին հանում թուրքական ներխուժումի բոլոր փորձերը (1522), սուլթանն իր բանակը խանդավառելու միջոց ընտրեց հետեւեալը - ամբողջ 12 ժամ անընդհատ նա մունետիկներին կանչել տւեց. "Վաղը յարձակում, հողն ու քարը Փաղիշահին, բնակիչների արիւնն ու ինչքը՝ յաղթողներին": Արեան եւ կողոպուտի տենչը հետեւեալ օրը 12 հազար թուրքերի դիակներ թափեց Հռոդոսի ափերին, բայց ողջ մնացողները շարունակեցին յարձակումները (տալով 60 հազարի չափ զոհեր), որովհետեւ մոնգոլը կանգ առնել չգիտէ միայն մի բանի առաջ - կողոպուտի, եղեռնագործումի հեռապատկերի:

Ի՞նչն է փոխել այդ օրերից. փոխել է մասամբ թուրք ազգի արիւնը: Նա ձուլել է փոքր-ասիական բազմաթիւ փոքր ժողովուրդներ: Օսմանեան կայսրութեան պատմութեամբ եւ թուրք ազգի ցեղային բաղկացութեամբ զբաղող բազմաթիւ հեղինակաւոր պատմաբաններ, ցեղաբաններ միաբերան վկայում են, որ դա ամենախառնարիւն ժողովուրդն է: Աւելին. օսմ. հզօրութեան գաղտնիքը հենց այդ բազմազան ժողովուրդների շաղախից կազմւած ենիչերիական գնդերի մէջ է. "Նրանք թուրքի համար շահեցին կայսրութիւնը... Օսմանեան մեծութեան ամենափայլուն օրերին՝ բնիկ թուրքերն իջած էին գրեթէ հպատակ մի ժողովրդի վիճակին: Սուլթանների վարչական պաշտօնները ղեկավարում եւ բանակներին հրամայում էին Արեւելքից բերւած գերիներ, Արեւմուտքից յօժարակամ հաւատարացներ, յոյն եւ սլաւ. ընտանիքներից հարկահաւաքումի ենթարկւած տղաներ: ...Ստանանայի կամ մարդու խորամանկութիւնը չի կարողացել երբեք հնարել բռնակալութեան այսպիսի սուկավիթիսար մի մեքենայ: Նւաճւած ազգերի շղթաները դարբնեցին իրանց իսկ ձեռքերով: Նրանց ամենալաւ արիւնը քաշեց, առնեց իրանցից, որպէսզի առաջն առնէ իրանց՝ յաղթականների արեան վատասերման: Նրանց ամենահուժկու եւ ամենազեղեցիկ զաւակները, ամենակորովի մարմնակազմ եւ իմացական ամենասուր կարողութիւն ունեցողները... վերցնեցին եւ դարձնեցին մասնաւոր գործիքներ՝ իրանց արենակիցների ստրկացման" (Ֆրիման): Օսմանեան պատմութիւնը խորապէս ուսումնասիրած մի հեղինակութիւն (Բվըրալի) ասում է, որ օսմ. աշխարհակալութեան գլխաւոր ոյժը հանդիսանում էր Փոքր-Ասիայի ոչ-թուրք ժողովուրդների զինուորականութիւնը: "Թուրք ցեղից չէին մեծագոյն մասն այն զօրավարների, որոնք նշանաւոր հանդիսացան յաղթութիւնների կանխագոյն օրերին, այլ՝ իսլամացած յոյներ, սլաւներ, արբանացիներ, իտալացիներ":

Նոյնն են ասում բոլորը, որոնք փորձել են լրջօրէն պատասխանել այն հարցին, թէ ինչո՞ւ օսմանեան կայսրութիւնը չունեցաւ Ատտիլայի, Չենկիզ Խանի, Թիմուր Լանգի աշխարհակալութիւնների վախճանը, այսինքն՝ ինչո՞ւ դա երկարատեւ եղաւ: Պատմական այս երեւոյթի գաղտնիքը քրիստոնէաներին օգտագործելու դաժան, այլ իմաստուն այն քաղաքականութեան մէջ է, որում օսմանեան աշխարհակալները մնացին անմրցելի:

Օսմանեան պատմութեան քաջաժանօթ բոլոր հեղինակները կայսրութեան անկումն էլ բացատրում են ցեղային գործօնների ներազդեցութեամբ: Նախ՝ հոգեբանութեամբ աստիճանաբար թուրքացան

խլամացած քրիստոնեաները, ապա՝ 1648 թականից վերջ տուեց ենիչերիական գնդերը քրիստոնեայ երեխաներից կազմելու դրույթեան: Բազմացել էր կայսրութեան իսլամ բնակչութիւնը եւ զինուորութիւնը հաւաքուում էր առաւելապէս թուրք եւ արաբ տարրերից, որով՝ ինչպէս Բվըրսլին է նկատում, "բանակին պակասեց անցեալում յոյների եւ քրիստոնեայ այլ ցեղերի տւած ոգին":

Այստեղ ծագում է ցեղաբանական-հոգեգիտական շա'տ կարեւոր մի հարց: Անկասկած, ոգու եւ արեան միջեւ գոյութիւն ունի բնական մի զուգահեռականութիւն, փոխադարձ ազդեցութիւնների մի օրէնք: Բայց եւ այնպէս կենսաբանութիւնը, հոգեբանութիւնը, ժառանգաբանութիւնը դեռեւս լրի կերպով չեն բացատրել այն հարցը, թե ինչո՞ւ արեւնախառնումի դէպքում տիրապետող են մնում մարմնական թէ հոգեւոր ստորին յատկանիշները, այսինքն՝ ինչո՞ւ, օրինակ, սպիտակ ցեղի եւ դեղինի կամ սեւի խառնուրդից առաջացած սերունդը մարմնական յատկանիշներով, մանաւանդ հոգեգծութեամբ աւելի դեղին է, սեւ, քան թէ սպիտակ: Շատերն են պրոֆ. Շըվլի նման հարցնում. "Կարո՞ղ է պատահել, արդեօ՞ք, որ մի ժողովրդի նկարագիրն որոշելու խնդրում ունակութիւնները, գաղափարները վճռական աւելի՞ դեր ունենան, քան արիւնը, ցեղը... Օսմանացիք, որ ցեղային տեսակէտով եւ մարմնական յատկանիշներով հազիւ թէ կարող են թուրք կոչուել (այնքա՞ն արիւնախառնուել են նրանք), այնուամենայնիւ, թուրք են կատարելապէս... թուրք են իրանց մտքերով": Եվ շատերն են իտալացի պատմաբան Ֆերրերոյի հետ պատասխանում. "... մարդու հոգեբանութիւնն իր խորքում նոյնն է մնում, եւ նոյնիսկ, եթէ դարաշրջանից դարաշրջան մեծապէս փոխուի նրա մշակոյթը, դա չի փոխում նրա մտքերի հիմնական բնոյթը": Բայց մարդու ո՛չ միայն մտքերի, այլեւ հոգեգծերի բնոյթը փոխուում է այլասերումի միջոցով: Այլասերումն ինքնին հնարաւոր է դառնում ա՛յն իրողութեամբ, որ դրան ենթակայ էակների մէջ ծպտուած են իրանց նախկին ցեղի բարոյական թէ հոգեկան ոյժերը: Այլասերւածները պահում են միայն արեան խառնածոքը (տեմպերամենտ), իսկ հոգեգծութեամբ նրանք ամբողջովին նւաճում են ձուլող ցեղի, ազգի, ժողովրդի կողմից: Ոգին աւելի՞ է պահպանողական, քան արիւնը, բայց ինքնապահպանումի հնարաւորութիւն ունի միայն ազգային, ցեղային ձեւ ու բովանդակութիւն ստացած ոգին: Այլասերւածը կորցնում է ոգեպահական իր կարողութիւնը: Նրա մէջ գործող բնագոյական ոյժերը մղում են նրան իր ինքնապաշտպանութիւնը պայմանաւորել ձուլող ժողովրդի հոգեբանութեան իւրացումով: Յայտնի է, որ կենսաբանական թէ հոգեբանական պատճառներով, ցեղերի արեւնախառնումով չի ազնւանում նրանցից նւագարժէքը, այլ խաթարում, վատասերում է արժէքաւորը: Այսպէս՝ քրիստոնեայ ժողովուրդներից ստացած արիւնն ո՛չ թէ բարեխառնութիւն մտցրեց թուրքերի բնագոյների աշխարհում, այլ հոգեբանութեամբ թուրքացրեց ձուլւածներին: Աւելին. ուրացող սերունդների մէջ առանձնապէս շեշտուում է նւաճող ժողովրդի հոգեգծերի իւրացնելու եւ ցուցադրելու բռնագրօսիկ ճիգը, որ խաթարումի օրէնքով, աստիճանաբար յանգում է մոլեգնութեան: Այդ է պատճառը, որ, օրինակ, Կոնիայի շրջանի համեմատաբար գտարիւն մնացած նախկին սելջուկների օրւայ սերունդներն եղեռնաբաղձութեան մէջ աւելի՞ են կրաւորական, քան միւս շրջանների խառնածին, թաթարական տիպը գրեթէ կորցրած թուրքերը:

Առանց ըստ էութեան աւելի խորանալու հարցի մանրամասնութիւնների մէջ, մենք բաւարար հիմքեր ունենք եզրակացնելու, թէ արիւնն է նախապէս որոշում ոգու ճակատագիրը, բայց մի անգամ կաղապարած ոգին ապրում եւ իշխում է տւեալ ժողովրդի մէջ, թէկուզ սա ամենայորդ արեւնախառնումով փոխած լինի մարմնական իր յատկանիշները:

Պղծումով ոճրագործելու հրճւանքը հնուց ի վեր յատուկ է մոնգոլ ցեղին եւ հետեւանք է նրա եղեռնաբաղձ ոգու անփոփոխելիութեան: - "Թիմուր Լանգը վայրենի իր ձիաւորների ոտքի տակ ոչնչացնել է տալիս վրացի պատանիների եւ երեխաների ամբողջ խմբեր: Սուլթան Ջալալեդդինը, ԺԳ. դարում, հազարաւոր երեխաներ թափում է գետերը. նա ոչնչացնում է 100 000 վրացի: Վերցնել է տալիս Սիոնի տաճարի գմբէթը եւ բարձրանում նրա վրայ, որպէսզի հրճի Թիֆլիսի բնակչութեան պատճառած չարչարանքների պատկերից": Արտայայտութեան իրանց ձեւերով 19 թէ 20-րդ դարերում տեղի ունեցած յունական, բուլգարական, հայկական, քրդական են. եղեռներն ոչնչով են տարբերում պատմական անցեալում թուրքաթաթարների գործած նախձիրներից: Դրանք բոլորն էլ պարտւածների, խաբէութեամբ անձնատուր եղածների կամ դիմադրելու որեւէ հնարաւորութիւնից զրկւածների զանգւածային ոչնչացումներ են - զազրելի, զարշագործ տեսարաններ՝ պղծումի, չարչարումի եւ արիւնարբումի: Պատմութիւնից յայտնի է, որ դեռ Տուրքիլ Բէգի, Ալփ Արսլանի օրերին սովորութիւն էր իմել զոհերի տաք արիւնը կամ նրանով բաղնիքներ առնել: Թիմուրն ողջ-ողջ թաղել էր տալիս մարդկանց եւ նրանց հողաթմբերի վրայ ձիաբշարային խրախճանքներ սարքում: Ռուսաստանում՝ թաթարները գետին էին պատկեցնում տղամարդկանց եւ նրանց վրայ՝ հաւաքական բռնաբարման ենթարկում կանանց: Նրանք ապականում էին եկեղեցիները, գերեզմանոցների խաչքարերը, պղծում սրբերի, սրբուհիների պատկերները: Անիի մայր տաճարի գմբէթը խորտակելուց յետոյ, Ալփ Արսլանը

վերցնել տեղ նրա ճաճանչափայլ մեծ խաչը, որ իբրև մահմեդականների ոտից կոխան՝ զետեղւեց Նախիջեւանի մզկիթի դրան շեմին:

Պղծումով ոչնչացնելու բոլոր այս ձեւերը վերակրկնւեցին հայկական եղեռնի օրերին: Շատ դէպքերում, անգամ կանոնաւոր բանակի զինւորները ճեղքել են յղի կանանց որովայնները եւ ծնանելի երեխաներին ցցած իրանց սիւնների ծայրը՝ խրախճանքներ են սարքել: Գանակոծումից կամ վերքերից հոգեվարող ծնողների առաջ, պղծումով սպանել են նրանց երեխաներին: Շատ վայրերում, ինչպէս Մանազկերտի, Արճէշի գիւղերում, երեխաներին ողջ-ողջ նետել են եռացող կաթսաների մէջ, ապա նրանց խաշւած դիակները դրել զարհուրանքից խելագար մայրերի առաջ, պահանջելով՝ կա՛մ իսլամն ընդունել, կա՛մ ուտել սեփական զաւակների եփւած միսը: Գեղանի աղջիկներին, հարսներին, որոնք մերժել են ենթարկւել սպանիչների կրքերին կամ ընդունել իսլամը, նահատակել են աստիճանական անդամահատումով՝ քաշելով նրանց եղունգները, ատամները, մէկիկ-մէկիկ կտրելով մատները, ականջները, քիթը, շրթունքները, փորելով աչքերը: Զազրելի անարգանգների են ենթարկել մասնաւորապէս հոգեւորականներին, որոնցից շատերին խոշտանգելուց յետոյ, կիսամեռ կամ մեռեալ վիճակում՝ նաեւ խաչել են: Եկեղեցիները, վանքերը կործանելուց առաջ (եւ թանկարժէք առարկաները կողոպտելուց յետոյ), ապականել են: Գրքերն այրել են, որմնանկարների սրբերի աչքերը փորել են սւիտով: Յիսուսի, Տիրամօր, սրբերի, սրբուհիների պատկերներն ոչնչացրել են հրիշային պղծումներով - որպէս թէ իրական մարդկանց բռնաբարելիս, չարչարելիս եւ սպանելիս լինեն: Այս բոլորն ո՛չ միայն 1915-ին՝ թուրքաց Հայաստանում, այլեւ հետագային՝ անգամ Կովկասում: Բազլի 1918թ.-ի դէպքերին ակնատեսները պատմում են, որ թուրքերը խմում էին մորթւած հայերի արիւնը կամ ջախջախելով նրանց գանգերը՝ ուղեղները քսում էին իրանց լաթերին: Եւ, վերջապէս, նախորդ համաշխարհային պատերազմի օրերին ֆրանսիացի, անգլիացի, մասնաւորապէս յոյն սպաները, զինւորները զգացին, որ թուրքի ձեռք գերի ընկած մարդը չի կարող իր պատուով մեռնել, որ դա իր գոհերին չարչարում է պղծելով, սպանում է երկարատեւ խոշտանգումով եւ թաղում՝ ապականելով:

Արիական ցեղին է յատուկ հաւատը, թէ ստեղծագործ ոգին մահ չունի: Թուրքի ոգում անկորնչելի է միայն ոչնչացումի, եղեռնումի, պղծումի զգացումը: Դա կարող է պատմական եւ ո՛չ մի յիշողութիւն չունենալ Տուրքիլի, Ալփի Արսլանի, Թիմուրի, Չենգիզի մասին, բայց բնագոյների շղթայագերծման ժամանակ, հարագատօրէն վերակրկնում է նրանց գործերը: Այս պարագան ինքնին մի ապացոյց է բնագոյների, ոգու զօրաւոր ինքնապահպանութեան, ինչպէս նաեւ այն բանի, թէ քաղաքակրթական ձեւերի իւրացումով, ստորնաբնագոյ մի ցեղ չի կարող ընդունակ դառնալ նաեւ մշակութաստեղծումի, եւ թէ արտաքին բոլոր կարգի ազդեցութիւնները - անգամ կրօնը, դաստիարակութիւնը - նպաստում են միայն ներքին ընդունակութիւնների զարգացմանը, բայց ո՛չ երբեք փոխում նաեւ ոգու բնութիւնը: Այստեղ՝ բուն պատճառը հայկական եղեռնի:

Սոֆիա, 1942թ.

Գ. Նժդեհի "Ցեղի Ոգու Շարժը "

(մի փոքրիկ մեկնաբանություն)

Քչեր, շահ տ քչեր մեր կեանքում խօսում, գրում կամ գործում են "արիւնով ու ջղերով": Բարձր տեմպերամենտի եւ հզոր անհատականության հոգեբանական տիպարներ են դրանք, որոնք աչքի են ընկնում իրենց հարազատած գաղափարներն ու ճշմարտությունները կրօնական էնտուզիստներով ապրելու յատկութեամբ եւ իրենց ինքնատիպ ոճով - ընդհանրապէս ֆրագմենտար բնոյթի:

Անկասկածօրէն դրանցից մէկն այս գրքոյի հեղինակն է - մի մարդ, որ իր խառնածքը խորհրդանշող ֆրագմենտար մտածումով ու ոճով, յաճախ երեւում է հայ խօսքի ամբիոնի կամ հայ մամուլի եւ գրքի էջերում:

Մոյն հրատարակութեան առումով-որ ի դէպ միայն բեկորներ է բովանդակում Նժդեհի հռետորական ստեղծագործութիւնից - չենք ուզում լայնօրէն զբաղել հեղինակի անձնաւորութիւնը կերպարող հոգեւոր տարրերով, չենք ուզում անգամ նրա աշխարհայեցողութեան ամբողջական պատկերը տալու փորձն անել: Դրա հանդէպ տուրք տալով ա՛յն վարկածին, թէ երկը հասկանալու համար անհրաժեշտ է երկասիրողը ճանաչել, մի քանի ընդհանուր գծերով պիտի դիմորոշենք հեղինակը, այսինքն պարզենք հոգեւոր կարգի ա՛յն տեսլները, որոնք պայմանաւորում են նրա ցեղաշունչ գործը եւ գրածքը:

Որո՞նք են դրանք:

Ա) Բարձր տեմպերամենտ.-Ո՛չ միայն Նժդեհի խօսքը, այլեւ նրա գրական ոճը թողնում են ա՛յն անայլայլ տպաւորութիւնը, որ նա բարձր տեմպերամենտի մի ստեղծագործ է: Հոգեբանական այս տիպարի առանձնահատկութիւններից մէկն ա՛յն է, որ նա հազիւ թէ զբաղւում է արտա - "ես" - եան իրականութեանց վերլուծմամբ, եւ, ընդհակառակն, անդադար դեգերում է սեփական "Ես" ի անդունդներում: Ինքնապրպտումով է կառուցում նա իր ճշմարտութիւնները: Նշանակապաշտ է նա եւ խորհրդապաշտ. մտածելիս՝ ընդվզում է բանապաշտական դատելակերպի դէմ, ճգնում է խուսափել հոգեւոր մեքենականութիւնից եւ յաճախ կառչում է տարերայինին եւ էմոցիոնալին: Նա ապաւինում է ներգերբնականին, սակայն սեփական "ես" ի փլուզման վտանգից սարսափած՝ ներեսում է մի բնական պատանդան, աստուծացնում է մի համա - "ես", եւ, համակելով կրօնական վերացման զգացումով, թափանցում է ենթագիտակցականի մարզում: Համա - "ես"-ը, որ դարձած է Նժդեհի հոգեւոր պատանդանը՝ ցեղն է: Սա է շեշտում եւ երանգաւորում նրա տեմպերամենտը: Ցեղակրօնութիւնն է լեցնում նրա անձնաւորութիւնը: Ենթագիտակցականը, որում անհատական "ես" ը հանդիպում է ցեղային համա "ես" ի տարերքին, ամեն դէպքում չի՝ հանդիսանում հոգեւոր ներշնչարան: Այդ կախւած է նրանից, թէ տեսլ տեմպերամենտն ո՞րպիսի դիրքորոշման է մղում իր անօթին-անհատին, բախողակա՞ն, թէ՞ ներդաշնակելի: Առաջին դէպքում՝ ցեղային եւ անձնական "Ես" երի միջեւ ստեղծում է անկամրջելի մի վիճ, որի հետեւանքով անհատը մատնւում է ներքին ողբերգութեան. նրա տեմպերամենտն սկսում է աղօտանալ եւ ի վերջոյ նա դառնում է սովորական եսապաշտ, անձնական փառասիրութեան մի գերի: Երկրորդ դէպքում՝ երկու "Ես" -երի ներդաշնակ ձուլումով կաղապարում է ցեղատիպ մարդու հուժկու անձնաւորութիւնը: Ներհոգեւորի այս բարեբախտ ձուլումով, ահա՛, կերպարուած է Նժդեհի էութեան երկրորդ գիծը - նրա անհատականութիւնը:

Բ) Հզոր անհատականութիւն.- Մէկի հոգեւոր ֆինիտումին բնութագրելիս՝ մարդս միշտ էլ որոշ երկմտութիւն է ապրում: Մենք գործ ունենք փոթորկալից անցեալի տեր մի անհատի, հայկական չափանիշով վերցրած պատմական մի անձնաւորութեան հետ:

Նժդեհի անձնաւորութեան մասին խորհրդածելիս՝ մեր դէմ ծառանում են մեկնաբանութեան կարօտ մի քանի բարդ կնճիռներ: Որո՞նք են այս մարդու անհատականութիւնը ձեւակերպող գործօնները. ո՞րն է նրա հոգեւոր գանձերի շտեմարանը. ի՞նչն է նրա կորովն անսպառ դարձնում եւ նրա խօսքի թափը՝ ահռելի: Կարիք չկայ հոգեբանական նոր պրպտումների դիմել: Անհատը միշտ էլ մնում է հոգեւոր թզուկ, եթէ նա չի ներձուլում մի հաւաքական "Ես" ի, եթէ ընդունակ չէ դառնալ նրա մոլորութիւնների եւ առաքինութիւնների կրողը, նրա ներկայացուցիչը, միկրոկոսմոսը բոլոր դէպքերում, իսկ վտանգի պատմական վայրկեաններին՝ նաեւ նրա մարգարէն, գուշակը եւ առաջնորդը:

Մեր եղերաբախտ ընկեր Յ. Զարիֆեանը յաճախ էր պատմում Դիլիջանի եկեղեցու բակում Նժդեհի խօսած ճառի - Ղարաքիլիսէի պատմական ճակատամարտը հոգեբանօրէն կարելի դարձնող խօսքի - մասին: Նա պատմում էր եւ զարմանում մարդկային խօսքի հոգիները յեղաշրջող եւ ցնցող ոյժի վրայ: Իսկ հիմա՞. 14 տարի յետոյ հա՛րկ է ճշմարտագրել, թէ առանց ցեղի հոգեւոր շտեմարանից օգտուելու բարոյական համարձակութեան, առա՛նց սեփական "Ես" ի մակոյկը ցեղի ոգու խառված ովկիանին

յանձնելու բնագրական սիրոյ՝ անկարելի կը լինէր ներքին քառսի մատնւած, խուճապահար բազմութիւններին նման խօսք ասել եւ պարտողական ոգիներում ցեղի հզօրանքի յոյսն ու կրակը բորբոքել: Յեղի ոգու տարերքն էր Նժդեհին Չանգեզուրում դարձրեց հզօր անհատականութիւն, նրա՝ ձայնով է, որ նա ցայսօր էլ մնում է պերճա՛խոս:

Նժդեհի անհատականութիւնը, համոզումները, կրօնը պայմանաւորած են ցեղով:

Նա պաշտամունք ունի Ահարոնեանի հանդէպ, որովհետեւ սա "անցաւորից յաւիտենականը տանող ճամբի վրայ հանդիպել է իր ցեղի ոգուն " եւ առաջնորդուում է նրա շնչով:

Նա մոլէկրօն դաշնակցական է, որովհետեւ այս կուսակցութիւնը ծնած է մեր "ցեղի ոգու շարժից ", որովհետեւ նրա մէջ "ցեղի ձայնը կայ ", որովհետեւ նրա խոստացած բարոյական երջանկութիւնը հայ անհատ մարդու հոգեխառնումն է "ցեղի ոգու հետ ":

Նա փառաբանում է Հայրենիքը, որովհետեւ հայ ցեղի հոգեւոր բոյնն է: Օտար երկիրը հայրենիքի "ստուերն է ", - ասում է նա: Նրա համար բոլոր առաքինութիւնների չափանիշը հայրենապաշտութիւնն է: "Անհայրենասերը անառաքինի է ": "Մշակոյթը հոգեւոր դէմքն է, որով հայրենապաշտումից գուրկ մշակոյթը մշակոյթ չէ ":

Նա երկիրդաժութեամբ սպասում է "Հայ Գերմարդ "ի, "նոր-հայ " մարդու յայտնւելուն, որովհետեւ նրանից է ակնկալում ցեղի վրէժը լուծելու, ցեղի տունը վերակառուցելու նւիրական գործը:

Նա երկրպագում է հայութեան տիտանական ցաւին, որովհետեւ նա ցեղի ցաւն է - ցաւը, որ նրան տալիս է ա՛յն յոյսը, թէ "տառապանքից ու ամօթանքից " ծնումը պիտի առնի մեր "նոր կրօնը - հպարտանքի կրօնը ":

Մենք կասենք՝ նաեւ փրկութեան եւ հզօրանքի կրօնը - "Մա՛հ ներքին տկարութեան ":

"Արիւնով ու ջղերով " ասւած եւ ապա գրի առնւած այս խօսքերը լուծում են Նժդեհի հզօր անհատականութեան գաղտնիքը: Նա պայմանաւորած է ցեղային մեծ "Ես "ին ներդաշնակօրէն հոգեխառնւելու, համաձուլւելու կարողութեամբ, ասել է ա՛յն ոյժով, որ Նժդեհին մղում է դառնալ հայրենապարումի եւ ցեղապաշտումի մոլեռանդ քարոզիչը:

Գ) Ֆրագմենտարիզմ. - Արդէն նկատուեց, որ բարձր տեմպերամենտի ու հզօր անհատականութեան հոգեբանական տիպարին իւրայատուկ է ֆրագմենտար մտածում, որով էլ ոճ: Մեր գրականութեան մէջ այստրակ ոճն իր կատարելութեան է հասնում Նարեկացու մօտ, իսկ համամարդկային հոգեւոր ստեղծագործութեան մարգում՝ նրա տիտանը Նիցշէն է:

Նժդեհի ոճն ու մտածումն էլ կրում են ֆրագմենտարիզմի որոշ դրոշմ: Նրա մտածումն արդէն գուրկ է սիստեմների շրջանակում սեղմւելու ընդունակութիւնից: Բոլոր ֆրագմենտարիստների պէս նա էլ ստեղծագործում է ո՛չ թէ թելերով, որոնք ի վերջոյ հիւսւածքի, այսինքն, սիստեմի պիտի վերածուեն, այլ՝ հանգոյցներով: Ո՛չ թէ խաղաղ զարգացում, այլ՝ խոյանք, ո՛չ թէ երկարապատում եւ զգուշաւոր շարայարումներ, այլ՝ կարճ խորհրդածութեանց յանկարծօրէն յաջորդող վճռաշունչ բանաձեւումներ - ահա՛ Նժդեհի մտածման եղանակը:

Ֆրագմենտար ոճն ըստինքեան ապացոյց է ենթակայի հոգեւոր աշխարհի հարստութեան եւ խորութեան:

Ֆրագմենտարիստը խուսափում է ձեւերին եւ սովորութեանց կոմպրոմիսներ անել: Զօրեղ է նրա մտքի կաղապարիչ ֆունկցիոնը: Բնագանցումի արւեստագէտ է նա: Նրա արտայայտութիւնները պատկերատու ընդհանրացումներ են՝ սինթէզ եւ ալեգորի միասին: Նրա երեւակայութիւնն անիշխանական մի ոյժ ունի, մի ոյժ, սակայն, որ միշտ նոր կերպեր է ծնում. ֆրագմենտարիստը նորաստեղծ է: Նրա երջանկութիւնն է դառնալ իր ներկայացրած հաւաքական "Ես "ի պատգամախօսը: Այդ է պատճառը, որ մարդկային յարաբերութեանց աշխարհում, հոգեհաղորդ տարրերի համար նա դառնում է անգերազանցելի կազմակերպիչ եւ հրահրիչ, թշնամու հանդէպ, սակայն, մի՛շտ մնում՝ ատելավատ բացասիչ: Մլաքներ ունի ֆրագմենտարիստի խօսքը. նրա մտքերը պայթուցիկներ են, որոնք ձգտում են սրտերը հրդեհել. երկարաշունչ չեն նրանք, որովհետեւ շրթունքի խօսք լինելուց առաջ, սրտի պտոթկումներ են:

Ֆրագմենտար ոճաբանի հոգեբանութեան այս գծերը ընդնշմարում ենք արդէն "Էջեր իմ օրագրէն " ու "Բաց նամակներ հայ մտաւորականութեան " գրքոյկներէն, "Որդիների պայքարը հայրերի դէմ " գրքի, եւ "Յիշի՛ր պատերազմը " յօդուածաշարքի մէջ: Մենք հանդիպում ենք նրանց նաեւ այս գրքոյկում, ինչպէս նաեւ բոլոր դէպքերում, երբ կարդում եւ մանաւանդ երբ լսում ենք Նժդեհին:

Հապճեպով եւ հարեւանցիօրէն վերլուծելով երկասիրողի մի քանի գծերը, մենք գրեթէ սպասեցինք մեր խօսքը նաեւ երկի մասին: Նժդեհը նրանցից է արդէն, որոնք նոյնանում են իրենց երկին:

Ի՛նչ յատկապէս սոյն գրքոյկի հրատարակութեան առիթով ընթերցողների ուշադրութեան պիտի յանձնուէր՝ արդէն ուրագծուեց այս խորհրդածութեանց ա՛յն մասում, ուր խօսք եղաւ հեղինակի անհատականութեան շուրջ: Կրօնականութեան հասնող ցեղապրումի քարոզն է այդ - մի քարոզ, որ իր էութեամբ նոր չէ, սակայն իր թափով՝ նորատիպ: Ժողովուրդների ինքնափրկութիւնն ու յաղթական վերելքը պայմանաւորուում են նրանով, թէ նրանց պատկանող անհատները որպիսի ընդունակութիւն ունեն իրենց անձնական կորովը նւիրաբերել ցեղադրօշ մի գաղափարի իրականացման գործին: Այս նւիրաբերումը, սակայն, ո՛չ այլ ինչ է, քան գործնական իմաստութիւն անհատական անցաւորը ցեղի մէջ յաւիտենական արժէքի, ասել է՝ մշակութագործ ոյժի վերածել: Բայց առանց գիտակցական եւ բնագոյական խոր ցեղապրումի՝ անհատը միշտ էլ իր փոքրիկ ոյժով մնում է՝ կենտրոնախոյս: Իսկ այդ դէպքում ո՞ւր կմնայ մեր վրէժի գործը, ո՞ւր՝ Հայրենիքը վերաշինելու մեր երազը: Բայց ահա՛ Նժդեհը մատնանշում է ձգողական մի կենտրոն - ցեղի տառապանքը: Սա է աշխարհից մեզ ընծայած ընդհանրական պարգեւը. ծանր յիշատակի պէս նա չոքել է բոլորիս սրտին: Նա է մեր ցեղի հոգեւոր պիտակը. նրանով է ճանաչում մեզ աշխարհը եւ նրա անունով է, որ պիտի գործենք բոլորս: Տառապա՛նքը, որ իր լծակից սպանիչ ամօթանքով պիտի խեղդէ բոլորիս, քանի դեռ թուրքը մնում է անպատիժ:

Եւ տառապա՛նքը, սակայն, որով կենագործ ազգերն իրենց ցեղի նժոյգն են մտրակում դէպի Յաղթանակ:

Պիտի կարողանա՞նք այս տառապանքը ստեղծագործ ոյժի վերածել - սա է մեր կեանքի մեծագոյն խնդիրը, մեր գալոց պատմութեան միակ խորհուրդը:

Այս գրքոյկն ասում է՝ այո՛: Նա աւետում է մեզ Հայ Գերմարդու երկունքը:

Մեր օրերում, երբ վերջապէս որոշ յուսատու խռովք է նկատուում ոգիներում, երբ անակնկալներով հարուստ մի յղութեան նախանշաններն են ընդնշմարում հայ կեանքում՝ պէ՛տք է այս ցեղաշունչ գրքոյկը կրկին եւ կրկին կարդայ: Բայց եւ խորհրդածել նաեւ միջոցների, մեր ինքնափրկութեան տեխնիկի մասին: Նրա քարոզած խօսքերը հաճելի են, բայց եւ ծանր պարտականութիւն են դնում մեր ուսերին: Որովհետեւ "մա՛հ ներքին տկարութեան " պատգամը հոգեբանական մեծ նախապատրաստութիւնն է պատմական ա՛յն գործնական եզրակացութեան, որ վաղը չի՛ կարող այլ խօսքով բանաձեւուել, քան "մա՛հ արտաքին թշնամուն ": Իսկ այդ հնարաւոր կը դառնայ ցեղի հոգեւոր տիտանականութեան համապատասխանող մի տեխնիկով:

"Յեղի Ոգու Շարժը ", Սոֆիա, 1932թ.

Գ. Նժդեհի "Ցեղը Եւ Իր Տականքը "

(խորհրդածութիւններ)

Ա .

Մի իմաստասէր նկատում է - մի գրքի արժէքը հասկացում է նրա առաջին տողերից:

Շատ մտածողներ էլ ասում են - աշխարհի եղելոյթները տառապելով ապրել՝ նշանակում է իմաստասիրել:

Բացէ՛ք Նժդեհի գիրքը եւ անմիջապէս, անգամ, "Երկու խօսքի " առաջին տողերից պիտի զգաք, որ հեղինակը մեր կէտանքի եղելոյթներին մօտենում է տառապելով եւ իմաստասիրօրէն մտածելով:

Մովորական հայ գիրք չէ դա, այլ՝ ուղեփոխիչ մի երկասիրութիւն, որ մեր օրւայ մտածական ինքնուրոյն գրականութեան առջեւ նոր հորիզոններ է բացում:

Նրա արժէքը այն տարբերութեան մէջ է, որ ունի դա մեր հասարակաբանական եւ քաղաքական սովորական յօրածագրութիւնից:

Օրւայ հայը ձգտում է աւելի երեւոյթների կերպարանը ճանաչել, քան՝ նրանց բովանդակութիւնը ըմբռնել: Նրա մտածումը խորշում է իրերի խորքը, էութեան անդունդները թափանցելու ճիգից:

Այս ճիգը նկատում է Նժդեհի իւրաքանչիւր խորհրդածութեան մէջ:

Օրւայ հայը զբաղում է հարցերով, բայց չի շօշափում նրանց սիրտը: Նա ազդում է դէպքերից, զգայուն է իրականութեան հանդէպ, բայց խուսափում է դրանց ծնուցիչ պատճառների իմաստը մեկնաբանելու տքնութիւնից:

Նժդեհը իր սիրտն է դրել հարցերի մէջ եւ իր երեւակայութիւնը լծել մի գործի - մեր ողբերգութիւնը ներկայացնել պատճառագիտօրէն:

Օրւայ հայը աշխատում է, նոյնիսկ աշխատասէր է, բայց քիչ դէպքերում յաջողում է ճշմարտօրէն երկասիրել: Իր աշխատանքը նա պայմանաւորում է արտաքին դրդապատճառներով, աշխարհի պարտադրած կարիքներով, որով՝ իր ջանքը չունի ներբխականութեան դրոշմ:

Նժդեհը ամեն վայրկեան բախում է իր ցեղի ոգու դուռը, պրպտումներ է անում նրա էութեան կրակարանում եւ ամեն միտք կամ ճշմարտութիւն բխեցնում է նրանից:

Օրւայ հայը սիրում է արտաքին դիտողութիւնը, դրա համար էլ նրա գրականութիւնը աւելի նկարագրական բնոյթ ունի: Նա նախընտրում է դիւրաբար տպաւորել եւ ոչ թէ իր էութիւնը ստեղծագործօրէն պարտադրել: Նա աւելի խօսում է, քան թէ ապրում, աւելի գրում է, քան թէ մտածում, աւելի քննադատում է, քան թէ քննում:

Նժդեհը աշխարհը դիտում է իր հոգու լուսամուտից եւ նրան պարտադրում իր ներապրումները: Նրա իւրաքանչիւր բառը արդիւնք է ներքին գննութեան, դրա համար էլ՝ ամեն մի խօսքը խտացեալ մտածում է:

Օրւայ հայը սիրում է օտար գաղափարներն ու մտքերը թարգմանել միայն, քիչ դէպքերում նա կարողանում է դրանք ներծուլել եւ մանաւանդ դրոշմել՝ ըստ իր էութեան պատկերի: Նրա մտաւորական ոգորումները յաճախ զուրկ են մնում ցեղային զգացումի վերահսկողութիւնից: Դրա համար էլ նա մտաւորապէս շուտ է այլասերում:

Նժդեհը օգտագործում է միայն օտար մտքերն ու գաղափարները: Նա չի՝ դեկլավարում նրանցով, այլ՝ դեկլավարում է դրանց: Իր հուժկու ցեղզգացութեան թափով նա ճմլում է նրանց սիրտը եւ ստիպում, որ սա տրոփի հայօրէն:

Օրւայ հայու իմացականութիւնը զինւած չէ կենսազգացութեամբ, այլ՝ միայն անթել բանապաշտութեամբ: Անզօր բանապաշտութիւնը յաճախ ենթակային մատնում է մտքի խուճապի, իսկ խուճապահար միտքը միշտ էլ ուրւականներ է ստեղծում, երեւակայութեան անտեղի տառապանք եւ խնդիրների քառս: Նմանը դառնում է ջղային, զրկում է ապրումների մշտավատ կրակից, ներքին լարումից ու լաւատեսութիւնից: Այդ է պատճառը, որ այսօր, երբ ազգերի կէտանքը դառնում է մէկ էական կնճիռի - կենսաբանական-ցեղայինի - շուրջը, հայը հրապարակ է նետել անթիւ "կնճիռներ " եւ իր բանական ողջ պաշարը վատնում է դրանց վրայ: Նա չգիտէ խնդիրների "խնդիրը " զանազանել եւ հարցերի "հարցը ", իր կէտանքի մեծ հրատապը պարտադրել իր մտածում-զգացումին: Յալիտենականը թողած՝ նա զբաղում է առօրեայով, տունկը լքած՝ նա կոծում ու աղմկում է թափուղ տերեւների համար, ինչպէս դասալիքը, որ կռւի ժամանակ իր սիրտն ու սուրը գործի դնելու փոխարէն՝ դժգոհում է իր ձիու պայտից, իր կօշիկի գամերից եւ նրանց տալիս "ռազմագիտական " նշանակութիւն:

Նժդեհի միտքը գործում է իր սրտի զարկով. այդ պատճառով էլ նա զբաղում է կենսաբանօրեն էականով: Հոգու յորձանումով նա մղում է դեպի ձգողական այն ոյժը, որ կոչում է յաւիտենական-ցեղային. դրա համար էլ նա համակած է զգացումի կրակով, մշտախոռով ապրումներով, անցումի կարօտով եւ լաւատեսութեամբ: Այս հոգեվիճակը նրան ընձեռում է մտքի լարում, ուշադրութեան կենտրոնացում, որով՝ հարցերից "հարցը" ընտրելու եւ նրա մասին յայտնութեան լեզուով խօսելու ընդունակութիւն:

Օրւայ հայը ծառայելով չոր բանապաշտութեան՝ անտեսում է այն ճշմարտութիւնը, թէ իմացութիւնը կենսաբանական մի գործիք է: Դրա համար էլ նա ոչ թէ բովանդակութիւնը, այլ ձեւն է դարձնում նպատակ: Նա վիճում է՝ յենած կրքերի "տրամաբանութեան" եւ ոչ թէ կենսաբանական բարոյականին: Այդ է պատճառը, որ նա անվերջ խօսում է, բայց չի կարողանում իր "գաղափարական" հակառակորդը տարհամոզել: Նա մոռանում է, որ, ընդհանրապէս, տրամաբանութեամբ "տարհամոզելը" մի նախապաշարում է, որ աշխարհում ամեն նւաճում լինում է յաղթահարումով, իսկ վերջինս՝ կենսաբանական ըմբռնում է: Նա չգիտէ, որ "յաղթահարել"-ը պայմանաւորում է ինքնայաղթահարումով, ներքին տկարութեանց նւաճումով: Նա չգիտէ, թէ նւաճել սեփական անձը՝ նշանակում է պատմագործութեան մարզը իջնել ամբողջական "Ես"-ով, այսինքն՝ ժառանգական եւ ստացական բոլոր կարողականութիւնների զօրահաւաքումով: Մինչդեռ օրւայ հայը գործի է լծել միայն իր լեզուն: Երբ սիրտը չի կառավարում լեզուն՝ սա դառնում է շփոթահարոյց գործիք: Մրտի իշխանութիւնը՝ դա "Ես"-ի օրգանաւոր ներդաշնակութեան, անձի ներքին հաւաքականութեան յայտարարն է: Անկարելի է ներքուստ ցրած լինել եւ շինարար լեզու ունենալ: Իսկ ներքուստ ցրած են բոլոր նրանք, որոնց իմացութեան աղբիւրը ցեղը չէ: Այդպիսիք ընդհանրապէս ունեն երկարապատում, մանւածապատ ոճ եւ բեկորային մտածում:

Նժդեհի ոճը բեկորային է, մտածումը՝ ամբողջական: Բեկորային ոճը արդիւնք է մտքի անհանգստութեան - Նժդեհը "ցեղահոգ" է: Մտածման ամբողջականութիւնը պայմանաւորում է նրա խորին ցեղագագացութեամբ - Նժդեհը ցեղամարդ է: Ցեղամարդը կենսագագաց իմացականութիւն ունի. նրա լեզուն սիրտն է, որում ցեղի արիւնի հետ՝ տրոփում է նրա գոյութեան խորհուրդը: Մրտով եւ արիւնով խօսել, ասել է՝ էութեան կսկիծն ու բերկրանքը վերածել բառի, դառնալ պատգամախօս - Նժդեհը պատգամախօս է: Նմանի իմացութեան աղբիւրը ցեղի էութեան անդունդն է, ենթագիտակցականը, յաւիտենականը: Նմանի իմացական իղեալը ինքնապաշտպանութիւնն է, ներիմացութիւնը: Ներքուստ ամբողջացած, ինքնայաղթահարումի յանգած "Ես"-ը միայն ընդունակ է ներիմացական ապրումի: Այստեղ էլ ճշմարտագրվում է այն տեսութիւնը, թէ Բացարձակին ձուլւելը հնարաւոր է միայն սեփական ոգու երկնքի տակ՝ անցաւորը ապրելով եւ յաւիտենականի մասին մտածելով:

Երկու խօսք եւս:

"Ցեղը եւ Իր Տականքը" հակադրութեանց գիրք է: Կեանքի անկատարութեան պատճառներից մէկն էլ թերեւս այն է, որ օրգանաւոր "գոյ"-ը բազմատարր է եւ տարբերաբժէք, որ նա, ինչպէս Նիցշէն է ասում, կազմած է ե՛ւ ոգուց ե՛ւ աղբից: Այս այլազանութիւնն ու այլարժէքութիւնը հիմք են դառնում մարդկային բարոյական զգացման: Դրանց վրայ է խարսխւում արժէքների ուսմունքը - բարոյագիտութիւնը: Վերջինս արժէքների հակադրութեանց գիտութիւն է: Համեմատական եղանակաբանութեան կիրարկմամբ, բարոյագիտութիւնը ճգնում է յանգել արժէքների համադրութեան իղեալին, հանրաբժէք բարոյականի ըմբռնումին:

Այդպէս է նաեւ Նժդեհի մեթոդը: Նա միմեանց է հակադրում ցեղագագաց ընտրանու լիարժէքութիւնն ու ցեղի տականքի անարժէքութիւնը, եւ մեր առջեւ դնում ցեղամարդ հայու գաղափարատիպը: Ցեղամարդ հայը՝ դա գորութենական բարոյականով օժտուած, ցեղային արժէքագագացութեամբ համակուած հայն է: Դա համադրական հայ "Ես"ն է, հոգեւոր երկութիւնից ձերբազատուած ամբողջական հայը:

Ա՛յս հայն է միայն ստեղծագործ, նա՛ է միայն հոգեւոր ինքնակառուցումի ընդունակ, նրա՛ ճակատը միայն կարող է մի օր պսակել յաղթանակով:

Նժդեհի գիրքը կարօտի եւ զգուհի գիրք է: Եւ հենց այդ պատճառով էլ, նա հոգեւոր ինքնակառուցումի նորատիպ մի փորձ է: Ամէն կառուցում նախատեսում է կառուցանիւթերի գնում, մերկացում, ճանաչում: Հեղինակը գտել է մեր կեանքի լուսաւոր եւ սուերային գծերը եւ դրանք հակադրել միմեանց - ցեղը եւ իր տականքը: Ցեղը՝ դա կենսագորոյթի յաւիտենական լուսաղբիւրն է, որ ոգիները վառում է ինքնայաղթահարումի, մեծագործութեան կարօտով: Տականքը՝ դա այրած ոգու մնացորդն է, սրտի ապականութիւնը - հոգեւոր դիանեխութիւն, որ միայն զգուհի է յարուցանում:

Այս երկու զգացումները - կարօտ եւ զգւանք - ստեղծագործ ոյժեր են: Զգւանքը՝ դա ինքնաժխտումի խռովքն է, տկարութեանց բացասման նախաքայլը: Կարօտը՝ դա բարձրատիպ գոյութեան տենչն է, իբր արժէք յաւիտենականացնելու ճիգը: Զգւանքը իրականութեան խթանումն է, կարօտը՝ իղէալի երագը: Ստեղծագործական ամէն յղութիւն պատճառուով է իրականութեան խայթումով, ստեղծագործական ամէն ծնունդ պայմանաւորուով է աշխարհի ցաւը յաղթահարելու կարօտով:

Հայ ցեղի տականքը՝ դա մեր օրերի ցան է:

Իսկ ի՞նչ է ասում ցաւը: Ինչպէս իմաստասերն է նկատում, նա ասում է. "Անցի՛ր": Զգւանքը՝ դա "թռչող թռեւեր" է տալիս, իսկ ամէ՛ն թռչող ոգի, ամէ՛ն մտրակւած երեւակայութիւն համակուով է նորաստեղծութեան կարօտով:

Այդ կարօտը: Դա մեր կեանքի լինոյթն է. դա լինելիական հայու հոգեւոր առաջընթացն է, դա յաւիտենական հայու անդադար չուն է:

Նորաստեղծի՛ր այրելով մէջդ ինչ որ զգւելի է: Նորաստեղծի՛ր վառելով մէջդ ինչ որ վսեմ է:

Այդ ասել է՝ հոգեկերտի՛ր ցեղօրէն, համակի՛ր հզօրանքի զգացումով, եղի՛ր դաշնակցական:

Այս է Նժդեհի կոչը, այս է նրա գրքի իմաստը:

Բ .

Նժդեհի գիրքը կրում է "Ամերիկահայութիւնը" ընդհանուր վերտառութիւնը: Նրա բովանդակութիւնը, սակայն բնորոշում է "Ցեղը եւ իր Տականքը" ենթախորագրով: Գրւածքի յօրինման իբր անմիջական շարժառիթ հանդիսացել են ամերիկահայ կեանքի վերջին տարիների իրադարձութիւնները: Նիւթը, սակայն, ընդհանուր է, համահայկական: Դա ներկայացնում է օրւայ հայ կեանքի համայնապատկերը: Հեղինակը խորապէս ըմբռնել է, թէ ներկան ո՛չ այլ ինչ է, քան անցեալի եւ ապագայի հանգոյցը - մի կամուրջ, որի վրայից պատմագործ ցեղերը կատարում են իրենց յաւիտենական չուն: Այդ պատճառով էլ գրւածքն ստացել է վերլուծական նկարագիր, իսկ վերլուծման չափանիշը համարւել է յաւիտենական-ցեղայինը:

Հայութիւնը պատմականօրէն բաժանուած է երկու հակամարտ հոսանքների: Դրանցից մէկը "ցեղահոգ" է, միւսը՝ անձնագոհ: Մէկի ճակատը պսակում է ցեղի ձեռքը, միւսի էութիւնը կնքուած է ընկածութեան մրով: Մէկը վառում է ցեղի կենդանանորոգ զօրութեանկանութեամբ, միւսը՝ մոխիր է միայն: Մէկն առաջնորդում է ցեղի լինելիական բարոյականով, ինքնակատարելագործումի տենչ ունի եւ մարմնացնում է ճակատագիրը յաղթահարելու, բարձրանալու բնաճիգը, միւսը՝ էութեամբ ստորնահակ է, "տականք": Ըստ այդմ էլ գիրքը բաժանուած է երկու մասի - Դաշնակցականութիւն եւ հակադաշնակցականութիւն:

Հեղինակի լաւատես ոգին մղել է նախ՝ զբաղւել հակադաշնակցական տականքի էութեան բնութագրմամբ: Նա քրքրում է այս հոգեւոր տիղմը, մերկացնում նրա զագրատիպ դեմքը, ախտորոշում նրա վերքերը, յետոյ իր ընթերցողները դաշնակցականութեան լուսաւոր դեմքով մխիթարելու, նրանց դաշնակցական հզօրանքի շնչով վարակելու համար: Հենց այստեղ է գործի դաստիարակչական արժէքը. դա հոգեւոր ինքնակատուցումի գիրք է:

Ամբողջ գիրքը մշակուած է ամերիկահայ "Եռագոյնի բանակին" ձօնուած "Երկու խօսք"-ի եւ գրքի 15 հատուածների մէջ:

"Երկու խօսք"-ով արդէն ուրագծուով է օրւայ հայութեան ներքին պայքարի դեմքը: Դա պայքարն է ցեղօրէն "յաւիտենական"-ի եւ ժողովրդօրէն "առօրեայ"-ի. նպատակադրութեան եւ "անուղի, աննպատակ" հոգեշփոթի, ցեղային "լիարժէքութեան" եւ մարդկօրէն "ընկածութեան գիտակցութեան": Կողմերից մէկը - հակադաշնակցականութիւնը լծուած է "վատութեան" եւ "ամբարիշտ ուրացում"-ի գործին, միւսը՝ դաշնակցականութիւնը՝ խայթուած է ազգային ամօթանքի զգացումից:

Մրանով էլ պայմանաւորուով է գրքի ողբերգական բնոյթը, նրա ցեղացաւ շեշտը: Բոլոր ողբերգութիւնների հիմքը նրանում է, որ մարդս բարոյական զգացում ունի, իսկ երեւոյթները ենթակայ են չարի եւ բարու սկզբունքներին: Այս սկզբունքները ենթակայական ըմռնում-ապրումներ են, բայց տիեզերական ցաւի շեշտ կայ անտարանչի այն խօսքի մէջ, թէ "Յիւրսն եկն եւ իւրքն գնա ո՛չ ընկալան": Կեանքի վրայ մի անէծք կայ եւ այդ նրանում է, որ նոյն արգանդից է՛ր Աբել է ծնում է՛ր Կայէն, որ մէկը չարն է գործում իսկ միւսը տառապում է ուրիշի գործած վատութեան համար: Մեր վիշտը նրանում չէ, որ աշխարհում թուրք կայ, այլ նրանում, որ թրքատիպ հայ կայ: Հայ՝ որ ցեղի ձայնը չի լսում, որ նրա առաքելութեան խորհուրդին չի հաւատում, հայ՝ որ չարութեան անօթ է եւ պղծում է մեր ոգու ստեղծագործ երկունքը, որ անասնզգաց է, ընդունակ չէ ապրել ու հասկանալ, թէ իր ընկածութեամբ ինչ սպանիչ ամօթանք, բարոյական ի՞նչ զարհուրելի տառապանք է պատճառում ցեղօրէն զգայուն հայ մարդուն:

Այստեղ է հայ կեանքի մղձաւանջը, այստեղ՝ նրա այրող ցարը, այստեղ՝ մեր ողբերգութիւնը:

* * *

"Միջավայրը" հատուածում թելելով մարդա-աշխարհագրական, հոգեւոր-մշակութային, հոգեբանական եւ տնտեսական ա՛յն գործօնները, որոնք նպաստում են ամերիկահայութեան ցրվածութեան՝ հեղինակն այդ գաղութը բաժանում էր երկու մասի - "Հայ հասարակութիւն դառնալու իդէալով առաջնորդող ազգայնական հոսանք եւ ցեղորէն դիմագուրկ ցրւածութիւն":

Կենտրոնահակ եւ կենտրոնախոյս այս տրամադրութիւնները ունեն կենսա-հոգեբանական հիմք: Յեղը կենտրոնաձիգ գորույթ է, անցեղազգաց խուժանը՝ կենտրոնացիր հակում: Յեղորէն զգայուն տարրերն ունեն համախմբւելու բաղձանք, այսինքն՝ ընկերորէն "հասարակութիւն", ազգորէն պետութիւն դառնալու իդէալ: Դրա հանդէպ ցեղորէն ուժացած տիպերը համակլած են վանողական զգացումով. ձգտում են ձերբազատել ցեղի գերիշխանութիւնից եւ ապրել անձնօրէն: Դրանք գուրկ են կախումի, որով պարտականութեան, ինչպէս նաեւ կարգապահութեան գիտակցութիւնից: Դրանք անձնիշխան չեն, այլ՝ միայն "ես"-ական, այսինքն՝ մանր շահերի եւ կրքերի գերի, որով՝ չունեն ցեղի ինքնիշխանութեան ըմբռնումը, այսինքն՝ հոգեբանօրէն ստրուկ են:

Հոգեբանօրէն ստրուկը նա չէ, որին քաղաքականօրէն ծանր մի դրութիւն է պարտադրւած, այլ նա՛, որ անձնիշխան դառնալու խռովք չունի: Նմանին պակասում է երկու բան - խորին հայրենագրացութիւն եւ խորին ինքնագրացութիւն, որով՝ հայրենասիրութիւն եւ ինքնասիրութիւն: Հայրենասէրը կարող է տարագրւել, բայց երբե՛ք հոգեպէս տեղափոխուել, ինքնասէրը կարող է պարտուել, բայց երբե՛ք անպատօրէն տեղի տալ: Այս հակամերժ զգացումների փոթորկումն է, որ այսօր գաղութահայ իրականութիւնը վերածել է կուսադաշտի: Ինքնագրաց հայը խօսում է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանից, վրէժից եւ հայ ճակատագրին ու դատին շուրջը ցեղորէն համախմբւելու անհրաժեշտութիւնից, անցեղազգաց հայը երջանկութիւն ասելով հասկանում է անձնական շահը, իսկ այդ կարելի է ապահովել միայն անհատական ճիգով եւ նաեւ Հայաստանից դուրս:

Կենտրոնաձիգ եւ կենտրոնախոյս այս տրամադրութիւնները հեղինակը պատմա-հոգեբանօրէն բացատրում է նրանով, որ "հայութեան մի մասը՝ Ամերիկայում արմատ ձգելու նպատակով չի հեռացել երկրից, այլ եղել է պանդխտութիւն", մինչ՝ "միւս մասը՝ Հայրենիքը թողել է ընդմիջտ, գնացել դրամ շահելու եւ նոր կեանք վայելելու նպատակով":

Դաշնակցականը՝ դա ակամայից Հայրենիքը թողած "պանդուխտ" հայն է, որի "սրտում հայրենի հողի զգացումը դեռ այսօր էլ կենդանի է": Հակադաշնակցականը՝ դա հոգեբանօրէն "անհայրենիք, ապահայրենական" հայ տիպն է:

Իբրեւ հայրենաստեղծական երկունքով համակլած էակ՝ դաշնակցական հայը տառապապաշտ է իր հոգեբանութեամբ. դրա հանդէպ՝ անստեղծագործ հակադաշնակցականի ոգին՝ "չարութեան շտեմարան է":

Տառապանքը ինքնաբոլի բարոյականի մէկ արտահայտութիւնն է, չարութիւնը՝ արտաքուստ հրահրւելու տրամադրութիւնը: Տառապապաշտը ինքնագիտակ երկնող է, ստեղծագործ, նրա իդէալն է սեփական էութեան արձանացումը (քաղաքականօրէն՝ այդ ասել է ազգային պետութեան կառուցումը): Յեղորէն վատը, չարը - դա արտաքին թշնամու գործիքն է, նրա զինակիցը, անիքնակամը, դրսից գրգռողը - դրա իտէալն է բարոյական անձնատուրթիւնը օտարին (քաղաքականօրէն՝ այդ ասել է օտարահպատակ մնալու տենչ):

"Յեղ եւ Հայրենիք", 1936թ., թիվ 2, 3

Մեր Օրերի Տագնապի Պատճառները

(տպագրվում է որոշ կրճատումներով)

Կայ կրօնական, բարոյական, գաղափարական ընդհանուր տագնապ: Թուում է թե կրօնը դադարել է քաղաքական գործօն լինելուց: Բայց դարաւոր հաւատալիքները ստեղծում են կեանքի համար բախտորոշ համոզումներ: Մասնաւորապէս քրիստոնէութիւնը մեր ժամանակներում ապրում է անթրոպոմորֆիզմի, մարդակերպացումի շատ նշանակալից մի առաջընթաց: Խզվել է ընդհանուր կապը, բայց հին համոզումները կենդանի են ազգերի մէջ, եւ դրանցից իւրաքանչիւրը իր կրօնն է կառուցում "ըստ պատկերի իւրում": Թեպէտէ գոյութիւն ունի, օրինակ, պապական աթոռ, բայց անգամ կաթողիկէ ազգերի համար չկան այլեւս քաղաքական կշիռ ունեցող ընդհանուր դոգմաներ: Բարոյական միութիւն չէ նաեւ իսլամը: Մա էլ չունի այլեւս ընդհանուր եւ հեղինակաւոր կենտրոն: Այստեղ էլ կրօնական համոզումները գնում են ազգային անհատականացման գծով: Չկան այլեւս միջազգայնօրէն ազդեցիկ քրիստոնէութիւն, իսլամութիւն, բայց կան քրիստոնէայ, իսլամ ազգեր: Այս երեւոյթը անզգալաբար նոր շեշտ եւ ուղղութիւն է տալիս քաղաքականութեան, որ այլեւս նոյնիսկ ձեւականօրէն չի ընթանում ընդհանուր սկզբունքներով, այլ՝ զուտ ազգային տրամադրութեամբ: Միայլ հասկացողութեան արդիւնք են նաեւ մշակութային-տնտեսական "կապեր" ը: Տնտեսական գործունէութեան մի ձեւն է միայն իր բնոյթով միջազգային՝ առեւտուրը, որը ընթանում է մրցութեան սկզբունքով: Դրա հանդէպ մշակոյթը, որպէս ոգու արտայայտութիւն, զուտ ազգային որակ է: Մշակոյթը եութեան յայտնութիւն է. իւրաքանչիւրին հարազատ է միայն ի իր եութիւնը: Չկայ՝ համամարդկային մշակոյթ, կայ՝ միայն ընդհանուր քաղաքակրթութիւն, որ ոգու եւ զգացումի տարածում չէ, այլ՝ մտքի եւ ձեռքի ստեղծած բարիքների, ձեւերի: Անգամ կրօնը զուտ մշակոյթ չի տարածում, այլ՝ բարոյական նորմեր եւ կենսահայեցողութիւն: Եւ դա մշակոյթ չէ, այլ արդիւնքներից եւ միաժամանակ ազդակներից մէկը մշակութաստեղծ ոգու: Այդ պատճառով էլ իր յարուցած ապրումներն ա՛յնքան այլազան եւ տարբերաչափ են, որքան ազգային եւ անհատական "Ես" ի ստեղծած մշակութային որակները: Ազգային կամ անհատական անձնաւորութեան կնիք է կրում անգամ իմաստասիրական-գիտական մտածումը: Իր արդիւնքներով էլ փիլիսոփայութիւնը դեռ չյանգեց գաղափարների ընդհանրութեան կամ իմացական մոնիզմի: Մարդկային իմացականութիւնն էլ ընթանում է մտաւոր բազմա- ծնութեան գծով: Այսօր կան գիտական բազմաթիւ սիստեմներ, անթիւ ճշմարտութիւններ, վարկածներ՝ գոյութեան հիմքերի, կեանքի իմաստի թե՛ բարոյականի մասին: Դեռ չկայ աններհակասելիօրէն ներածական մի բնագանցութիւն, որով՝ ընդհանրաթէք եւ հանրապարտադիր մի աշխարհայեցողութիւն, բարոյագիտութիւն, ընկերային դաւանանք: Կրօնական զգացումի, զուտ մշակութային որակների, քաղաքական-տնտեսական շահերի այլազանութեան հետ՝ ահա՝ նաեւ իմացական ըմբռնումների, գաղափարների, ճշմարտութիւնների եւ բարոյական չափանիշների քառս:

Իմաստասիրական մտածումի բազմազգծութիւնը իր կնիքը դրել է նաեւ ընկերաբանութեան, ուստի եւ հասարակական շարժումների վրայ: Մոցիոլոգիան չընծայեց գիտականօրէն անժխտելի ճշմարտութիւններ, այլ՝ միայն տեսութիւններ: Անծանօթ է մնում պատմական կամքի խորհուրդը եւ գիտականօրէն աննախատեսելի՝ նրա ուղղութիւնը: Այդ պատճառով էլ հասարակական շարժումները չունին գաղափարական միասեռ խորք եւ նրանցում գործում է նաեւ "երազնների տրամաբանութիւնը": Իսկ երազները մի՛շտ էլ կրում են անձնականութեան դրոշմ: Մասնաւորապէս Եւրոպայում միմեանց դէմ մահու եւ կենաց պայքար են մղում դեմոկրատիզմը, ռասիզմը* եւ բոլշեիզմը...

Այս ուղղութիւններից դեմոկրատիզմը, իր խորքում, յենում է "կամքի ազատութեան", բոլշեիզմը՝ "նիւթապաշտական դետերմինիզմի", ռասիզմը՝ "կենսաբանական յաւիտենականի" վրայ: Բնագանցական այս ըմբռնումներով որոշում է այս գաղափարաբանութիւնների հասարակաբանական արժէքը եւ նրանց գործնական բարոյականի նկարագիրը: Դեմոկրատիզմը անզօր է ստեղծել իշխանութեան կենտրոնացում, որով եւ՝ ազգային ոգու լիագումար ամբողջացում: Որպէս իրաւախոհական ուսմունք, նա չի կարողանում վերացնել պետութեան, ժողովրդի, դասակարգերի փոխարարբերութիւնների հակասութիւնները: Նա պատակտեալ մասերի գումար է եւ ո՛չ թե օրգանական միութիւն: Որպէս "իրաւունքի" եւ "ազատականութեան" հին վարդապետութիւն, նա, անշո՛ւշտ, ստեղծել է արանդութիւններ եւ քաղցր նախապաշարումներ ("պարլամենտ", "ընտրութիւն", "քաղաքացիական ազատութիւն", եւն.), բայց իրենց խորքում դրանք կոմպրոմիսներ են խղճմտանքի հետ, որով՝ յարմար անօթներ գաղափարաբանական պատեհապաշտութեան եւ քաղաքական բախտախնդրութեան: Այս տեսակետով էլ երբեք զարմանալի չէ, որ անգլիական պահպանողականութիւնը ձեռք է երկարում "քրիստոնէական բարոյականը եւ

մարդկային ազատական հասարակարգը խորտակող բոլշեիզմին": Դա համապատասխանում է "իրերի տրամաբանության". դեմոկրատիզմը եւ բոլշեիզմը էակից են. տարբերությունը նրանց միջեւ որակական չէ, այլ՝ քանակական, բարոյական չէ, այլ՝ քաղաքական, հոգեւոր չէ, այլ՝ տնտեսական, բովանդակային չէ, այլ՝ ձեւական: Այսօր դեմոկրատիզմը բարոյական գէնքն է անգլեւֆրանսական այլացեղ եւ աշխարհագրորէն ցուած կայսրութիւնների տիրապետական քաղաքականութեան, բոլշեիզմը՝ այլացեղ, բայց աշխարհագրորէն միազանգ ռուսական պետութեան: Առաջինը ձգտում է մարդկութիւնը նաճել բարոյական "կատեգորիա" ներով, երկրորդը՝ տնտեսական երջանկութեան հեռանկարներով: Նա ներկայանում է ամբոխի բոլոր խաւերի առաջնորդը, սա՝ նրա մի դասակարգի: Նա հաշի է առնում պատմական ընդհանուր զարգացումը եւ շեշտը դնում քաղաքականութեան վրայ, սա՝ մեկնում է հասարակաբանութիւնից եւ քաղաքականութիւնը երանգաւորում է "ընկերային նպատակներով": Դեմոկրատիզմը մտածումի անսկզբունքութիւն է, բոլշեիզմը՝ բարոյական կեանքի: Երկուսն էլ չեն խոստանում ոգու, բանականութեան, սրտի, կամքի, բարոյական զգացումի ներդաշնակութիւն, որով՝ անհատի եւ հասարակութեան, ազգի եւ պետութեան, ժողովրդի եւ դասակարգի օրգանական միութիւն:

Այդ հակասութիւնները վերացնելու եւ օրգանապէս միացեալ ազգութիւն, ընկերութիւն, պետութիւն ստեղծելու ձգտում ունի ռասիզմը: Յեղն է այս շարժումի էաբանական խորքը, ուստի՝ դա չի յենում միայն սոցիոլոգիայի կամ պատմութեան վրայ, այլ հաշի է առնում կեանքի բովանդակ ծաւալը եւ մղում դէպի կենսաբանական մի մետաֆիզիկա: Նա դաւանում է ցեղային ոգու յաւիտենականութիւնը, եւ պատմութիւն, մշակոյթ, ընկերային կազմակերպութիւն, պետութիւն են. համարում նրա յայտնութիւնը: Յաւիտենականութեան կենսանաբանական ըմբռնումը նրան ընծայում է ցեղի- ոգու եւ արեան - անցեալի, ներկայի, ապագայի օրգանական միութեան զգացումը, եւ պահանջ է դարձնում ապրող հասարակութեան կեանքի կազմակերպումը՝ ըստ այդ զգացումի: Այստեղ էականը դասակարգային խնդիրը չէ, այլ՝ ոգեկան ոյժերի եւ արժէքների նւիրապետութիւնը: Այստեղ ամեն ինչ ստորադասում է ցեղի յաւիտենականին եւ համակարգում որպէս խղճմտանքի, անձնական շահու եւ հասարակական նպատակի ներդաշնակութիւն: Դրանով ստեղծում է յաւիտենանպատակ - որով՝ ամբողջական մարդը եւ ազգային հասարակութիւնը: Այստեղ չկան համամարդկային խարխափանքներ, անցեղ ընկերութեան երազանքներ, ո՛չ էլ ներազգային դասակարգային հակամարտութիւններ: Յեղն է բոլորի ճակատագիրը եւ բոլորը գործում են նրա համար:

"Տարօնի Արծիւ", 1939թ., թիվ 10

* - խոսքը առողջ ցեղապաշտութեան մասին է եւ՝ ո՛չ ցեղամոլություն - խմբ.